

XVI. FEJEZET.

XIV. LAJOS RENDSZERÉNEK BUKÁSA.

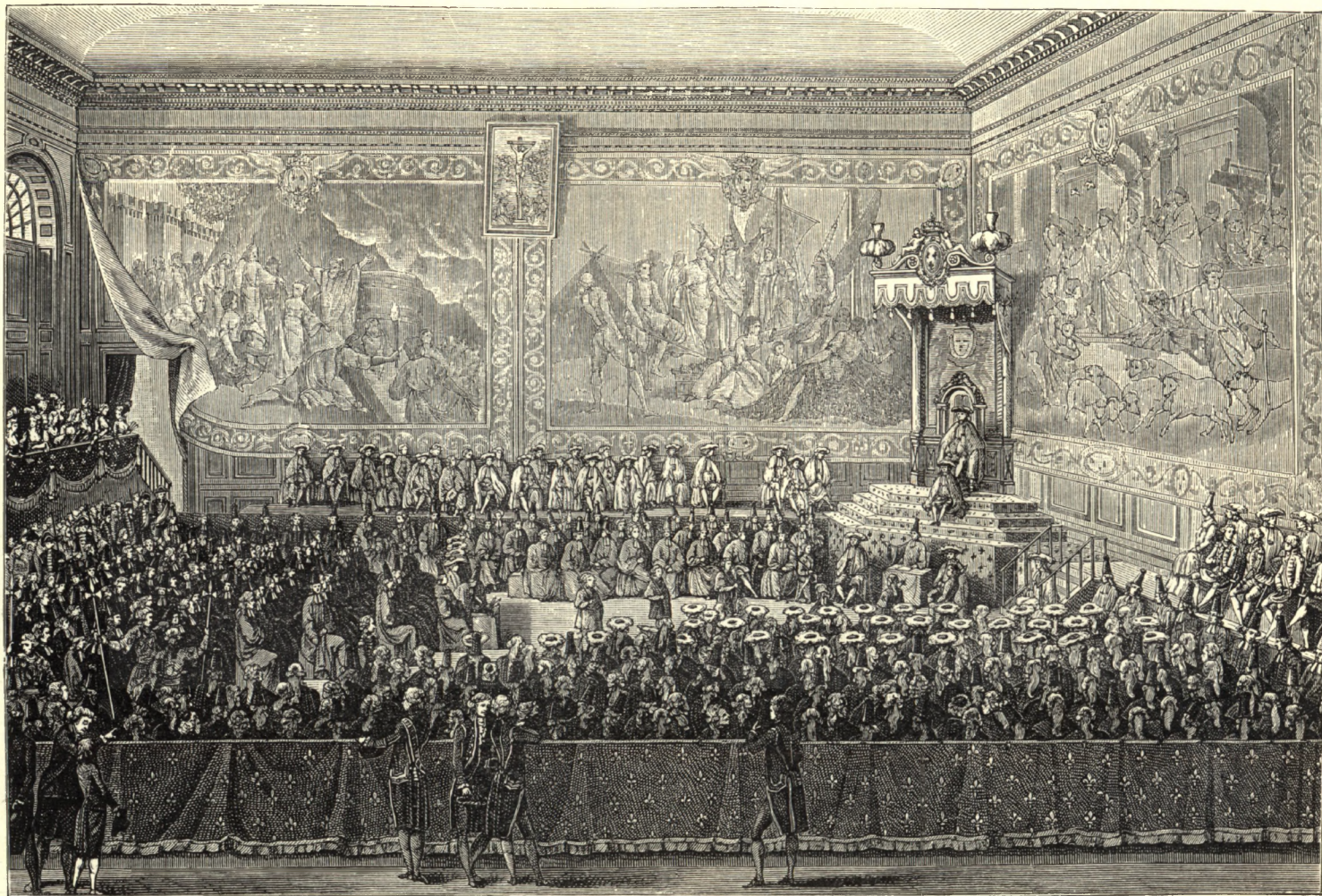
A Bastille
kulcsa.

I. XVI. Lajos francia király.

AJOS herceg húsz esztendő s korában, Mária Terézia leányával, Mária Antoinette-tal kötött házasságának épen negyedik évfordulóján, 1774 május 10-én követte nagyatyját az uralkodásban. A fiatal király többször emlegette, hogy szereti a népet s jó szíve miatt csakugyan IV. Henrikhez hasonlították. Valaki oda is írta IV. Henrik szobrára, hogy »Resurrexit : Föltámadt«. De egy másik mindjárt alája jegyezte :

»Szép beszéd és el is hiszem,
Hogyha a tyúklevest eszem.«

XVI. Lajos minisztériumának oly tiszteletreméltó tagjai voltak, mint *Malesherbes*, *Vergennes*, *Turgot*. A nép legszívesebben fogadta az utóbbit, aki az enciklopédiának munkatársa, *Quesnay*nek s *Gournay*nak barátja és híve volt. *Turgot* (1727—81.) már intendáns korában rajta volt, hogy a robotot leszállítsa, utakat építsen, a gabonakereskedést fölszabadítsa, az adót igazságosabban ossza föl, az ipart gyámolítsa, emberszerető intézeteket állítson s burgonyatermesztésre buzdítsa a szegényebbeket. Nagyobb tervekkel alig lett valaki miniszter, mint ő 1774 augusztus 24-én »Azt mondják — írta *Voltaire*, — olyan okos, mint *Sully*, olyan felvilágosodott, mint *Colbert*.« A királyhoz beadott emlékiratában oly újításokat sürgetett, amiket utóbb a forradalom is csak részben valósíthatott meg. Politikai, közigazgatási, gazdasági és társadalmi tekintetben teljesen át akarta alakítani a királyságot és Franciaországot. Nem jó szívvel látta, hogy a király november 12-ére száműzetéséből visszahívta a párisi parlamentet, melyben — a néppel ellenkezőleg — az újítások kerékkötőjét látta. *Turgot* először is (1774 szeptember 13.) a gabonakereskedést tette szabaddá; azután (1776 február 3.) eltörölte a robotot s behozta a közteherviselést. A király egy lit de justiceben azzal riadt a beiktatást ellenző parlamentre, hogy kívülről csak *Turgot* szereti a népet. Majd, a munka szabadságának érdekében, eltörölte a céhe-

166. ábra. Lit de justice Versaillesban 1776-ban (Girardet után).

ket s a rendiség átalakításával a közigazgatás gyökeres reformjára készülődött. A király maga is az újítások emberének tartotta magát; személyesen készítette el azt a rendeletet, mely szerint vadászterületek közelében ezentúl nem szabad túrni a — tengeri nyulakat. Csak imént örvendezett Voltaire a ragyogó hajnalnak, mely jobb idők kezdetét jelenti; de a királyné azt az aranykort akarta, melyben a miniszter szó nélkül kifizeti az ő 487.000 arany livre adósságát. Így tehát 1776 május 13-án mennie kellett a »takarékos« embernek, ki »nem értette a fejedelmi fényűzés jelentőségét«. »Ez a boldogtalan asszony — írta Mária Antoinetteről saját édesanyja — nem látva az ország és saját vesztét, mulat, komédiát játszik Trianonban és táncol; pedig az Isten tudja: vulkánon táncolnak valamennyien. Hja, de hát így van az, ha a politika és nem a szív köti a házasságot! Lajos pedig igazgatja az órákat gyanútlanul, nem sejtve, hogy maholnap utolsó órája üt: neki is, a francia birodalomnak is...« Galiani abbé is megírta Mme d'Épinaynek, hogy »elértük azt az időt, amelyben Livius szerint már nem tűrjük sem a bajt, sem az orvosságot«.

Nem segíthetett a bajon »a franciák Franklinja,« *Malesherbes* sem, ki meg akarta akadályozni, hogy tetszés szerint kitöltött elfogató levelekkel (*lettres de cachet*) egy-egy eladósodott mágnás a *Bastille*ba zárathassa hitelezőjét. Aféléről álmodozott, hogy helyreállíttatja a nantesi ediktumot s vele a protestánsok vallásszabadságát, eltörli a kínzást, új büntetőtörvényt hoz be stb.

167. ábra. Báró Turgot (1728—1781).

Turgot-t pár nappal, ezek miatt, még meg is előzte a lemondásban. »Boldog ember! — sóhajtott királya a búcsúzáskor; — ön legalább lemondhat!« De a minisztériumnak még őránuk is voltak tiszteletreméltó tagjai; így *Sartines*, majd *Castries* tengerészeti miniszterek, kik nagyszerűvé tették Franciaország hajóhadát, rendbehozták a kikötőket stb. A kalandos életű *Saint-Germain* gróf, kiből némi Rákóczi Györgyöt, Ferenc fiát sejtették, mint előbb a dán, most a francia hadsereget reformálta. Lejebb szállította a király házi seregének létszámát, erősebbé tette a katonaság

fegyelmét és középponti kormányát, teljesen szervezte a tüzérséget és az utász-csapatokat, javította az ujoncozás módját stb. *Vergennes* hosszú idő óta Franciaország legokosabb és legbecsületebb külügyminisztere volt.

Necker Jakabot (1732—1804.) a király 1776 őszen csak a pénzügyek főigazgatójának nevezte ki, mert külföldi, protestáns és polgár lévén, a pénzügyminiszteri címet, az akkori felfogás szerint, nem viselhette. A király nagyon bízott nagyapjának ebben a bankárjában, ki mindig tudott pénzt szerezni az udvarnak s amellet maga is meggazdagodott. Tetszett az enciklopédistáknak, sőt az akadémiának is, mely *Colbertről* írt tanulmánya miatt tagjai közé választotta. *Colbertnél* nagyobbra törekedett; azon kezdte, hogy nem kapván miniszteri címet, visszautasította a miniszteri fizetést, ami pedig, a mellékes jövedelmekkel együtt, százezrekre rugott. Valódi bankár módjára, az idáig szükséges rossznak tekintett államköl-

168. ábra. *Necker* Jakab (1732—1804).

csönököt a rendes, elengedhetetlen és tisztességes államjövendelmek közé sorolta; államsorsjátékkal egyetlenegy nap 24 s két év alatt hasonló módon 200 millió livret szerzett. Amellet teljes takarékoságot hirdetett. Eltörölt 406 udvari hivatalt; a királyi jövendelmek közül csak a vámokat, sőt és dohányt adta hasznóbérbe; ellenben házi kezelésbe vette a fogyasztási adót, kincstári uradalmakat stb., mi egyszerre 14 millióval növelte az állam jövendelmeit. Mégsem biztosíthatta az öt év alatt 530 millióval szaporodott államadósság törlesztését. Másik tette az volt, hogy, az 1778 július 12-én nyert fölhatalmazással, *Berry* tartományon akarta kipróbálni a közigazgatás új módját. *Berry* (körülbelül egy magyar vármegyének megfelelő) önkormányzatot kapott. Tartománygyűlése minden két esztendőben egyszer (egy hónapra) jött össze; követei (a bourgeois érsek elnöklete alatt 12 pap, 12 nemes, 24 polgár) fejenkint szavaztak s határozataikat a kebelökből alakult nyolctagú *felelős kormány* hajtotta végre. 1787-ben már minden tartomány a *berryi* mintára szervezkedett. *Necker*, mint utóbb fejtegette (*Sur l'administration*) a tartománygyűlések intézményében az egész nemzetet akarta egyesíteni az anyagi érdekek védelmére, a népet tönkretévő intendánsok hatalmának megtörésére s a közjogi kérdések iránti érdeklődés felköltésére. Mi volt ez ahhoz képest, amit barátjai, az enciklopédisták követeltek! De ezeknek szellemében történt, hogy a király 1779-ben saját uradalmaiban lemondott az ú. n. rabszolgajogról, 1780-ban a vallatásnál eltiltotta a vizsgálati foglyok kínzását, 1781 elején pedig behozta a nyilvános számadások szokását.

A *Compte Rendu*, amelyben *Necker* először számolt be az állam pénzügyeiről, a legkalandosabb regénynél is érdekesebb olvasmánynak bizonyult; egy hónap alatt 30.000 példányban kelt el, s adataival annyira megszilárdította az állam hitelét, hogy a közönség néhány hét alatt 236 millió livrenyi államkötvényt vásárolt. Az udvar azonban, különösen a királyné, nem tudta megbocsátani, hogy oly kíméletlenül ostorozza az udvar költekezéseit, különösen hogy Franciaország kétannyi nyugdíjat (28 milliót) fizet, mint Európa államai összesen. Haragudtak reá, hogy a közvéleményre, az új idők követeléseire hivatkozik s helyet és szavazatot követel magának a minisztertanácsban. *Maurepas* ez utóbbit (a XVIII. század vége felé!) csak oly feltétellel javasolta megadni, ha »ünnepiesen megtagadja Kálvin tévedéseit«. A király a régi helyzet meg-

tartására kérte *Neckert*, aki azonban 1781 május 19-én lemondott s rögtön el is távozott. *Turgotnak* másnap történt halála még jobban felizgatta a párisiakat, mert egyszerre veszítettek el két kiváló pénzügyminisztert, kiktől az államháztartás rendbehozását és az alkotmányos kormányzat helyreállítását remélték.

A becsületes *D'Ormesson* még egyszer kísérletet tett *Necker* reformjainak végrehajtására, de hét hónap múlva ő is megbukott. Annyi unalmas pénzügyminiszter után végre igazi gavallér: a szellemes, finom, de szeleburdi *Calonne* ki-nevezése (1783 november 2.) vigasztalta meg az udvart, melynek multságait az eddigiek rontani igyekeztek. Azon kezdte, hogy saját 230 ezer livre

169. ábra. Egy jelenet *Figaró* lakodalmából (III. felv. 15. jel.).

adósságát a királlyal fizettette ki. Nagy kamatokra fölvett államkölcsonök s az államjavak eladogatása következtében végre ő maga is abba a kellemes helyzetbe jutott, hogy ki-elégíthette az udvar apró-cseprő kívánságait. A királynénak megvásárolta Saint-Cloud-t potom 15 millió, és, mint erről a Magyar Hirmondó is jónak látta értesíteni olvasóit, Choisyból 1820 ágyat szállíttatott oda. Kifizette a király testvéreinek milliókra menő adósságait, új királyi mulatóhelyeket építtetett s fényesen helyreállította a régieket. Midőn a királyné »valamire« kérte, azt felelte, hogy »ha lehetséges, már megvan; ha lehetetlen, — meglesz« és előteremtette a kívánt 20 milliót; az udvarhölgyek nem hiába neveztek bűvésznek. Mindenre telt abból a 477 millió adósságból, amit öt év alatt csinált s amellet maga is fényesen élt párisi és versaillesi palotáiban. Figaro lakodalmában (magyarul Paulay Edétől) *Beaumarchais* találóan jellemezte ezt a Calonne-féle társadalmat. Az első előadás alkalmával (1784 április 27.) az udvar együtt tapsolt a közönséggel; akkor is, mikor Figaro szemébe vágja a grófnak, ki »nem tett egyebet, mint hogy születni kegyeskedett«, hogy neki, a tömegben elvesző polgárnak, több tudományt kellett tanulnia, mint amennyivel száz esztendő óta »Spanyol-« (értsd Francia-)országot kormányozák. Csakhamar »Madame Deficit«-re, az »osztrák asszony«-ra, a királynéra alkalmazták a Figarónak a nagyvilági nőkről szóló dalát :

170. ábra. Cagliostro Sándor (1742—1795).

»Mint a pénz királyi képe,
Ez is egy urat mutat —
S kézről kézre járogat.«

Erre a csúfolódásra a hirhedt *nyakláncpőr* adott alkalmat. 1785 augusztus 15-én ugyanis a király épen akkor fogatta el Rohan herceg bibornokot, mikor teljes főpapi díszben misézni indult. A Bastilleba küldte oly vád miatt, amely őt mint királyt és férjet egyaránt mélyen sértette. A kiélt rouéval ugyanis La Motte grófné (Cagliostro bűvész szövetségese) elhitette, hogy a királyné kegyét visszaszerezhetné, ha megvenné számára azt a gyémántos nyakláncot (colliert), melyért a királyné sokalt 1,600.000 livret, mert hiszen »azon az áron két hadihajót is lehetne építtetni«. A titkos találkozáson, a versaillesi park egyik legárnya-

sabb helyén, a királyné (vagy inkább a ruhájába bujtatott Oliva) nemcsak »megbocsátott« néki, hanem meg is bírta, hogy 1,400.000 frankos kötelezvényével az ékszert megvegye. A királynéről egész Páris beszélt, hogy Esterházy, Besenval, Vaudreuil, Coigny s mások a gavallérszereplői s hogy könnyelmű nők, pl. Guéméné-Rohan hercegné szalónját látogatta; Rohannak tehát nem tűnt föl a bizalmas megbízás. Megvette az ékszert s átadta La Motte grófnénak, ki a gyémántokat Cagliostroval darabonként adatta el Londonban. A királyné csak akkor tudta meg a dolgot, mikor az ékszerész két hónap múlva a »tartozás« kifizetését követelte. A párisi parlament (1786 május 31.) Cagliostrot kiutasította az országból, La Motte grófnét pedig megvesszőztette, tüzes vassal megbélyegeztette és a Salpêtrièrebe (az örült nők kórházába) csukatta; de minden vád alól fölmentette Rohan herceget, ki megvásárolhatónak tartotta a királyné kegyét. »Uram — szól a főügyész a herceg ügyvédéhez — ön akaratlanul is alapjában rendítette meg a királyságot.« A nép örjöngve ölelte, csókolta a bírakat, sokan a földre borultak örömben és a Bastilleből diadallal hozták ki Rohant, akit azonban a király egy apátságba száműzött. »Ki alkalmazta volna — kérde *Martinovics* 1792-ben — Rohan hercegre és bibornokra kicsapongásai miatt az egyházi törvény szigorát, ha azonfelül meg nem sérti a királynét?« Az egyik francia gúnyvers szerint:

A királyné gondatlanul

Igy szólítja meg Besenvalt:

»Fölségnek a férj be nem vált.«

Az azt mondja rá hanyagúl:

»Más nem mondja, de gondolja;

Ön mondja — s meg nem gondolja.«

Harmadfél hónap múlva *Calonne* mégis azzal állt a király elé, hogy fölséges nevét a monarchia legnagyobb nevévé teszi; csak fogadja el azokat a reformokat, amiket a százmillió évi hiány eltüntetésére javasol. »De hiszen ez a Necker terve«, szól a király. »Felség — felelt a miniszter — a dolgok mostani állapotában ennél jobbat nem ajánlhatok.« A király tehát, ami 160 esztendő óta nem történt, december 29-én *összehívta* az előkelőket (notableokat), hogy megbeszélje velük a javaslatokat. Az előkelők gyűlése 1787 február 22-én nyílt meg, tíz nappal a benne nagy szerepre hivatott *Vergennes* gróf miniszterelnök halála után. A király elburkoltan kijelentette, hogy a törvényadás az ő joga, az övék csak a javaslatok megszavazása. *Calonne* kifejtette, hogy a pénzügyi egyensúly helyreállítását s a bajok orvoslását elsősorban a *közteherviseléstől* reméli. Másnap hat reformjavaslatot terjesztett be, hosszabb vitatkozások után azonban a notableok valamennyit elvetették. *Calonne* április elején kinyomatta a javaslatokat s előszavában figyelmeztette a népet, hogy a könnyítéseket az előkelők ellenzik. A papságot a hasznos növényeket elnyomó dudvához hasonlította, ami rendkívüli hatást keltett volna az utcákon, ha kissé több erkölcsi tartalom van *Calonne*-ban s ha a nép nem fél a felülről jövő forradalom szelétől. Így azonban a nép inkább az előkelőkkel tartott, kik valahára szembe szálltak a király akaratával, sőt a budget előterjesztését is követelték. *Mirabeau*-nál, ki szükkeblűeknek szidta őket, hasonló helyzetben alkotmányosabb érzést tanu-

sított a magyar Széchenyi Pál, ki kilencven év előtt megmondta királyának, hogy a főurak gyülekezete adhat ugyan a magáéból ajándékot az uralkodónak, de adót csak az országgyűlés szavazhat meg. Ezt mondta *La Fayette* is, midőn Calonne elbocsátása (április 9.) után utódja, Loménie de *Brienne*, a toulousei érsek és akadémikus, 40 millió megtakarítást ígért, ha 80 milliónyi kölcsönt kap. A király megköszönte a notableok buzgóságát és május 25-én — hazaküldte őket. 1787 július 16-án a párisi parlament kijelentette, hogy adót egyesegyedül csak a nemzetgyűlés szavazhat meg; augusztus 7-én megsemmisítette az előttevaló nap királyi ülésben beiktatott adórendeleteket; 10-én a közpénzek pazarlása s az állam hatalmával való visszaélés miatt vád alá helyezte Calonne volt minisztert. A nemzet jogai megsértésének nevezte, hogy behozzák a bélyegadó és hogy papok, nemesek földadó fizessenek; és augusztus 15-én elment Troyesba, ahová a király száműzetésbe küldte. Így jártak a vidéki parlamentek is; csak a bretagnei jelentette ki, hogy nem megy, ha még annyiszor száműzik is. »Mi a rendeleteket beiktatjuk — tréfált a paui parlament, — mert kénytelenek vagyunk vele; nem írunk ellene, mert úgy sem olvassák el; de nem is fizetünk, mert nincs miből.«

A párisi parlament még augusztus 27-én is tiltakozott az ellen, hogy a monarchia zsarnoksággá fajuljon, hol a miniszterek az egyénről elfogató levelekkel (*lettres de cachet*), a tulajdonról királyi ülésekkel (*lit de justice*) és az igazságról száműzetésekkel gondoskodnak. Szeptember 21-én azonban kibékült a királlyal. November 19-én megnyugvással hallotta a királyi ülésben, hogy XVI. Lajos még 1792 előtt összehívja a nemzetgyűlést; aggodalommal, hogy *Brienne* 420 milliónyi újabb kölcsönt akar fölvenni; s haraggal, amit a miniszteriumba visszatért *Malesherbes* állított, hogy tetteiért a király csupán az Istennek felel s törvényhozó hatalmát senkivel sem osztja meg. Nyolc órai heves vita után a király egyenesen megparancsolta rendelete beiktatását, a hevesebb ellenzéki szónokokat (*Frétau*-t és *Sabatier* apátot) elfogatta, a törvénytelen-ségről beszélő *Fülöp orléansi herceget* pedig egyik birtokára belebbezte. A parlament azonban 25-én tiltakozott a személyes szabadság megsértése és minden önkényes elfogadás ellen; újból megtagadta a kölcsönés az adó tekintetében kiadott rendeletek beiktatását s a nemzetgyűlés egybehívását sürgette. Hangulatkeltésül 1788 januárius 29-én nagy szótöbbséggel becikkelyezte a nem katolikusok polgári, illetőleg házassági jogáról szóló rendeletet, a mely körülbelül egy millió franciát vitt közelebb az óhajtott szabadsághoz. Államhivatalnokoknak ugyan ezentúl sem nevezték ki a protestánsokat, de a katolikusok is csak 1829-ben lehettek tisztviselők Angliában. Ilyen kanyargós és bizonytalan az eszmék terjedésének útja, módja. Döcögni azonban mégis csak lehetett valahogyan rajta.

D'Épéménil indítványára a parlament 1788 május 3-án megesküdt, hogy hű marad az ország alaptörvényeihez és saját mostani szervezetéhez; továbbá hogy a parlament hozzájárulása nélkül egy rendelet sem törvényes és a nemzetgyűlés határozata nélkül nem szabad adót szedni. A király, amint látjuk, minisztereinek tanácsa következtében a jogtipró zsarnokság lejtőjére lépett; azonban inkább a tiltakozó hatóságot öljék meg, mint megszüntessék a nemzet szabadságát. A kormány még azon éjszaka elrendelte *D'Épéménil*

és Goislard de Monsabert elfogatását; a parlament azonban, hogy a hozzá menekült két páirt megmentse, harminc óra hosszat együttmaradt. *Mi mindnyájan D'Éprémenilek vagyunk!* felelték D'Agond kapitánynak, mikor a vádlottakat kereste, akik végre is önként jelentkeztek. D'Éprémenil, utóbb, valóban forradalmi időkben, az arisztokraták kiváltságainak egyik leghevesebb védője, most az önkény áldozata gyanánt szerepelt; a kormány pedig, mely néhány igazán Turgot és Voltaire szellemében készült javaslatot május 8-án királyi ülésben jegyeztetett be, teljesen a zsarnokság hirébe jutott. A királynak, vagy inkább az államcsiny végrehajtójának, Briennenek, történelmi szempontból abban igazsága volt, hogy a parlamentet — politikai és törvénybeiktató jogától megfosztva — a mi akkori két királyi táblánkhöz hasonlóan — a 47 tartomány felelbbviteli törvényszékévé tette. De nem volt igazsága abban, hogy cour plénière (teljes udvar) néven — a körülbelül a mi királyi kuriánkhöz hasonló — új főtörvényszéket teremtven, a törvények beiktatását és kihirdetését erre bízta; mert a törvények hozatala, beiktatása és kihirdetése a királlyal együtt a nemzetgyűlést illette. Ilyen jogot elsikkasztani nem lehetett.

Ha még oly szabadelvű volt is az új büntető perrendtartás, a párisinak példájára minden vidéki parlament tagjai kijelentették, hogy az új szervezet szerint bírói tisztet nem vállalnak. Ilyen sztrájkyszerű magatartás következtében az igazságszolgáltatás országszerte megakadt. Jogaik védelmére a bretagneiak most alakították meg La Fayette elnöklete alatt azt a klubot, mely a forradalmi jakobinus klub mintája és magva lett. Brienne a főpapokat hitta össze, de azok is a parlamentek módjára nyilatkoztak. »Hiszen önök félreverik a harangokat!« riadt rájuk. »Igaz — felelte *Théminés* bloisi püspök; — de hát az államban csak nekünk vannak harangjaink.« Ezekre a harangokra pedig Brienne sem bízhatta az államadósságok kifizetését; teljesítette tehát a papok kívánságát: újból megígértette a királlyal a rendi országgyűlés összehívását s őmaga aug. 24-én átengedte helyét — *Neckernek*.

September 24-én a parlament a párisi nép lelkes tüntetései közt tért haza, de elvesztette népszerűségét abban a pillanatban, midőn a királyt arra biztatta, hogy az országos rendeket *egészen az 1614. évi alapon* híjja egybe. Hiszen a dauphinéiek már vizillei gyűlésökön megtapsolták *Barnaveot*, aki szerint a harmadik rendnek olyan számban kell megjelennie, mint a másik kettőnek együttvéve. A főuraknak november 6-ára összehítt gyűlése ezt ellenezte s nem fejenként, hanem rendenként kívánta beszédetni a szavazatokat; Necker azonban a december 27-i minisztertanácsban a vizillei elvet emelte határozottá. Ezzel a kérdéssel különben több száz röpirat foglalkozott. »Mi a harmadik rend?« — kérdezte *Siéyès* abbé. »Minden.« »Mi volt?« »Semmi.« »Mi legyen?« »Valami.« Hiszen ez végzi a nemzet anyagi és szellemi munkájának 19/20 részét. Ha kiváltságos államból Franciaország most nem lesz, akkor sohasem is lesz jogállam; de az lehet, ha pusztán a polgári rend alakul is nemzetgyűléssé.

A király Versaillesba 1789 április 27-ére olyképp hitta össze a rendeket, hogy az urak és papok 300—300, a polgárok 600 követet küldjenek s a választók valamennyit *utasításokkal* (cahier) lássák el. Mindez elég zavarosan történt,

mert hiszen az utolsó nemzetgyűlés (1614) óta kormány és nép »meglehetősen« kijött a gyakorlatból. Még senki sem gondolt rá, hogy az 1789-iki francia s az 1790-iki magyar követutasításokat egybevesse; pedig az önkényes uralom iránt való gyűlölet erősebben, a hazaszeretet lángolóbban, a nép akarata őszintébben, mint ezekben, talán az egész világtörténelemben nem nyilatkozott meg. Mirabeau jelölte meg legigazabban a közakaratot: közteherviselés, polgári szabadság, rendes időkben nemzetgyűlés. A polgári rend elég nagyhangon szabta meg követeléseit, a másik kettő pedig elég határozottan jelentette ki, mit és miben engedhet. *Mirabeau*, kit gróf létére Aix és Marseille polgárai választottak meg követnek, mennydörgött minden idők és minden országok nagyjai ellen, kik mindhalálig engesztelhetetlenül gyűlölték a hozzájuk tartozókat, ha a népet védték.

»Igy halt meg az utolsó Gracchus is a patriciusok kezétől. De halála előtt egy marék port ragadott fel s az ég felé dobtá. Ebből a porból született Marius; aki nem azért nagy, mert legyőzte a kimbereket, hanem azért, mert kiirtotta Róma arisztokratáit!« Egy kevésbé jó király ügyesebb miniszterekkel még menthette volna Franciaországot a forradalomtól. Lajosnak, Napoléon szerint, az volt a főhibája, hogy maga akart uralkodni, ahelyett hogy — mint XIII. Lajos — kitűnő minisztert szerzett volna

171. ábra. Sieyès abbé (1748—1836).

valahonnan. Forradalom helyett legfeljebb az történik, hogy a nemzetgyűlés megváltoztatja az uralkodóházat s az orléansi herceget kiáltja ki királynak, ami nem adott volna alkalmat európai beavatkozásra. Ami pedig az alkotmányos átalakulást illeti: a polgári vagy harmadik rend (*Tiers État*) még most csakugyan nem követelt sokkal többet, mint amennyit a másik kettő engedhett. Rómának is mi mindent kellett megérnie, míg a patriciusok és a plebeiusok *Concordiának* a kibékülés örömeire templomot emelhettek! A harmadik rendnek Franciaországban *Concordia* temploma csupán főbejáratul kellett a Szabadság, Egyenlőség és Testvériség szentélyeinek főcsoportjához. 1789 május 2-án azonban, midőn a király az immár összegyűlt rendek tisztelgő küldöttségét fogadta, *Brézé* marquis főszertartásmester a trónterem főajtaján csak a nemeseket és papokat bocsátotta be, a polgároknak pedig egy félig nyitott mellékajton kellett bevonulniuk. A fő azonban az, hogy a nemzet és királya, 175 esztendei szünet után, végre is találkoztak egymással a törvényhozás terén.

II. A francia rendek utolsó országgyűlése.

Május 5-én a versaillesi *Salle des Menus*-ben a királyi trón körül jobbra 291 pap, balra 270 nemes, szemközt 578 polgár, összesen 1139 követ helyezkedett el s rajtuk kívül 2000 hallgató jelent meg. A király otthon felejtette beszédje szö-

vegét s míg azt előkerítették, jól szemügyre vehette a törvényhozókat: hány bajtárs, hány hajtó kerülne ki közülök vadászataihoz, minthogy ezekre való tekintetből hitta össze a nemzetgyűlést Versaillesba. Most kijelentette, hogy a rendek összehívásával szívesen elevenített föl oly szokást, melyből az ország új erőt meríthet s a nemzet a maga boldogságának újabb forrását nyithatja meg. Az államadósság már trónraléptekor óriási volt s egy költséges, de tisztességes háború következtében növekedett is; azért emelte az adót. Általános nyugtalan-ság, az újítás vakmerő vágya fogta el a lelkeket; de bízott a mérsékelt elemekben s meghatva látja, hogy a két első rend valóban kész a mérsékletre s hajlandó lemondani jövedelmes kiváltságairól. A pénzügyek rendezésében, a közhitel megszilárdításában bizonyosan mindnyájan segíteni fogják; mert ez a legfőbb feladatuk. Ezen izgatott időkben kétségtelenül csak a bölcsesség és az okosság tanácsára hallgatnak. Ő maga elfelejti a történeteket; tudja, miben áll egy igazságos király tekintélye és hatalma egy hű és a monarchia alaptörvényei-nek engedelmeskedő nemzettel szemben. Tőle, a dicsőséges törvények védőjétől és királyi hajlandóságától várjanak mindent, amit a közjólét érdekében óhajthatnak. Ha egyetértének, ez a mostan kezdődő korszak örökre emlékezetes marad.

A meglepően üres trónbeszédből a követek azt tanulták meg, hogy a király szeretetének ára az adó. Az utána szóló miniszterek — Barentin és Necker — szóba sem hozták az új alkotmányt, sőt a szavazás módját sem, pedig Necker három órahosszat beszélt. Szavainak özönében az volt a legfontosabb, hogy az évi hiány egy híjján 200 millió livre, fele az állam évi bevételeinek; és hogy az országgyűlésnek tulajdonképpen adómegajánlásra sincs joga. Mielőtt Mirabeau szólhatott volna, a király fölesapta tollas kalapját, de levette nyomban, midőn a polgárok is követték példáját. Hajadonfövel, bosszúsan távozott. Száz esztendő múlva a francia parlament megünnepelte ezt a napot s az állam akkori feje, Carnot köztársasági elnök, elmondhatta, hogy a forradalom ezen egy nap alatt fakasztotta virágra a tíz évszázad munkája következtében főlhalmozódott termékeny csirákat. Új korszakot nyitott a történelemben: megalapította a modern társadalmat és a demokratikus Franciaországot.

Május 6-án a polgári rendet a sajtó szabadságának korlátozása, Mirabeau országgyűlési lapjának betiltása s az a kellemetlen tapasztalat bosszantotta, hogy a másik két rend külön akar tanácskozni, sőt szavazni is. A nemesek és papok 300—300 szavazata így kettőt számítana azzal az eggyel szemben, amennyibe az ő hatszáz szavazatukat vennék; holott ha a három rend fejenként s egy teremben szavazhat, egyes nemesek és papok csatlakozásával a polgárok többségre számíthatnak. Nem szervezkedtek tehát, mert ezt csak közös gyűlésen tehetik, az országgyűlés másik fele pedig rendenként más két terembe vonult. Ezzel teljes hat hétre megakadt az országgyűlés működése. Június 10-én Sieyès abbé párisi követ indítványára a polgárok követei még egyszer és utóljára szólították egyesülésre a másik két rendet; mert a nemzet 96%-át 4% nem kárhoyzathatja tovább is tétlenségre. Megunták már, hogy csak korelnök alatt tanácskozzanak s még a hozzájuk érkezett leveleket se bonthassák föl. Csak 3 pap csatlakozott hozzájuk, de már ezzel is többségre jutván, június 17-én

AZ ÉTATS GÉNÉRAUX MEGNYITÁSA VERSAILLESBAN 1789. MÁJUS 5-ÉN.

(A. Couder festménye a versaillesi múzeumban.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

4000 hallgató tapsai közt a harmadik rend gyűlését *nemzeti gyűlésnek* (assemblée nationale) jelentették ki s magukat mostantól fogva *nép képviselőknek* nevezték.

A nemzetgyűlés *Baillyt*, a csillagvizsgálót választván meg elnökének, az eskü letétele után azonnal megkezdte működését. Neckert megdöbbsentette, hogy a harmadik rend *egy kamarás* nemzetgyűlést teremtett, holott ő két kamarára gondolt: a polgári rendből álló alsó- és a két első rendből alakuló felsőházra. A nemesség 19-én még tiltakozott, de a papság kimondta a harmadik renddel való egyesülést. Ekként épen akkor csatlakozott a forradalomhoz, mikor azt elhárítani akarta. A *demokrácia szelleme* győzött, ha a püspökök kisebbségben maradt pártja tiltakozott is. A párisi érsek térdre borulva kérte a királyt, szabadítsa meg az államot és vallást, vagyis akadályozza meg a papság és polgárság egyesülését, ami okvetlenül megtörténik, ha másnap a harmadik rend gyűlést tarthat. Másnap tehát a király munkásokat küldött a tanács-terembe, hogy azt a június 22-iki királyi gyűlés számára rendezzék be s addig valamennyi rend tanácskozását elhalasztotta. A képviselők, némi tanakodás után, a királyi labdázóházban (Jeu de Paume) tartották meg előre hirdetett ülésüket. Itt, óriási tömeg jelenlétében, XIV. Lajosnak, a napkirálynak, ragyogó szobra tövében, *Mounier* indítványára (az egy Dauch kivételével) hajadonfővel megesküdtek, hogy »sohasem szakadnak el egymástól és összegyűlnek mindenütt, ahol a körülmények megengedik, mindaddig, míg meg nem állapítják és szilárd alapokra nem fektetik a királyság alkotmányát«.

172. ábra. H. G. Mirabeau (1748—1791).

Június 22-én, a királyi ülés kezdete előtt, a minoriták templomában gyűltek össze, hol 149 pap csatlakozott hozzájuk s így a nemzetgyűlésnek már nemcsak a fejenkint, hanem a rendek szerint való szavazásnál is többsége volt. A királyi ülést egynapi halasztással és a bebocsátásnál a polgári rend szokásos megváráskoztatásával 23-án tartották meg. A király megparancsolta, hogy a rendek régi módon három külön kamarában tanácskozzanak; a harmadik rend június 17-iki határozatait pedig, mint törvényteleneket és az alkotmánnyal ellenkezőket, megsemmisítette. Egyúttal felolvastatta az alkotmány reformját, melynek 35 cikke közül a nemeseknek a hűbériség fenntartása (a 12. fejezet) tetszett legjobban. Az adómegszavazás jogát, a közteherviselést, a sajtószabadságot mind csak föltételesen akarta megengedni. Elég érthetően jelentette ki, hogyha föltételeit nem teljesítik, *önmagát* tekinti a nép egyetlen képviselőjének. S kivonul-

ván a teremből, a két első rend többsége részint diadallal, részint megpuhítva követte, hogy külön termekben folytassa tanácskozásait.

A polgárok egyideig tanácstalanul álltak helyükön, míg föl nem harsant *Mirabeau* szava, mintha csak azt kérdezné: »mit félték, kicsinyhitűek?« Beszélni kezdett, de szavába vágott az imént visszatért *Brézé* marquis, főszertartásmester, azt kérdezve, hallották-e a király parancsát? »Igen, uram! — riadt rá *Mirabeau*. — Hallottuk, tanácsosai mit rágtak a király szájába. S ön, aki a nemzetgyűlés előtt nem lehet az ő közege, mivel önnek itt ülése, szavazata, sőt szólása sincs, — ön nem az az ember, ki beszédére emlékeztethetne bennünket. De hogy elejét vegyünk a kétségnek és időhalogatásnak, kijelentem önnek, hogy, ha önt a mi kikergetésünkre küldték ide, megmondhatja gazdájának, hogy *mi itt a nép akaratából vagyunk s helyünket csak a szuronyok hatalmának engedve hagyjuk el.*« Nagy szavak; a magyar képviselőház hasonló válságos helyzetében (1848 szept. 12.) *Palóczy* László azzal hivatkozott rájuk, hogy ezek vetették meg a francia nemzet függetlenségének alapját. *Brézé* marquis, az illendőség nagymestere, kecsesen hátrálva távozott a goromba emberek köréből s »illő« formában tudatta a királylyal, hogy a harmadik rend abban a teremben szeretne maradni. »Hát maradjanak ott!« — felelte a király némi gondolkodás után.

Nem sejtette, hogy *Mirabeau* beszéde a forradalom kezdetét, azt jelenti, hogy a nemzet a királyénál nagyobb hatalmat követel magának. *Napoléon* is rendelt 1799-ben ilyesmit, de nyomban katonákkal üríttette ki a termet. Igaz, hogy okulhatott a XVI. Lajos példáján; de nem okulhatott-e XVI. Lajos a *Cromwell*én, a parlamentek szétkergetőjén? Hiszen a nemzetgyűlés tagjai *Mirabeau* indítványára épen most helyezkedtek a nemzet oltalma alá; a képviselőket sérthetetleneknek nyilvánították s áruónak, becstelennek jelentettek ki mindenkit, aki őket országgyűlési cselekedeteik miatt bármiképen zaklatná, vagy épen büntetni akarná. Június 26-án, a párisi érsek vezetése alatt, most már a papság kisebbsége s az orléansi herceg vezetése alatt a nemesség is csatlakozván a harmadik rendhez, a három kamara már is kettőre zsugorodott össze. Midőn a király, a látszat megmentése végett, maga parancsolta meg a három rend egyesülését, 27-én a rendi országgyűlés mint *egykamarás nemzetgyűlés* folytatta, vagy inkább igazán csak most kezdte meg tanácskozásait. A *Tiers État* azonban (ahogy 1843 szept. 27-én egy magyar követ megjegyezte) anélkül lett mindenné, hogy az összes nemzetet képviselhetne volna s mégis elmondotta, amit csak az összes nemzet mondhat el magáról: »az állam én vagyok.« A *Montmorency*ak, *Richelieu*ak arisztokráciája helyébe a boltosok arisztokráciája lépett s azért csakhamar épúgy támadták, mint azelőtt a születésit. Most azonban *Mirabeau* szép beszéddel üdvözölte a nemzet és király kibékülését, de hozzátette, hogy jaj annak, ki nem iszonyodnék elmérgesíteni ily tiszta forradalmat. »Sorsunk bölcseségünkön alapul; egyedül csak az *erőszak* fenyegethetné azt a szabadságot, amelyet az *ész* biztosított nekünk.«

II. RÉSZ.

A LEGÚJABB KOR TÖRTÉNETE.

Országos Széchényi Könyvtár

I. FEJEZET.

A FRANCIA ALKOTMÁNYOS KIRÁLYSÁG.

I. A forradalom kitörése.

Foulon és De Launay ládszára
szúrt feje. Egykorú rajz után.

ERSAILLESBAN 1789 július 9-én a nemzetgyűlés alkotmányozó gyűlésnek nyilvánította magát, mert az új alkotmány meghozatalát tekintette fő és majdnem egyetlen céljának. A népet jobban érdekelte az a fiók országgyűlés, mely a párisi Palais-Royalban folyt. Ezt az óriási háztömeget azóta nevezték királyi palotának, mióta Richelieu XIII. Lajos királyra hagyta; most az orléansi hercegé volt s »nem épen az erények tanyája«. 31 játékbárlangján, vendéglőin, kávéházain s 2000 női látogatóján kívül az vonzotta oda Párist, hogy itt lehetett legszabadabban politizálni és szónokolni. Az asztalok tetejéről stentori hangú emberek olvasták föl és kísérték megjegyzéseikkel a hírlapok cikkeit, vagy a röpiratokat, melyekből 10—20 jelent meg egy nap. Párisnak nem volt miért bánkódnia, hogy százesztendei mellőztetése alatt díszruhás nemesek városa helyett kabátos emberek városa lett s hogy arisztokratikus jellegét demokrátiussal cserélte föl. Hercegek, grófok helyett beérte bankárokkal, tudósokkal, művészekkel, munkásokkal. 600.000 polgára szellemi és anyagi kincsekben annyira felülmulta a többi 24 milliót, hogy pénzben az övé volt az ország vagyonának $\frac{2}{5}$ -e, szellemben pedig majdnem az egész. Jellegét nem a XIII. századbeli Bastille adta meg, egykor a királyok és minisztereik mentővára, most a szabad szellem börtöne; nem a vele egyidős, de a XVII. században újra épült Sorbonne; nem a Louvre, a Château des Tournelles; sőt a Tuileriák s a rokkantak palotája sem, melyek pedig, száz meg száz más palotával együtt, akkor épültek, mikor a komor, csúcsíves izlést a nyájas és derült firenzei reneszánsz váltotta fel. Jellegét az a majdnem 40.000 polgári, unalmasan egyforma ház adta meg, amelyek közül a tükörgyáros *Geoffrin* feleségének, vagy egy színésznőnek, *Lecouvreur* Adrienne-nek szalonjaiba a szellem, születés és pénz arisztokratái jártak. Velence helyett Páris lett az előkelő világ gyülekezőhelye s jóizlésű embernek csak a párisit,

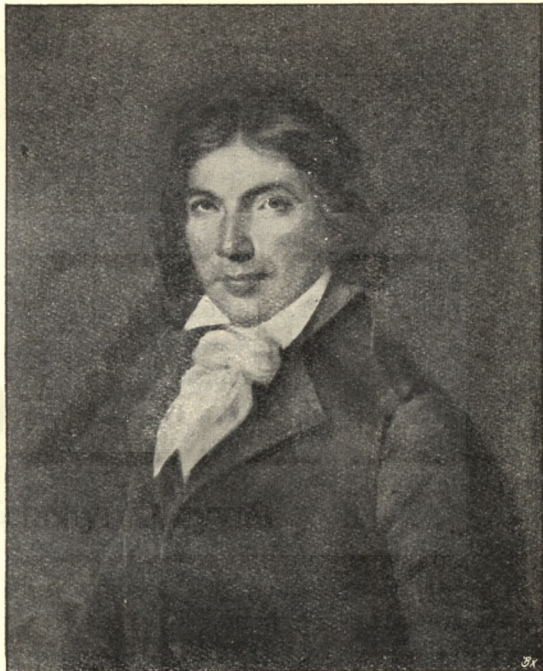
vagy legalább a párisiast, tartották. A régi jó *Gvadányi* is megmagyarázta a Peleskei Nótáriusban, hogy a »Notredámák Pozsonyban francia apácák, kiknek fő kötelessége a kisasszonyok nevelése.« Egész Európának Páris szállította a nyelv- és táncmestereket ; Páris volt a társadalmi műveltség középpontja.

Annál jobban meglepte a világot, hogy onnan most egyre-másra a legzajosabb, sőt nemsokára a legvéresebb események hírei érkeztek. A Tainek bizonyára másnak mutatják ezt a népet mint a tények, amelyeket legszabatosabban és bizonyára a leghitelesebben *Aulard* legújabb műveiben találunk följegyezve. Az a nép rettenetes moslák, melyet fölkaavartak, hogy bűzével mindent betöltjön. Pizskos emberek tapossák a szőlőt óriási kádban, melyben étvágyrontóan uszkálnak a torkosoktól félig lerágott s azután visszadobott szőlőcsutkák ; a kádból zavarosan folyik ki az édes must, mely azután heteken át erjed és forr, míg seprője leülededik. Végre, nagysokára, olyan ital lesz belőle, mely az olimposi isteneknek is ízlik. Az ember »istenekkel álmodik« tőle és megfélemedezik róla, micsoda szennyből szűrődött le az a lángoló ital, mely »fényes mint a napsugár.« A régi kormány (az ancien régime) szőlőfürtjei — jók és rothadtak vegyesen — most a nép taposókádjába kerültek, hogy más alakban élvezhetők legyenek. Taine azzal, hogy (a jelenkori Franciaország alakulásáról szólva) leírja, mennyi mocsokkal járt mindez, hány embernek lett szüretelés közben ragadós a keze, pizskos a ruhája, — senkinek sem vette el, de talán nem is akarta elvenni a kedvét, hogy egy kis óbort igyék.

De már az akkori »Magyar Kurir« elizeumi verebe is azt csiripelte, hogy Párisban ekkortáiban »a hazafiak közt olyan veszedelmes vérengző had támadott, melyet talán Páris és a kinyiltszemű pallérozott nemzet a *vademberek* krónikájában is alig olvashatott.« A Palais-Royal fiók-országgyűlésén már július 11-én nagy izgatottságot okozott annak a hire, hogy Broglie és Besenval alatt a kormány 40.000 katonát vont össze Páris fékentartására. A nemzetgyűlés megnyugodott benne, hogy mindez éppen a tanácskozások biztosítása érdekében történik s azonnal tárgyalni kezdte La Fayette-nek az ember jogai kinyilatkoztatásáról beadott javaslatát. Ugyanaz nap azonban a király elbocsátotta *Neckert*, ki oly lelkesen gondoskodott a párisi szegény nép élelmezéséről és napról napra közeledni látszott az alkotmányozó gyűlés felfogásához. Elbocsátása hírére július 12-én délben eldőrdült a Palais-Royal ágyúja (mely a népgyűlések kezdetét jelezte), s összefutott a nép. Camille *Desmoulins* ügyvéd egy kávéházi asztal tetejéről fegyverre szólította a népet, mert a hatalmasok a hazafiak részére újabb Bertalan-éjt készítenek. S példájára a szabadságnak mostan jelentkező harcosai jelvényül zöld gesztenyefalevelet tűztek kalapjaik mellé. Tüntetőmenetben vitték *Necker* lefátyolozott szobrát a Vendôme-térig, ahol a dragonosok a szobrot összetörték, a népet pedig szétkergették ; este felé *Lambesc* ezredes a Tuileriák kertjéből is kiszorította a népet, mire a menekülők feltörték a puskaművesek boltjait, a városházán lefoglalták a rendőrök fegyvereit, félreverették a harangokat. A Palais-Royal előtt összeverődött százezer főnyi tömeg halálra kereste a katonaságot, de csak három német dragonyost szűrt le. *Besenval* térparancsnok éjféli után az összes német és svájci katonaságot magával vitte és sorsára hagyta Párist. Akkor azután megmozdult a csöcselék is. Feltörte a

lazaristák kolostorát, az adósok börtönét, a fegyvertárt; de azt az egyetlen embert, aki rabolni akart, maga ez a »csóceselék« tartóztatta le s a börtönőr kérésére önmaga kergette vissza a Chateletből szökni akaró közönséges bűnösöket. A nagy jelszavak eleinte a legdurvábbakat is korlátozták; haragjuknak már nem volt határa, rablás azonban még nem szennyezte be őket.

A fölkelők elkergették a városi tanácsot és nyolcvan tagú *ideiglenes bizottságot* alakítottak; a közrend fenntartására kerületenkint 200, összesen tehát 12.000 embert fegyvereztek föl s polgárőrség felállítására kérték a királyt. Ennek rideg válaszára a nemzetgyűlés sajnálkozását fejezte ki Necker távozásán, s a sereg eltávolítását követelte; a történetekért a minisztereket és a király tanácsosait tette felelőssé. Feloszlástól tartva, egyfolytában 72 óra hosszat maradt együtt, el lévén szánva, hogy félelem nélkül áll meg az összedőlt világ romjain is. Ezalatt Párisban az ideiglenes bizottság elhatározta, hogy saját erejéből állítja fel a 48.000 főnyi polgárőrséget. *Lefèvre d'Ormesson* apát pedig lefoglalta és sajátkezüleg osztotta szét azt a tömérdek fegyvert és puskaport, amit a hadügyminiszter titkon Versaillesba akart vitetni. *Michelet* szerint ennél a papnál nagyobb szolgálatot senki sem tett a forradalomnak és — ami ezzel egy — Páris városának.

173. ábra. Camille Desmoulins (1760—1794).

Július 14-én, kedden, a rokkantak palotájának parancsnokától, az öreg Sombreuiltől, 28.000 (mások szerint 32.000) puskát és 20 ágyút vettek el és délelőtt 11 órakor kiadták a jelszót a *Bastille* bevételére. XVI. Lajos idejében mostanig (1774—89.) 240-en kerültek a Bastilleba, amelynek július 14-én mindössze 7 foglya volt: 2 örült, 1 feslett életű, 4 csaló. A nép azonban négy század óta mégis a szabadság temetőjének tartotta s nagyobb gyűlölettel tekintett reá, mint Tobolszkra az orosz, Spandaura a porosz, a Towerra az angol, Spielbergre és Kufsteinra a magyar és az olasz. Még a nemesek nagy részének követutasítása is lerombolását követelte, s a nép most erre vállalkozott. A vén *De Launay* 40 svájccival, 80 rokkanttal és több ágyúval védelmezte a nyolctornyú erősséget, mely ellen a magyarruhás Hulin órás, Tournay kerékgyártó, Maillard törvényszolga s Hélie polgár ezrek élén indultak; de csak 863-an vettek részt a tulajdonképpeni ostromban. A többiek az ablakokból, a házak födeléről, vagy biztos távolságból nézték az eseményeket, mint

a Fronde idejében Turenne és Condé mérközését. Akik a századik évfordulón a Pont d'Austerlitz mellett Durand körképét láttuk, a művészi kép, de talán az ünnep hatása alatt is, majdnem ugyanazon izgalmakat éltük végig. Azonban a modern történetírók biztosítanak bennünket, hogy nincs abban hősiség, mikor Thuriot bemegy az oroszok vermébe, hogy feladásra szólítsa De Launayt; vagy midőn Tournay fejszével vágja le a felvonóhid láncáit, Hulin kiszegzi a faltörő ágyúkat, amik közül egyet még a sziamai császár ajándékozott XIV. Lajosnak; s hogy, midőn a fölkelőknek már 98 halottja volt, Maillard a száraz, de mély sáncárkon keresztülfektetett deszkán egymaga indult el, hogy átvegye a várbeliek földási föltételeit. Hulin bizonyára nem Condé s De Launay sem Turenne; a támadás csak paródiája az ostromnak, amelyhez ilyen jámbor mesteremberek nem érthettek. De éppen az a nagy és jellemző különbség, hogy ilyen jámbor mesteremberek úgyszólván pusztá ökölrel mentek neki a középkor gránitfalainak. A királyságra nézve is jellemző, hogy komoly időkben néhány vén katonára bizta ezeknek a falaknak védelmét. Nem csoda, hogy lemondtak róla. A nép benyomult a gyűlölt erősségbe s De Launayt a svájci és rokkant katonákkal a Grève tere felé kíserte. Útközben az egyik dühöngő a vérző De Launayt leszúrta, fejét egy szakácskal levágatta, háromágú villára szúrva, diadallal vitte tovább s IV. Henrik szobra előtt háromszor hajtotta meg, hogy »üdvözölje mesterét.« Útközben még 5 tisztet és 3 katonát öltek meg, a városházánál 2 tűzért a lámpásra akasztottak, a többinek azonban megkegyelmeztek, de föleskették őket a nemzet szolgálatára. A nap áldozatai közé tartozott *Flesselles* is, a választók elnöke, mert késleltette a Bastille ostromát; levágott fejét De Launay feje mellett hurcolták meg az utcákon. *Saint-Just*, a későbbi évek egyik legvéresebb alakja, most még fölháborodott az első forradalmi nap rettentő kegyetlenségein; nem hitte odáig, hogy a nép bárhol is lándzsára szúrja utált embereinek fejét, hogy véruket igya, szívuket megegye. Ahogy a városházán mondták, nem az utolsó, hanem az első ítéletnek napja ez. A nép lándzsára szúrt hét fejet s hét sápadt embert vállain hurcolt: hét rabot, akit a Bastilleből szabadított ki.

Aznap — a Magyar Kurir szerint — Charon sok francia lelkével érkezett az eliziumba. »Beérkezett egy nemzeti fecske is, kinek fészke hajdan a Bastille falaira volt rakva. Megfogja Macchiavelli a fecskét és beviszi a politikus lelkek gyülekezetébe. A francia királyok és miniszterek ezen nagyon megrettenének; mert a fecske egy nemzeti győzedelmes éneket kezdé fújni a mostani párisi győzelemről. XIV. Lajos király bosszankodott, Richelieu szégyenkezett, IV. Henrik sírt és Vergennes azt kérdezte, vajjon elvándorolt-e az amerikai és hollandus hazafiság és az aranyos szabadság kívánása Franciaországba is? — Nemesak elvándorolt — mond egy francia lélek — hanem fészket is vert már benne.« La Fayette valóban jó helyre, Washingtonhoz küldte el a Bastille kulcsát, a nép pedig fogadkozott, hogy a még aznap bontani kezdett vár köveiből a nemzetgyűlésnek emel palotát ilyen fölirattal: »A szabadságnak a zsarnokság sírdombján emelt temploma.« S azóta *július tizenegyedik*e a franciáknál valóban a szabadság ünnepe. Ekkor használták először az alkotmányos nemzeti állam jelvényét, a *trikolort*, melyet Páris vörös és kék s a király fehér színéből állítot-

tak össze. A három szín a hozzá fűződő eszmékkel együtt csakhamar bejárta az egész világot, melynek szabadgondolkodói mindenütt, még az orosz városokban is, nagy, de titkolt örömmel fogadták a Bastille bevételének a hírért. Épület nagyobb zajjal sohasem omlott össze, mint a Bastille; pedig, ahogy Carlyle gúnyolódik, csodálatosan ezt is csak a *hang* döntötte le, mint hajdan Jerikó falait. A fődolog azonban, hogy a falak csakugyan ledőltek.

Versaillesban azon éjszaka udvari táncmultság volt, ami a holland hajók londoni támadása idején pillangókat kergető II. Károly könnyelműségére emlékeztet. A multság után lefekvő királyt Liancourt hg. azzal a hírrel költötte föl, hogy a Bastillet bevették. »Hisz ez lázadás!?!« méltatlankodott a király. »Nem, fölség — felelt a herceg — ez *forradalom*.« Reggel azonban, csupán két testvérétől kísérve, a király személyesen tudatta a nemzetgyűléssel, hogy Páris és Versailles közeléből máshová rendelte a katonaságot s most Párisnak, sőt saját személyének oltalmát is a népre bízta; mert hiszen ő egy a nemzettel. Gyalog, a képviselőktől s a nép éljenzésétől kísérve, tért haza palotájába, *Bailly* elnök pedig s 87 képviselő a király üzenetével Párisba sietett. A király elbocsátotta gyűlöletes minisztériumát, melynek tagjai a királynéval együtt arra biztatták, hogy meneküljön velük, vagy pedig álljon a sereg élére s verje le a forradalmat. Mialatt ők Artois gróffal, Broglie, Polignac és Condé hercegekkel stb. csakugyan emigráltak, a király július 17-én Párisba indult. *Bailly*, most már párisi polgármester, régi szokás szerint átnyujtotta neki a város kulcsait. »Ugyanazon kulcsok ezek — szólt, — melyeket valaha IV. Henriknek is átnyujtottak. Ő népét hódította vissza; most a nép hódítja vissza királyát.« A királyt nem nagyon vigasztalhatta, hogy a rendfenntartó *nemzetőrök* közt (holott ő még a *polgárőrséget* sem erősítette meg) reverendában, kokárdásan, fegyveresen a ferencendi barátok és kapucinusok is ott állottak, a Pont-Neuf előtt pedig egy nemzetiszínű ágyú körül saját testőrei sorakoztak. A városházánál, *Bailly* felszólítására, maga is feltűzte a nemzetiszínű kokárdát s a tisztelgők ívalakban tartott kivont kardjai alatt ment föl a lépcsőn, be a terembe, hol a trónralépőt hallatlan lelkesedéssel fogadták. Egy részeg tűzér az ajtóig szintén utat tört magának s a királynak *Bailly* útján adott parancsára sem akart távozni, mert hiszen — ahogy mondta — »neki is szabad immár a király szeme közé nézni.« Sokan néztek oda s könnyet láttak benne.

A király csakhamar meg is akadt beszéde olvasásában. Jóváhagyta a polgárőrség felállítását s La Fayette-nek főparancsnokká, *Bailly*-nak polgármesterré történt választását. Kijelentette, hogy élete célja népeinek boldogítása. A város nyomban elhatározta, hogy a Bastille helyén szobrot állít a szabadság helyreállítójának s Lally-Tolendal, a szótalán királyra mutatva, háromszor ismételte: »Ime a király!« Mintha csak azt mondta volna: »Ecce homo!« A megalázott király kiment az erkélyre is. Az éljenzésnek milyen vihara támad, ha most néhány szóvirágot szór a nép közé! Biztatták reá, de hallgatott, még amikor a kocsiba ült is, mert úgy hitte, államférfiúnak nem szabad a pillanat kényszerítő hatása alatt beszélnie; csakhogy az államférfiakat éppen az ilyen pillanatok teszik igazán próbára s ilyenkor nem a bölcseké, hanem a bátraké a szerencse. Pedig ebben a pillanatban épúgy kezében volt a

királyság jövője, mint pár napja a kávéház asztala tetején Desmoulinnak Páris sorsa. Siránkozó felesége otthon mégis úgy fogadta, mintha halálos veszedelemből szabadult volna.

A rákövetkező napok valóban kevés jóval biztatták. *Foulont*, aki pénzügyminiszter akart volna lenni, holott a pletykázók szerint azt mondta, hogy az inségesek egyenek szénát, ha nincs kenyerük, július 22-én a párisi nép éppúgy meggyilkolta, mint vejét, *Berthier* ételmezesi biztost, aki földes, fekete kenyeret etetett velük. »Egyszóval, Franciaországban úgy vannak a dolgok, hogy... a Kurirnak ki sem szabad mondani...« A cenzura a Magyar Kurir párisi tudósításait valóban csak törlésekkel engedte kiadni; de a kitörölt helyeken álló gondolatjelek nálunk is, másutt is még inkább fölsigázták az olvasók érdeklődését.

Kinek szíve nem dobbant meg, amikor néhány nap mulva azt olvasta, hogy az országban öt milliónál többen vétették föl magukat a nemzetországba s készen állnak a nemzetgyűlés és az egész haza védelmére, ha valamely külföldi hatalom a régi rendszer visszaállítását követelné vagy támogatná? Még a gyermekek is katonásdit játszottak, mint mikor Zsigmond gyűjtött hadakat felesége, Mária magyar királyné kiszabadítására. Egy fiút, aki vétett a gyermekek »hadi szabályai« ellen, föl akartak akasztani. Az arra vetődő polgárország most megmentette; de utóbb mégis felakasztották. Ilyen, inkább ösztönyszerű, mint tudatos volt az a kegyetlenség is, melyet, a párisi hírek hatása alatt, Franciaország nagy gyermekei, a *jobbágyok* tanusítottak. Minden falunak megvolt a maga Bastilleja: az urasági kastély. 139-et feltörték, fölégettek, de rendesen csak a fegyvereket vitték magukkal, hogy — nemzetörök lehessenek. Sok földesurat borzasztó kegyetlenséggel végeztek ki, de a zsebükben és kastélyaikban talált milliókat az utolsó sou-ig beszolgáltatták a községi pénztárakba. A nemzetgyűlés egyik, vagy éppen legnagyobb, napja, augusztus negyediké, erre a polgári köteletségérzetre és nem a kegyetlenségekre adta meg a választ.

II. Népfölség a nemzetgyűlésben és az utcán.

La Fayette 1789 július 11-én indítványozta az emberek jogainak kinyilvánítását. Sokan megbotránkoztak, hogy a több hétig tartó vitára 54 szóнок iratkozott fel, holott pl. a magyar parlamentben 1896-ban egyetlenegy zászlósértés ügyében ugyanannyian szóltak, a parlamentek történetében pedig hónapokra terjedő obstrukcióról is van szó. Ha 1789-ben igen sokat beszéltek is a képviselők, nem szabad felejtetni, hogy a nemzetnek 175 esztendeig egyáltalán hallgatnia kellett; s nem lehet mondani, hogy ily eszmék fejtegetésének az ideje még nem érkezett el. La Fayette 19 éves volt, mikor ezeket az eszméket Amerikában megismerte és 32, midőn hazájában megpendített olyan eszmét, sőt eszmesort, mely az óceánon túl hatalmas köztársaságot teremtett, itthon pedig pár évtized óta Franciaország büszkeségeit, az enciklopédistákat, foglalkoztatta. Hihette-e, hogy töretlen utakon jár, ha nyomukba lép? Más kérdés, most kellett-e ilyen akadémiai fejtegetésekbe bocsátkoznia, mikor az utcán a nép fanatistái ládsák hegyén hordozták meg a régi rendszer fanatis-

táinak levágott fejét? *Dumont*-t ez a »végtelen fecsegés« arra emlékeztette, hogy a görög hittudósok a Tábor hegyének természetfölötti fényéről vitatkoztak ugyanakkor, mikor II. Mohammed fővárosuk falait bombázta. De La Fayette azt a jelszót kereste, ami Amerikát igazán új világgá tette: »Meghalni a szabadságért!«

Leckéztetve kérdezik tőle: »Való ennek a vérengző népnek ez az újmódi szabadság?« Pedig éppen olyan joggal kérdezhetnék: »Hát kell ennek a népnek a régi szolgaság?« Solon versekben beszélt s örültnek tetette magát, midőn Athén ifjúságát Salamis szabadságának kivívására buzdította; s föl Petőfi Nemzeti daláig, a szabadság nevében megindított egyetlen mozgalom sem lehetett el költői lelkesedés, fiatalos hév nélkül; hiszen a keletkező vallásokat is ez vezette be. A dogmák hajthatatlanságával lépett föl La Fayette javaslatának az a tétele is: »hogy egy nemzet a szabadságot szeresse, elég, hogy azt ismerje; s hogy szabad legyen, elég azt akarnia«. Pedig a szabadságot inkább tudni mint ösmerni, inkább érezni mint akarni kell. A javaslatban nem ez volt az egyetlen tétel, aminek valódi értelmét, elvontsága következtében, találgatni kellett. Ily találgatások miatt sokan a szofisták kongresszusának nézték a nemzetgyűlést; de akkor a régi kormányt a cinikusok gyülekezetének tartották. Mindenesetre többet ért egy kis szörszálhasogatás árán szabaddá tenni polgárt és jobbágyot, mint egyáltalán nem túrni az aranyos keretbe nem férő egyéniséget.

A nemzetgyűlés különben, mielőtt megállapodott volna a javaslat bölcselkedő bevezetésében, augusztus 4-én leszavazta azt az indítványt, hogy az emberek *jogairól* szóló nyilatkozatot az emberek *kötelességeiről* szóló nyilatkozattal egészítse ki. Még azon este megmutatta, hogy az elméletet és a gyakorlatot össze kívánja egyeztetni. Vicomte de *Noailles* javaslatára ugyanis hat órai, végtelenül felemelő vita után kimondta, hogy *eltörli az örökös jobbágyságot* és az ú. n. holtkéz minden alakját; megszünteti az úriszékeket, a vadászati és pénzbeli kiváltságokat, adómentességeket; behozza az örökváltságot és a *közteherviselést*. Mindenkinek jogot ad állami és katonai tisztségek viselésére; a hivatalok vásárlását nem túrja; az igazságszolgáltatást ingyenessé teszi. A tartományok és városok előjogait eltörli, az annatákat s több egyházi javadalomnak egy emberre való ruházását eltiltja, a jogtalanul nyert nyugdíjakat megszünteti, a vámjövendelmek tételeit módosítja.

174. ábra. La Fayette marquis (1757—1834).

Valóban, az ezeregyéjszaka tündérmeséjbe illik, ami augusztus 4-én esti 8 órájától hajnali kettőig történt. Az emberiség örök hálájára méltók azok a nagyurak és papok, kik Noailles, Aiguillon herceg, Kérengal szép beszédein felbuzdulva egymásután hozták áldozatul rendjük kiváltságait.

A francia forradalomnak bizonyára az a legnagyobb, legjelesebb tette, sőt lényege, hogy behozta, életbe léptette a *polgári egyenlőség* elvét és pedig a rabszolgatartó amerikai Egyesült-Államoknál s minden más államnál teljesebben. Ezt hirdették a negyvenes évek szabadelvű magyar államférfiai is, akik, ha csak részben tehetők is, ennek a nagyszerű éjszakának emlékein lelkesülve és okulva alkották meg az 1848. évi VIII—XIII. törvénycikkeket. Mirabeau félt a *tömeges reformoktól* s nem vett részt ezen az ülésen; de helyesen jegyezte meg, hogy míg a franciák máskor egész hónapig vitatkoztak a szótagok felett, most egy éjszaka felforgatták az egész régi monarchikus rendszert.

Hiában vádolják a nemzetgyűlést, hogy forradalmi téren mozgott, midőn pár óra alatt századok alkotásait törölte el; hiszen voltaképp csak az a feladata volt, mint a halottkémnek: hivatalosan kijelenteni és bizonyítani, hogy a beteg csakugyan meghalt. A temetés azonban nem ment valami gyorsan. A papság képviselői csak háromnapos vitatkozás után, augusztus 11-én, nyugodtak meg Lacoste marquis indítványában, hogy az egyházi javak a nemzet jószágai legyenek, a tizedet eltöröljék, a püspököket és papokat az állam fizesse. A megélhetésök miatt aggódó falusi papok kokárdásan miséztek, de a templomi szószékeken sem titkolták elégtelenségüket. A vagyonuk nagyobb részéből kiforgatott vidéki nemes urak, a *Pateau Pálok*, sem szokhatták meg mindjárt a másik pillanatban, hogy egykori jobbágyaikat polgártársaiknak tekintsék és nevezzék. Mindazáltal a nemzetgyűlés augusztus 26-án már elfogadta az *emberek és polgárok természetes jogairól* szóló törvényjavaslat tizenhét pontját.

A bevezetés valóságos állambölcseleti értekezés. Azon kezdi, hogy az ember egyedül és társaságban egyaránt boldogságra vágyik; azért alapít családot, államot, kormányt. Minden állami hatalom tőle származik. Az emberek a természettől fogva szabadok és egyenlők. Testi és szellemi tehetségeik szabad használatában a kormány csak akkor korlátozhatja őket, ha másképp nem védheti meg a nemzet jogát, törvényét, biztonságát. A kormány feladata a mindenkire egyaránt kiterjedő törvények és jogok védelme; de a polgárokat csak oly törvények kötelezik, amiket maguk vagy képviselőik hoztak. Minden szabad, amit az ilyen törvény nem tilt és senkit sem lehet olyasmire kényszeríteni, amit a törvény nem parancsol. Hogy zsarnokság ne keletkezzék, a törvény hozatalát, végrehajtását s a bírói hatalmat külön kell választani. A törvény mindenkint oltalmazzon minden törvényteleniség ellen; a törvényteleniséget erőszakkal is vissza lehet utasítani. Senkit sem lehet letartóztatni vagy fogságba vetni a törvényben felsorolt eseteken kívül. A büntetést törvényesen s rangkülönbség nélkül kell kimérni. Aki az állam védelmében részesül, köteles az állam javát előmozdítani s annak szükségeihez vagyona vagy jövedelme arányában hozzájárulni. Vallásos meggyőződésében senkit sem szabad háborgatni, ha a törvényekhez alkalmazkodik és közbotrányt nem okoz. Mindenki elhagyhatja hazáját s lemondhat polgári jogairól. A sajtószabadság legerősebb bizony-

sága a közszabadságnak ; büntetni tehát csak a lázítót, sértegetőt, rágalmazót szabad.

A második részt, mely az ország igazgatásának elveiről szól, augusztus 31-én kezdték tárgyalni s így »Rousseauról Montesquieure tértek át«. Kimondták, hogy Franciaország törvényesen korlátolt monarchia. Mivel egy hatalom sem áll a törvények felett, a király csupán a törvények értelmében uralkodik és kormányoz. A törvényhozó hatalmat a nemzet képviselőinek gyülekezete a királlyal együtt gyakorolja. A legfőbb és teljes hatalmat egyedül a király kezébe tették le. A királynak azonban nincs bírói hatalma s a bírakat törvényes idejük letelte előtt ő sem foszthatja meg tisztségöktől. Adót, segílyt kivetni csak a nemzet képviselőinek hozzájárulásával lehet ; ezek ellenőrzik az adó és állami költségek hova fordítását s kezelőit felelősségre vonhatják. A miniszterek is felelősek. Franciaország szabad állam lévén, ott nincs helye a rabszolgaságnak. Hivatalt minden arra való polgár viselhet s mindenféle jószágot, vagyont szerezhet magának. A nemességre nézve a kézművesség nem meggyalázó. A lettres de cachet-kat eltiltották ; minden elfogottat 24 óra alatt saját bírása elé kell állítani.

A legfőbb végrehajtó hatalom a királyt illeti, ki a nemzet feje s a törvényhozó testület kiegészítő része. Személye szent és sérthetetlen. Gondot visel az ország külső s belső békéjére ; az ítéleteket az ő nevében hirdetik ki ; az alkotmány és a törvények értelmében ő oltalmazza a polgárok jogait s a korona kiváltságait. Feje minden szárazföldi és tengeri seregnek ; csak neki van hatalma a seregek egybegyűjtésére, fegyelmök szabályozására, határvárak emelésének elrendelésére. Követeket küld és fogad ; háborút izen, s békét és kereskedelmi szerződéseket köt. Pénzt egyedül ő verethet, a megkegyelmezés jogát egyedül ő gyakorolja, a korona jószágait ő gondozza, de mindenben a nemzetgyűlés jogainak fenntartásával. Minisztereit és tanácsosait tetszés szerint választja, s a nemzetgyűlést ő hívja össze. Kegyelmeket, jutalmakat egyedül ő osztogat, s ő tölti be az egyházi, polgári és katonai tisztségeket. Házában az uralkodás örökös, de csak fiúágon ; az elmebajos vagy kiskorú király helyett az örökösödés rendje szerint következő regens uralkodik.

Ime, az a »rettenetes« nyilatkozat, melynek tételei akkor lázba ejtették Európát, ma pedig mindennapiasak. Ahogy a legszebb lírai költeménynek is vannak gyöngé versszakai, ennek egyes pontjai sem egyebek szóvirágoknál ; de ki is remélhetné, hogy a fának minden virágából gyümölcs legyen ? Itt a sok gyümölcstől néhány ág úgylis letört ; a sérült fának termőereje azonban megmaradt és gyümölcsét ma az egész világ élvezi. A szabadság és az egyenlőség elvét azóta a történelmi fejlődés szembeállította egymással és az egyenlőségre törekvő szocializmus utóbb már a liberalizmus korlátozásában kereste törekvéseinek megvalósulását. A tisztán csörgedező forrásnál azonban nem igen jut eszünkbe az a kár, melyet egyes áradásaival a nagyra növvő folyam okozhat. Akik a forrásnál állottak, lelkesedést merítettek belőle. *Martinovics* »egekig magasztalta a francia nép bölcseségét«, s ő is, *Gyurkovics* pesti egyetemi tanár is, kátéba foglalva, titkon terjesztette a forradalomnak e nyilatkozatban letett alapelveit ; *Szentmarjay* Payne Tamásnak hasonló kátéját az eredetieknél szil-

lajabb kifejezésekkel fordította magyarra, *Hajnóczy* németre, *Czini János* latinra; a Magyar Kurir egész terjedelmében közölte az alkotmányjavaslatot s az 1790. évi magyar követutasítások és röpiratok egy része ennek hatása alatt készült.

Magában Franciaországban az alkotmányvitát a *veto* kérdése mérgeztette el; vagyis annak elhatározása, föltétlenül vagy föltételesen tiltakozhazik-e a király, mint a végrehajtó hatalom feje, a törvényhozó testület határozatai ellen akár a ház feloszlatása és az új választások elrendelése, akár a törvényjavaslat szentesítésének megtagadása alakjában. A föltételes veto a javaslatnak 2—6 évre való elhalasztását jelentené. A király az egykamarás parlamenttől s a parlament a király zsarnokságától félve védelmezte ebben a kérdésben a maga álláspontját. A föltétlen vétó megadása *Robespierre* szept. 2-iki beszéde szerint a népfölségről való lemondást jelentené. *Marat* »Népbarátja«, s *Loustalot* és *Proudhomme* »Forradalma« ezt a felfogást naponkint 2—300.000 példányban terjesztette. A nemzetgyűlés szept. 21-én valóban csak két ülészakra kiterjesztett vétójogot adott a királynak. A király azonban nem akarta szentesíteni sem az augusztus 4-iki éjszaka nagyszerű határozatait, sem az alkotmánynak aug. 11-ike óta készen álló első részét. Az alkotmányt idáig is csak azért tűrte, mert azt hitte, hogy *Necker*, aki július 29-én ismét átvette a pénzügyminisztérium vezetését, legalább a pénzügyeket rendezheti. Most azonban ismét híre járt, hogy csapatokat von össze, szétkergeti a nemzetgyűlést és erőszakosan állítja helyre a régi rendet. Valóban, az ellenforradalom jeladásának tekintették, hogy a Douai-ezred megérkezését a versaillesi testőrség október elsején pezsgős lakomával ünnepelte s hogy ezen, rövid időre, a királyi család is megjelent. Legjobban szidták magát a királynét, ki, a pozsonyi rendek elé lépő anyját követve, hír szerint életet és vért, még pedig pogaréletet és polgárvért követelt a katonáktól, kik most fehér kokárdát tűztek föl, s lábbal tiporták a nemzeti színt. Másnap, sőt harmadnap megismételt áldomásukon is a beborozott emberek túlzásával tüntettek a király mellett.

Dús lakomák hírénél jobban semmivel sem lehetett izgatni azokat a proletáriusokat, akiknek ekkora tömegét a világ Róma bukása óta csak Párisban látta. A párisi tanács a római szenátus módjára nem csitíthatta éhségöket ingyenes gabonával, de legalább olcsóvá akarta tenni a kenyeret. A nemzetgyűlés aug. 29-én elhatározta, hogy a külföldről behozott gabonát nem vámolja meg. Azonban a pékek és a drágaság ellen a zúgolódás így is egyre növekedett. Amikor teljesen elfogyott a liszt, október 5-én a nők, kivált »a csarnok hölgyei« (a kofák) a városházára rohantak, félreverték a harangokat, majd a 17 éves szép *Louison* (Chabry Magdolna) virágárusleány és *Maillard* vezetése alatt Versaillesba indultak, hogy magától a királytól követeljék mindennapi kenyerek megadását. A négyezer nőt tizedrésznyi férfi s egy kis csapat nemzetőr kísérte. Az útbaeső Chailot-n, Auteuil-ön, Sèvres-en anélkül mentek át, hogy erőszakosan csak egy darab kenyeret is elvettek volna a lakosoktól; Sèvresben a pénzen is bajosan kapott 8 kenyérral valamennyinek be kellett érnie. Senki sem nevetett a rongyos asszonyokon, akik szemökben könnyel, kezükben piszkafával, ajkukon dallal, fáradtan vánszorogtak a király színe, zord katonák töltött fegyverei elé. *Maillard*

küldöttség élén, tépett ruhában, kivont karddal kért a nemzetgyűléstől »kenyeret az éhezőknek, büntetést a kokárda meggyalázóinak«. *Mounier* elnök néhány képviselővel egyenesen a király elé vezetett hat nőt s velük együtt kérte a jogok kinyilatkoztatásának megerősítését s Páris élelmezését. A király a lába elé boruló Louisont fölemelte, megcsókolta, vigasztalta s pár óra múlva aláírta a jogok kinyilatkoztatását. Némi csetepaté után a tömeg pihenni tért. Éjfél után megérkezett *La Fayette* 15.000 nemzetőrrel, akiket otthon is, útközben is megeskett az alkotmány és a király iránti hűségre. Ha, mint gyanították, Cromwell szerepére vágyik, nem járul csupán harmadmagával a király elé, ki iránt sohasem

175. ábra. Ujságáruló asszony (Debucourt után).

lehetett hívebb, mint abban a pillanatban, amelyben életét a tömeg ébredésétől féltette. Alig pihent le kissé, eldőrdült az első puskalövés, mellyel a palota egyik testőre egy ingerkedő párisit leterített. A másik percben már fölébredt a tömeg, a palotára tört, levágta az útjába eső első testőrt, lándzsára tűzte a fejét s halálra kereste a királyi családot, mely az Oeil de Boeuf (az Ökör szem) teremben egybegyűlve, komoran várta végzetét. Csak Benczur Gyula híres képére kell tekintenünk, hogy megértsük, milyen izgalmak gyötörték, midőn egyetlenegy perc dönthetett a család s az egész monarchia sorsa felett.

A válságos pillanatban a párisi nemzetőrök, a király elcsapott régi testőrei, törtek be s összelelkeztek az újakkal, hogy megmentseék az uralkodóházat és szuronysegezve kergessék ki a lázadókat. *La Fayette* az erkélyről kegyelmet

kért a néptől az új testőrök számára, a király pedig, melléje lépve, kijelentette, hogy Párisba megy. Családját : legnagyobb kincsét jó és hű alattvalóira bízta s feltűzte a nemzeti kokárdát. A nép ölelte, csókolta most már a testőröket s viharosan éltette a királyt és királynét, akiket az imént még halálra keresett. Könnyein keresztül nevetett, mint a gyermek. A király délután egy órakor családostul beszállt óriási hintájába, de csak egy óra mulva indulhatott meg a menet, melynél különösebbet nem látott a világ. Elöl húsz ágyú, utána néhány marcona legény a testőrök póznára szúrt fejeivel, melyeket Sèvresben a pihenés alatt még fel is bodorítottak ; azután a heringes kofák, szuronyaikra tűzött cipókkal ; majd a testőrök és nemzetőrök karonfogva, azután kurjongató proletáriusok közt a király, a miniszterek és képviselők hintainak s a liszteskocsiknak egész sora, majd a svájci testőrök fegyvertelenül, a pár nap előtt érkezett flandriai ezred s végül a nép beláthatatlan sokasága. »Mintha az egész boulognei erdő menne Párisba« — mondja az egykorú magyar tudósító. Nem voltak kétszáz-ezren, mint ahogy ő hitte ; de a rettenetes lármáról ítélve bizvást gondolhatta, hogy vannak annyian. A király este fél kilenckor a párisi városháza erkélyéről meghajolt a nép előtt. Mától fogva ez parancsolt az államban, melyet tehát már csak szokásból neveztek monarchiának.

III. Alkotmányos újítások.

Európa fejedelmei borzalommal értesültek az októberi napokról, a demagógia diadaláról ; a szabadelvűek azonban máris kibékültek azzal a gondolattal, hogy eszméik győzelmét forradalom nélkül nem remélhetik. Bacsányi intelme szerint

»Ti, akiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbagyitoknak fölszentelt hóhéri :
Jertek s hogy sorsotok' előre nézzétek,
Vigyázó szemetek' Párisra vessétek !«

A versaillesi udvarhölgyek október elseji csinyjét meghiusította a párisi kofák október ötödiki és hatodikai csinyje, a palotaforradalmat az utcai forradalom. A heringáruló kofák, a mozgalom vezetői, október hatodikán még úgy bántak a királyi családdal, mint a beszózott heringgel ; másnap már úgy, mint az aranyhállal, mely kristályüvegében szabadon úszkálhat. Száz kedves apróságot beszéltek arról, hogy mostantól fogva milyen gyöngédek voltak iránta ; utóbb már azon is aggódtak, nem árt-e meg a kövér királynak, hogy nem sétál eleget és nem vadászhat. Kenyerük is volt, mióta »hazajött Lajos, a nagy pék«. Már izgalmat sem keltett, midőn a nemzetgyűlés október 19-étől fogva Párisban folytatta tanácskozásait. A nyugalom helyreállításának egyik oka mindenesetre az volt, hogy az orléansi herceg, a versaillesi tüntetés titkos rendezője, átvitorlázott Angliába, ahol azután »kőd előtte, köd utána«. 150 királpárti képviselő szintén külföldre menekült, ezzel a második emigrációval épen akkor hagyván cserben a királyt, mikor *Mirabeau* legjobban sürgette a végrehajtó hatalom, vagyis a király, egész tekintélyének helyreállítását. Egyesek már is hibáztatták a jogok kinyilatkoztatásának azt az alapelvét, hogy mentül gyöngébb valamely állam-

hatalom, annál nagyobb a nép szabadsága. Azonban azelőtt szept. 16-án, most pedig nov. 7-én *Mirabeau*nak a nemzetgyűlésben még valóságos elemi oktatást kellett tartania a parlamenti felelős kormány elöneyeiről, különösen arról, hogy a minisztereknek ülések és — ha egyúttal képviselők — szavazatuk is legyen a parlamentben, melynek minden egyes tagja kérdéseket intézhessen hozzájuk. Ma, midőn a minisztérium mindenütt a parlament többségében gyökerezik, csodálatosan hangzik, hogy másnap (nov. 8.) *Mirabeau* indítványánál jobban tetszett a *Lanjuinais*é, mely szerint a képviselők, míg a parlament tagjai, sőt azontúl is három esztendeig, a végrehajtó hatalomtól nem fogadhatnak el sem miniszterséget, sem kitüntetést, hivatalt, megbízást, nyugdíjat és díjazást; mert ha megteszik, cselekvő polgári jogaikat öt esztendőre elvesztik. Csakugyan kimondták, hogy miniszter a jelen ülészakban a nemzetgyűlésnek egy tagja sem lehet. A vélemények zavarát mutatja, hogy ezzel *Mirabeau*t vagy pedig az udvart vélték sujtani, holott saját államférfiaikat ítelték tétlenségre s a kormányt ellenőrzés nélkül hagyták a király kezében. Másrészt a királyt is megakadályozták, hogy minisztériumot elősmert hazafiakból, kipróbált erőkből alakítson. A többség még bűnnek bélyegezte, ha valaki szolgálni akarta a királyt, kit szabadsága ellenségének tartott s kész volt árulónak tartani egy *Mirabeau*t, ha jó tanácsokat akart adni saját királyának.

A nemzetgyűlés a királyi hatalom korlátozására, az egyenlőség és a polgári szabadság biztosítására törekedett a megoldásra váró összes reformkérdésekben.

A *közigazgatás* idáig a királyi hatalom egyik legfőbb eszköze volt, mert föltétlenül rendelkezett vele. Az 1789 dec. 14-iki törvény teljes *önkormányzati jogot* adott mind a 42.000 községnek. A polgárok 2—2 évre választották a hatóságot, mely a *maire*-rel és a képviselőtestülettel egyetértve intézte a község ügyeit. Párist az 1791 május 21-iki törvény értelmében 48 szakaszra (*section*) osztották. A régi tartományok helyett (az 1789 nov. 11—12., 1790 jan. 15-iki és 23-iki törvényekkel) 83 *département*-t, vagyis megyét állítottak föl; ezeket területük legnevezetesebb folyójáról, hegyéről nevezték el s mindegyiket kerületekre osztották. A megyék középső állást foglaltak el a középponti kormány és a községek közt. Tisztviselőiket és bizottsági tagjaikat négyévenként a megye polgárai választották; a választójogot azonban *cenzushoz* kötötték, holott *Robespierre* röpiratai, az ember jogainak értelmében, az általános választójog megadását sürgették.

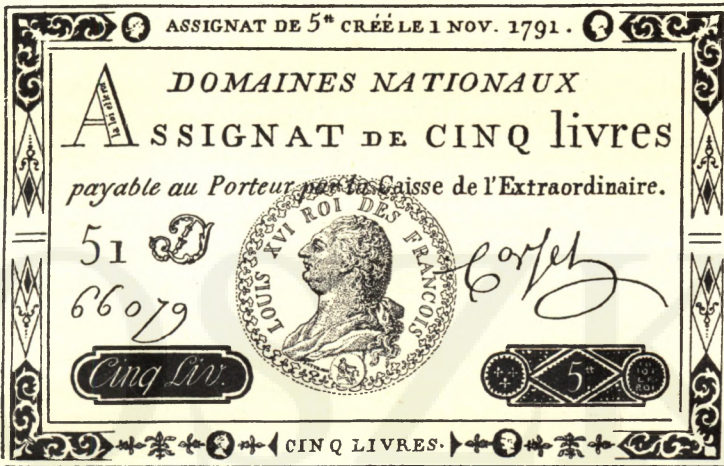
Az *igazságszolgáltatást* a nemzetgyűlés szintén függetlenné tette a végrehajtó hatalomtól. Midőn a régi parlamentek nem fogadták el az okt. 4-én szentesített új perrendtartást, nov. 5-én a nemzetgyűlés a beiktatás megtagadóit hűtlenségnek nyilvánította, *Thouret* a bíróságok újjászervezését indítványozta s 1790 május 5-én a nemzetgyűlés, a régi parlamentek megszüntetésével, a *bírák választását* a népre bízta. Ennek gondolatával a német történetírás maig sem békült ki; a magyar olvasó azonban tudja, hogy mai királyi törvényszékeink kinevezett tagjai előtt a megyei törvényszékek választott assessorai működtek, s így nem ismerheti el, hogy a bíróságot a választás egyszerűen a pártok, klubok, demagógusok labdájává tette. Az 1790 aug. 16-i törvény kimondja a nyilvánosságot és szóbeliséget, bűnügyekben behozta az esküdtszéket, az ingyenes igazság-

szolgáltatást, eltiltott minden kivételes törvényszéket, békebíróságokat állított a megyei járásokban, rendőri és kereskedelmi bíróságokat szervezett stb., ami mind óriási haladás volt a korábbi siralmas állapotokhoz képest.

A *hadsereget* egyelőre (1789 dec. 16.) a régi állapotban hagyták, sőt Mirabeau indítványára 1790 május 15-én azt is kimondták, hogy a háború és béke fölött a nemzetgyűlés a végrehajtó hatalommal egyetértve határoz. Az ülés elején akadt, aki figyelmeztette Mirabeaut, hogy a kapitólium közel van a tarpéji sziklához, és a tömeg átkozta a »köpenyeforgatót,« aki a kormány kész eszköze, mert az fizeti ki adósságait. De akit a terembe lépésekor lámpával fenyegetett, beszéde után a teremből vállain hozta ki, hogy diadallal hordozza meg Páris utcáin. Perikles mellé állította, ki a király jogát épen azért védte, mert nem akarta, hogy szónoklatának varázsával bárki is úgy hasson a gyűlés szenvedélyére, mint valaha Perikles, ki »Athén nemzetgyűlését« beszéddel bírta a peloponnészoszi háborúra. Valóban feltűnő, hogy Franciaország első nemzetgyűlése egyáltalán nem akart *nemzeti hadsereget* (amire Dubois-Crancé ösztönözte), de királyi hadsereget sem akart többé. Az ujoncozásnak, hadfogadásnak csupán kirívó helytelenségeit szüntette meg. A régiek helyett új nemzeti zászlókat adatott, a király és a hercegek háziezredeit feloszlatta, a hadsereg számát és tagozatait megállapította stb. Még nem tudott felelni Mirabeaunak arra a kérdésére, lesz-e Louvois-juk a szabadságban, mint volt a zsarnokságban; holott élt Carnot, aki nemsokára Louvoisnál is külön katonai szervezőnek bizonyult.

A *pénzügyek* rendezése a gyűlésnek egyik legfontosabb feladata volt. Azon kezdtek (amire Deák Ferenc 1867 március 2-án figyelmeztette is a hasonló helyzetben levő magyar képviselőházat), hogy az önkényes uralom idejében szedett adókat ideiglenesen megállapították és rendes befizetésüket elrendelték. Egy esztendő mulva *az első, igazán alkotmányos költségvetés szerint*, 656.625.000 livre volt a bevétel, 645,210.000 a kiadás és így 11,415.000 a fölösleg. *Necker* 1790 május 29-én méltán magasztalta a nemzetgyűlés nagy és bölcs munkáját, mellyel az egyensúlyt helyreállította. Erre az eredményre a gyűlés *gyökeres reformokkal* jutott. Már 1789 szept. 26-án meghagyta, hogy minden polgár a haza oltárára ajánlja föl jövedelme negyedét s drágaságai s ékszerei értékének és készpénzének másfél százalékát. Olyas önfeláldozás, amilyenre Magyarország a mohácsi csata küszöbén szánta el magát; de nem is járt ennél sokkal több eredménnyel. Odaértve a királyi pár ezüstneműiből kivert 2½ millió livret, egy hónap alatt nem gyűlt be több 6½ millió livre értékű. Megtakarítások következtében is emelni akarták a közjövdelmeket; pl. megszüntették a királyné külön udvartartását, kilencedrésre csökkentették a királyi könyvtár 780.000 livres évi általányát, a 40 milliót tevő nyugdíjakat leszállították stb. Azonban a pénzügyi bukás elkerülésének egyetlen módjául *Talleyrand* autuni püspök okt. 10-én az *egyházi javak* lefoglalását jelölte meg. November 2-én a nemzetgyűlés valóban nemzeti jószágoknak nyilvánította az egyháziakat, ennek megfelelően magára vállalta a papok és szerzetesek fizetését s utóbb államadóssággul vállalta el az egyházi javakat terhelő adósságot. Ugyanakkor kezdte tárgyalni azt a javaslatot, hogy a lefoglalt javakból 400 millió livre értékűt elad s erre 4½ százalékos kincstári utalványokat (assignatákat) bocsát ki, melyeket

mindenkinek készpénz gyanánt kell elfogadnia. *Maury* abbé (ápr. 15.) hiába emlékeztette a gyűlést, hogy a világ legszebb emlékiratát a század elején *Law* készítette s hogy a papiospénz az állambukásnál többet, t. i. erkölcsi halált jelent. A gyűlés ápr. 17-én elfogadta a javaslatot. Utóbb az óriási (45½ milliárd) értékben kibocsátott assignaták sokkal kevesebbet értek névértéköknél; a pénzügyi bukást mégsem követte erkölcsi halál, mert minden nemzeti jószág közt éppen az az *erkölcsi erő* ért legtöbbet, amelyet a nemzet ezekben a viharos esztendőkhöz kifejtett. A franciák assignatákkal, a magyarok Rákóczi idejében kongópénzzel csináltak forradalmat teljes öt esztendőn keresztül; ilyen

176. ábra. Assignata 1791-ből.

önzetlenségre csak oly nemzetek képesek, amelyek az anyagiaknál véghetetlenül többre becsülik nemzeti tulajdonságaikat és szabadságukat.

Az egyházpolitika a legszorosabban összefüggött a pénzügyivel, de nem ez mérgesítette el. *Juigné* párisi érsek, »a szegények apja«, a papság nevében már 1789 aug. 11-én lemondott a tizedről, vagyis 80 millió livre jövedelemről; október 10-én *Talleyrand*, mint láttuk, maga javasolta az egyházi javak lefoglalását. A papok tehát idáig nem szolgáltak rá, hogy *Szentmarjay* (a magyar jakobinus) az események hatása alatt, úgy ahogy utóbb *Michelet* és iskolája tette, őket a reakció legsötétebb alakjainak tartsa, akik miatt »leomlik a polgári szabadság temploma, melynek ezer akadály között való fölépítésében darab ideig maguk is eszközök látszottak lenni«. A párisi érsek, akinek egy millió livre jövedelme volt, megélhetett ezentúl 50.000 l. állami fizetésből is, mint ahogy *Bethlen Gábor* is elégnék tartott a meghagyott három püspök számára 2—2000 forint fizetést. Az alsó papság mindakét országban még nyert is a fizetés legalsó fokának (600 l.) megszabásával. 1790 április 13-án a karthauzi *Gerle*, attól tartva, hogy a nemzetgyűlés felekezetenlküli államot akar, azt indítványozta, hogy a római kath. vallást Franciaország nemzeti és egyetlen vallásának jelentsék ki; de a gyűlés kimondta, hogy a lelkiösmeret és hit dol-

gában nincs, nem is lehet hatalma s a javaslatot levette a napirendről. Közben ez és a kolostorok bezárása ellen a papság egy része a vidéken tüntetéseket rendezett, a nemzetgyűlés május 29-én megkezdte a *papság polgári alkotmányának* (Constitution civil du clergé) tárgyalását. A püspökök harmadnap már kijelentették, hogy az egyház alkotmányán csak a zsinat változtathat. A nemzeti gyűlés úrnapiján (jún. 3.) testületileg vett részt a körmenetben, de hír szerint most Jansen és Voltaire szellemében készült átalakítani a francia kath. egyházat. Kétségkívül fölösleges volt a *hitet és hazafiságot* egymással szembe állítani. S ha néhány politikus dekatholizálni akarta Franciaországot, nem számolt azzal a ténnyel, ami csak a művelt körök felsőbb tízeze előtt lehetett titok, hogy Franciaország, mely forradalom árán sem zárkozott el az állam újjáalakítása elől, testestül-lelkestül *katholikus volt*, a papság pedig saját nemzeti egyháza mellett is *pápista*. Egyébiránt a július 12-én elfogadott törvény sokkal mérsékeltebb volt mint a tárgyalások közben fölvetett javaslatok után gondolni lehetett. A püspökségek számát 134-ről, a polgári megyéknek megfelelően, 83-ra szállították le. Kimondták, hogy egyetlen egyház, plébánia és polgár sem ösmérhet el külföldi egyházi elüljárót; mindez azonban nem árthat a hit egységének, és azon közösségnek, mely Franciaországot az egyetemes egyház látható fejéhez (a pápához) fűzi. A püspököt a département, a plébánost a kerület szavazó polgárai (tehát katolikusok mellett nem-katolikusok is) választják. A fölszentelés előtt a választott a világi hatóság, nép és papság jelenlétében ünnepiesen megesküszik az alkotmányra és a törvényekre. A plébánost a püspök, a püspököt az érsek a hittanból és a lelkipásztorkodásból vizsgálat alá vetheti s ha alkalmasnak találja, egyházjogilag beiktatja; a visszautasított a polgári hatóság elé felebezhet. *Polgári eskü* nélkül egy pap sem foglalhatja el állását. A papságot az állam fizeti. Ha volt valami egyházellenes a nemzetgyűlésben, a papok egy része azzal vigasztalódott, hogy a bölcsészeti szellem, amely okozta, úgy sem tarthat sokáig. Valaki (amint a Magyar Kurir is írja 1790-ben) kiszámította, hogy a görögök bölcsészete 620 esztendeig tartott, a rómaiaké 311-ig s a franciáké 82.722 óráig, 52 első és 24 másodpercig tart, tehát csak valamivel tovább kilenc esztendőnél; ami elég pontosan összeesik Napoléon első konzulságának s vele a forradalmi bölcsészet bukásának idejével.

Most azonban ez a *bölcsészet* uralkodott. Jelszóul a *szabadság, egyenlőség, testvériség* kultuszát csak 1793 június 29-én (még pontosabban 1795 április 4-én) választotta, de már is megvalósítására törekedett. 1790 február 4-én a király magában a nemzetgyűlésben fogadta meg, hogy fenntartja és megvédi az alkotmányt; a nemzetgyűlés pedig azonnal fölesküdött a nemzet, törvény és a király iránt való hűségre. Ezt az esküt febr. 5—15-ike közt a polgárok, még a gyermekek is ünnepiesen, országzerte ismételték. A falusi nép, a valenceiak példájára, ezrével állt be egy-egy szövetségbe, hogy éljen, haljon a hazáért. Június 19-én, midőn *Clootz* Anacharsis külföldieknek öltöztetett franciákat vezetett a nemzetgyűlés elé, hogy az emberiség nevében mondjanak köszönetet az emberi jogok védelméért, — a gyűlés, a testvériség példáját akarván mutatni, az örökös nemesiséget s a velejáró hercegi, grófi stb. címeket eltörölte. Meghagyta, hogy mindenki csak saját családi nevét viselje, egyenruhát, címet, előnevet ne használjon,

monseigneurnek többé senkit se szólítsanak. Hatvanezer családnak kellett ekként szakítnia ősi hagyományaival; *Mirabeau* tiltakozott is, hogy ő ezentúl csak *Riquetti* legyen s ne egyúttal *Mirabeau* grófja; azonban a Londonból visszatért *Fülöp orléansi herceg július 11-én* már mint *Egyenlőség (Égalité) Fülöp* foglalta el helyét a nemzetgyűlésben.

Akkor már valami százezer polgár: pap, katona, színész, apáca, kofa, — gazdag és szegény: ásóval, kapával egyengette a párisi Mars-mező földjét, hogy július 14-én, a Bastille bevételének első évfordulóján, ott tarthassák meg a *testvériség ünnepét*. S dalolták *Ladré* versét, *Bécourt* dalát, ezt az igazi nemzeti dalt, a *Ça irát*:

«A nép e nap kiáltja mind:
menni, menni, menni fog!
Az üdvözítő arra int:
menni, menni, menni fog!
Az legyen tehát a jog,
Hogy a kevély alámerül,
De a szegény felülkerül.»

Párisban az ünnep napján egy millió ember nyüzsgött: négyszázezerrel több a rendes lakosságánál. Ekkora ünneplő közönséget a világ sem azelőtt, sem azután nem látott. Délután 3 órakor »beharangoztak«: negyven ágyú adott jelt az istentisztelet kezdetére. A király trónja s a nemzetgyűlés elnökének széke egyenlő magasságban állt a haza oltára körül, ahol most *Talleyrand* püspök négyszáz kokárdás pappal végezte a szertartást, miközben 12.000 ember énekelte a *Te Deumot*. Istentisztelet után a püspök megáldotta a királyság és a megyék zászlait, mire *La Fayette*, a nemzetörtség parancsnoka, majd a nemzetgyűlés elnöke s végre a király is fölesküdtek az alkotmányra. Három napig öröm, vígság és lelkesedés uralkodott Párisban és Franciaországban, hol minden városban hasonló ünnepeket rendeztek. Az emigránsok azonban máris azon voltak, hogy a *Te Deumra Requiem* következzenek.

IV. Az alkotmány szentesítése.

Röpiratok és lapok már július vége felé reakciós hajlamokkal gyanúsították az udvart s intették a franciákat, hogy július 14-ének és október 6-ának ismétlésével akadályozzák meg az alkotmány felforgatását. Ezen hírek hatása alatt a nemzetgyűlés június 31-én az állandó hadsereg békeleltetését százötvennégyezerben, a hadit félmillióban állapította meg s a hajóhad fejlesztéséről is intézkedett. Szept. 27-én, az *assignaták* eddigi ellenségének, *Mirabeau*nak, indítványára elhatározta, hogy újabb 800 millió *assignatát* bocsát ki; pedig *Necker*, a tömeg gúnyjai közt, már szeptember 12-én azért mondott le, mert látta, hogy a nemzetgyűlés államkölcson helyett inkább *papírospénzzel* akar segíteni a bajokon. A segítség második módja a kataszteri fölvételeken alapuló *földadó* lett volna, amelyből 123,530.000 l. bevételt reméltek. *Mirabeau* megmondta, hogy az új kormány drágább lesz a réginél s hogy a népnek sokkal több ígéretet tettek, mint amennyit beválhatnak. De a nép szélsőbb, jakobinus elemei is

tapsoltak már Mirabeunak, ki viszont megdicsérte a népet, mely a szabadelvű *Lameth* párbajra kényszerítése miatt lerombolta ugyan Castries herceg házát, de annak kirablását nem engedte meg s meghajolt a királynak ott talált arcképe előtt. »*Ilyen a nép* — szóló *Mirabeau* — erőszakos, de nem kérlelhetetlen; kicsapongó, de nagylelkű; ilyen a nép még a zendülésben is, ha a szabad alkotmányban visszaadott természetes méltóságát és szabadságát megsértettnek gondolja. Azok, akik másképp ítélnék róla, félreismerik és rágalmazzák.« Éppen azért nem lehet kicsinyelni, hogy a nép országszerte fölháborodással fogadta a polgári eskü megtagadása miatt elmozdított régi papjainak helyébe kinevezett újakat, mintha valami egészen más vallás papjai tolokodtak volna be őseinek szentélyeibe. November 27-én a nemzetgyűlés elhatározta, hogy állását vesztí minden pap, ki nyolc nap alatt le nem teszi a törvényben követelt *polgári esküt*, izgatás esetében pedig polgári jogaiktól is megfosztja őket. Ezt dec. 26-án a király is helybenhagyta, mire másnap a nemzetgyűlésben 50 papképviselő nyíltan letette az esküt. A Sorbonne tanárainak egy része megtagadta ezt, a másik azonban — *Dumouchel* abbéval az élén — fölesküdt; mert »szakadatlanul hazáról és szabadságról beszélt tanítványaihoz akkor is, mikor nem volt sem haza, sem szabadság«. 139 püspök és 46.000 pap tudni sem akart az esküről, melyet különben a nemzetgyűlés febr. 5-én más felekezetek papjaitól is megkövetelt. A július 12-iki egyházi törvényt febr. 4-én a király valahára szentesítette, a pápa azonban márc. 10-én kárhoztatta, április 13-án pedig eltiltotta a papok eskütételét. Így a francia katolikusok hivatalosan is *két felekezetre* szakadtak aszerint, amint a fölesküdt vagy a föl nem esküdt papok körül csoportosultak.

A papok egy része, az arisztokraták példájára, kivándorolt, amit annyival könnyebben tehetett, mert febr. 28-án, utolsó nagy parlamenti diadalával, *Mirabeau* megakadályozta a kivándorlást tiltó törvény elfogadását. »Csitt, harminc szavazat!« riadt a szélsőbaloldalra, melynek »törpe minoritás« gyanánt most még épen úgy el kellett némulnia, mint nálunk 1848-ban. Március 27-én a parlament diktátora már csak néhány pohár tokaji bor felhajtása után mondhatta el beszédét a bányatörvény ügyében; még aznap lefeküdt s 1791 április 2-án meghalt. Saját szavai szerint »magával vitte a monarchia gyászát, hogy romjai martalékul szolgáljanak a lázítóknak«. 300.000 ember kísért ki Szent Genovéa templomába, melyet a nemzetgyűlés a franciák Pantheonává avatott, hogy »a nagy emberek koporsói a szabadság oltárai legyenek«. Így temetni Franciaország még csak egyetlenegyszer tudott: 1840 december 15-én, midőn Napoléont kísért a rokkantak palotájába; s a külföld csak egyetlenegyszer: 1894. április elsején, midőn Kossuthot vitték ki a kerepesi temetőbe. Szentjóni *Szabó* László, a jakobinusnak kikiáltott magyar költő s vele Európa minden szabadon gondolkozója, egy fényes mult utolsó embere gyanánt gyászolta *Mirabeaut*:

»Ledölt tornyai közt Páris városának,
Omladékaiból közboldogságának
Épített Franciaország egy oszlopot sírva:
A Mirabeau neve erre van felírva.«

A Deák emlékének törvénybeiktatásakor folyt vitában (1876 febr. 16.) *Simonyi* Ernő a magyar képviselőházban kiemelte, hogy Deákhhoz hasonló népszerűsége a történelemben talán csak Mirabeaunak volt; egy év múlva a nép mégis kivetette holttetemeit s helyébe Marat holttestét tette; később azt is kivetette, hogy helyébe azt tegye, akit dicsőbbnek tartott.

Mirabeau csakugyan épen jókor halt meg, hogy mint »királyilag szabadalmazott jakobinus« el ne veszítse belé vetett hitét se a király, se az ellenzék. Ennek, helyesebben a jakobinusoknak, vezetését a klubban s a nemzetgyűlésen most *Robespierre* vette át.

Indítványára a nemzetgyűlés ápr. 5-én újból kimondta, hogy a nyáron lejáró megbízatásától számítva négy esztendeig egy képviselő se lehessen a minisztérium tagja; május 16-án pedig, szintén az ő indítványára, ezt azzal toldta meg, hogy a mostani képviselőket a közelebbi törvényhozó testületbe megválasztani ne lehessen. Ez az önzetlenség már tulajdonképpen politikai öngyilkosság volt. Alkotmányosabb eljárás lett volna amott a királyra, emitt a választóközönségre hagyni, kinek tehetségét akarja felhasználni a kormányban vagy a törvényhozásban. Az újmódi osztrákizmus époly kevéssé semmisítette meg egyesek

177. ábra. VI. Pius pápa (1775—1799). Canova szobra.

politikai népszerűségét s a vele járó veszedelmet, mint nem semmisítette meg a régi; sőt még nagyobbra növelte, mert az itthon maradt az izgatás és az ellenzés terére szorította. De a nép tapsolt mindakét határozatnak, holott az utolsó sértette a népfölséget, mely az újraválasztásban vagy a megbuktatásban mond bírálatot az új alkotmány munkásairól.

A törvényhozás másik tényezője, a király, április 17-én személyesen magyarázta meg a nemzetgyűlésnek, mennyire szükséges, hogy a nemzet szabadnak tudja királyát, kitől a gyűlésen elfogadott törvények helybenhagyása függ. Szabadságának megmutatására tehát kimegy Saint-Cloubba, amiben a tömeg tegnap meggátolta, hogy föl nem esküdött paptól ne hallgasson misét. A híresztelésekkel szemben a nemzetgyűlésben, a párisi tanács és a külföldi udvarok előtt kijelentette, hogy *az alkotmányt valóban és őszintén elfogadta*. A klubok

azonban továbbra is izgattak ellene s tüntettek VI. Pius pápa ellen, ki egyházi átkával polgárháborúba akarja kergetni az országot. Főlelevenítették azt az adomát, hogy midőn Voltairenek a mostani király, mint még trónörökös, elmagyarázta, hogy a szobájában levő Krisztuskép mellett jobbról a pápa, balról az ő arcképe van, Voltaire megjegyezte, hogy a Krisztus mellett levők nevét most hallotta először. Elég világos volt tehát, kiket akarnak felelőssé tenni a fenyegető polgárháború miatt.

Hátralevő kevés idejét a nemzetgyűlés a királyi hatalom újabb korlátozására fordította. Míg pl. *Robespierre* május 30-án legszebb beszédét tartotta a halálos büntetés eltörlése érdekében, a gyűlés június 3-án nemcsak fenntartotta ezt a büntetést, hanem a kegyelmezés jogát is megszüntette; pedig elősmerte, hogy a király méltóságát ez a jog emeli legjobban. Pár nap mulva *Robespierre* legfőbb támaszában, a hadseregben támadta a királyságot s az egész tisztikart lázadónak nevezte az alkotmánnyal, zsarnoknak a legénységgel szemben. A nemzetgyűlés nem bocsátotta el a tisztikart, ahogy ő kívánta, de meghagyta, hogy valamennyi tiszt becsületszavával fogadjon hűséget a nemzet, törvény s király iránt.

A király már régebben gondolt reá, hogy *Bouillé* tábornok katonái közé menekül s helyreállítja az 1789 előtti rendet; erre sarkalta *Fersen* Axel svéd követ is, kinek ura, III. *Gusztáv*, arról álmodozott, hogy kereszteshadjárat élén nyomul Páris ellen. Június 21-én, kevéssel éjfél után, a királyi család meg is szökött Párisból; *Drouet* saint-ménéhouldi postamester azonban Varennesben este 11 órakor elfogatta s másnap már útnak indították Páris felé. Itt 25-én komoran fogadták, mert a nemzetgyűlésben már a szökés napján felolvasták azt a terjedelmes nyilatkozatot, melyben kijelentette, hogy 1789 október 6-ika óta fogolynak érezte magát s azért tiltakozik minden okirat ellen, amelyet ez idő alatt kiadott. Most már igazán fogolynak tekintették. Maga a király nevetett, mikor *La Fayette* este, lefekvés előtt, parancsait kérte. Hiszen a nemzetgyűlés éppen aznap függesztette föl a királyi hatalmat s az igazságügyminiszterre bízta, hogy az új törvényeket az állam pecsétjével hitelesítse. Másnap a király azt felelte a nemzetgyűlés bizottságának, hogy nem az alkotmány alapelvei, hanem csak a szentesítésben neki nyújtott csekély szabadság ellen tiltakozott; a királyné pedig azt, hogy neki, mint feleségnek, ura mellett volt a helye. A nemzetgyűlés elrendelte, hogy mindenki új polgári esküt tegyen. 8000 kis fiú nevében a gyűlés előtt ezt az esküt egy 12 éves fiúcska tette le. *Taine* tehát, a történetíró, megint nevet; pedig a gyermekek közül talán egyik sem öregedett meg s nagyobb részök bizonyára bajusztalanul esett el a harc mezején; de egyik sem a királyságért. Július 14-én a Bastille ünnepén a tömeg az esküből már kihagyta a király nevét; 16-án pedig a nemzetgyűlés újból felfüggesztette a királyi hatalmat, míg az alkotmány teljesen elkészül s azt a király önként elfogadja. Másnap, a haditörvény értelmében, *La Fayette* már lövetett is a Mars-mezőn tüntetőkre, kik a király lemondását követelték.

A nemzetgyűlés böles mérsékletének a jele, hogy az alkotmányt teljesen monarchikus alapon tárgyalta tovább. Aug. 27-én, a pillniti találkozás alkalmával kibocsátott jegyzék szerint, II. Lipót császár és Frigyes Vilmos porosz király is csak arra törekedett, hogy a francia király a legteljesebb szabadságban

szentesítse az alkotmányt; különben haderővel kellene közbelépniök. Szeptember 2-án azonban a nemzetgyűlés teljesen elkészülvén az alkotmánnyal, hatvantagú küldöttsége azt este fáklyásmenetben vitte a király elé, kit mostantól fogva nem tekintettek fogolynak. Szept. 13-án a király — közmegelepetésre minden kifogás nélkül és szép megokolással — *elfogadta az alkotmányt*, másnap

178. ábra. II. Lipót (1790—1792).

pedig a nemzetgyűlés színe előtt meg is esküdött reá: »Király! — szólt hozzá az elnök, — mily nagy a mi szemünkben, mily kedves a mi szívünknek, mily fölséges a mi történetünkben *újjászületésünknek ez az ideje*, mely Franciaországnak polgárokat, a franciáknak hazát, neked pedig, mint királynak, új dicsőséget és méltóságot s, mint embernek, új örömet és boldogságot szerzett!« A palotájába visszatérő király azonban felesége előtt nem az öröm és boldogság miatt zokogott. Szept. 18-án a külfölddel is tudatta, hogy az alkotmányt elfogadta s föl-

esküdött reá, mire II. Lipót úgy hitte, hogy a pillniti jegyzékkel célját elérte. Szeptember 30-án tartotta utolsó ülését az alkotmányozó nemzetgyűlés, mely — egy akkori magyar lap szerint — »az emberiség történetében örökösen fönnmaradó korszakot kezdvén, mintegy újjal mutatta ki a földi hatalmasságoknak azt a legfelsőbb lépcsőt, melynél magasabbra, akármilyen emberi alapon is, hiában üyekeznek«.

V. A királyság bukása.

Sokat beszéltek az *általános választójogról* a klubokban, sőt az alkotmányozó gyűlésben is, de az 1791. évi szeptemberi választások iránt még a jogosítottaknak is csak 10—12 %-a érdeklődött. Páris városában, az izgatások középontjában, 81.200 ösválasztóból csupán 9200 (valamivel több mint 11 %) jelent meg; ezek összesen 946 képviselőválasztót választottak, kik közül 200 adta be szavazatát s így ez a 200 ember tulajdonképp *kinevezte* a képviselőket. A jakobinusoknak körülbelül ezer klubja mindenüvé elküldte embereit, míg a többség tartózkodott a szavazástól s így az új törvényhozó gyűlés (assemblée législative) többsége az ország kisebbségéből került ki. Az 1791 okt. 1-én megnyílt gyűlésen ugyanis az alkotmányos királyság hívei, vagyis a *jobboldaliak* (klubhelyiségökről a *feuillantok*) mindössze csak 160-an voltak. A *közép- vagy síkpártiak (la plaine)*, 250-en, nem függetlenségieknek nevezték magukat, mert vérengzés nélkül, alkotmányos úton akarták megteremteni a köztársaságot s a kérdések természete szerint vagy egyik vagy másik párthoz csatlakoztak. Végre a *baloldaliak* (klubhelyiségökről a *jakobinusok*), akiket magasabban fekvő ülőhelyeikről csak jóval utóbb neveztek hegypártiaknak (*montagnard*), 330 biztos szavazattal rendelkeztek. A középpárt állandó és legmegbízhatóbb szövetségei a mérsékelt köztársaságiak, vagyis a *girondiak* (a Gironde, Bretagne, Normandia vidékéről való követek) voltak, míg a többi középpárti többnyire a jakobinusokkal szavazott, úgy hogy az *egyesült ellenzék* néha 580 szavazattal rendelkezett. A pártok aránya majdnem napról napra változott, ami eléggé mutatja, hogy a jobbra 25—30 éves képviselőket működésökben nem pártfegyelem, hanem egyéni meggyőződés vezette. A girondiak (jobboldaliak) legjelesebb szónokai (Brissot, Vergniaud, Condorcet, Guadet, Roland) valóságos elméletiek (doctrinairek) voltak, még pedig Rousseau szellemében. A jakobinusok (Merlin de Thionville, Chabot, Couthon, Héroult de Séchelles stb.) többnyire azon jelszavak után indultak, amelyeket *Robespierre* a jakobinusok, *Danton* a cordelier-k klubjából adtak ki.

A nemzetgyűlés azonnal megmutatta erejét és szellemét, amint a bujdosók (emigránsok) és az eskümehtagadó papok ügyével kezdett foglalkozni. Október 8-án kezdte tárgyalni s nov. 9-én fogadta el a bujdosókról szóló törvényjavaslatot. Ebben, mint a haza ellen nyíltan összeesküvőket, halállal és jószágaik zár alá helyezésével fenyegette, ha januárius elsejéig haza nem térnének. A kinnlevő hercegek állami fizetését azonnal felfüggesztették s a provencai gróft megfosztották a koronához és a regensséghez való jogától, ha fél hónap alatt haza nem térne. Halálbüntetés terhe alatt tiltották, hogy polgári tiszt útlevel nélkül, katonatiszt pedig bármiképpen elhagyja hazáját vagy másokat kivándorlásra

biztasson. A király nov. 16-án burkolt szavakban megtagadta ennek a törvénynek szentesítését, mire a kivándorlás még nagyobb arányokat öltött; pl. Angliába egymagába 30 püspök és 8000 pap menekült. Otthon a föl nem esküdött s így elmozdított plébánosok folyton izgattak az újak ellen; a Vendéében pedig a föl nem esküdött püspökök és plébánosok csak úgy folytatták működésüket, mintha semmi sem történt volna s a nép egyedül reájok hallgatott. *Couthon* már okt. 7-én kikelt ellenök s mások is azzal vádolták a papságot, hogy egyetért a bujdosókkal s azoknak külföldről, épen a három rajnai papi fejedelem területéről, fenyegető támadásait belső egyenetlenség szításával akarja könnyíteni. November 29-én tehát a gyűlés nemcsak állásuk, hanem polgári és emberi jogaik elvesztésével is fenyegette azokat a papokat, kik nyolc nap mulva, a legvégső határidőre, le nem tennék a polgári esküt. Majd elrendelte, hogy azokat a templomokat, amelyekben föl nem esküdt papok miséznek, adják el. A király ennek a két törvénynek szentesítésére sem volt hajlandó. A közvéleményt azonban megnyugtatta, hogy a király pár nap előtt (dec. 16.) megfenyegette a bujdosók legfőbb pártfogóját, a trieri érseket, s *Narbonne*, az új hadügyminiszter, egy 36 éves férfiú minden lelkesedésével szervezte a 150.000 főnyi sereget. Mások mégis gyanakodtak, hogy ezt a haderőt, mely tulságosan nagy egy érsek ellen, a király majd régi hatalmának helyreállítására fordítja. Míg a girondisták a népek szabadsága nevében s abban a hitben sürgették a háborút, hogy fölszabadul minden nemzet, amelyet ennek a küzdelemnek hullámai érnek, *Robespierre* s a jakobinusok tisztábban látták a helyzetet s hirdették, hogy az egészből csak a reakciónak lesz haszna.

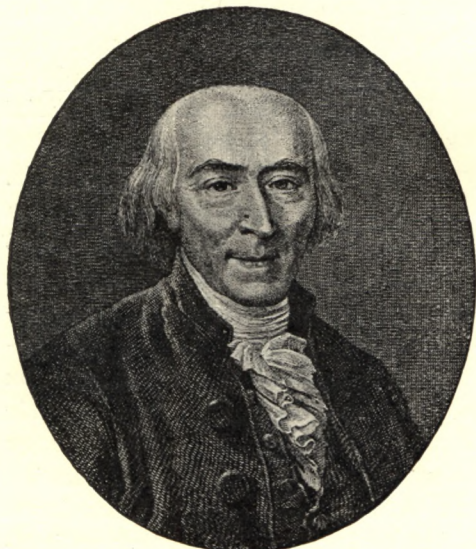
Férfi sorsa a nő. A meggondolatlan, makacs, dacos királyné a forradalomban nem látott egyebet a franciák ellen akkor fölkelte sandomingoi négek rab-szolgalázadásánál. A népet gyűlölve, a legképtelenebb helyzetbe sodorta a királyt, aki bizonyára lemond, ha a királyság fennmaradásának elvét többre nem becsüli saját fejénél. Pedig erre a fejre is gondoltak már a jakobinusok, kik 1800 klubban négy millióian voltak. Szidták a Vétó-királyt, ki a bujdosók és a papok ellen hozott törvényt még most sem szentesíti. Mialatt a törvényhozó gyűlés lármázva, fenyegetőzve tárgyalta a külügyi helyzetet, II. Lipót otthon még a kávéházi politikálást is eltiltotta; de csendben, titokban készült. Kelet helyett, hol a törökkel már 1791 aug. 1. megbékült, Nyugatra fordította minden figyelmét. Már febr. 7-én szövetkezett Poroszországgal s mind több katonaságot küldött a Rajna mellé. Március elsején elhunyt ugyan, a keresztes hadjáratot akaró III. Gusztáv svéd király pedig merénylet áldozata lett, de a március iduszán a girondiak sorából *Roland* elnöklete alatt alakított »polgárminisztérium« határozottan a háborúpárt diadalát jelentette. Március 9-étől fogva különben is minden jakobinus viselte a *vörös siphát*, a köztársasági érzület jelét. *Dumouriez*, az új külügyminiszter, szintén ezzel jelent meg a jakobinusok közt, akik most már maguk is hevesen sürgették a háborút. I. Ferenc, »a magyarok királya« (ahogy császárrá koronáztatása előtt nevezték), kijelentette, hogy nem akar a franciák ügyeibe avatkozni, de fenntartja magának azt a jogot, hogy saját tartományai nyugalmaról fegyveres erővel gondoskodjék. Azt kívánta különben, hogy a franciák Elsassban és Lotharingiában állítsák helyre az ottan is birtokos német feje-

delmek hűbéri jogait, a pápával béküljenek ki s adjanak kormányformájuknak olyan állandóságot, hogy a szomszéd hatalmasságoknak ne kelljen nyugtalankodniok. Ezt a feleletet *Dumouriez* április 19-én mutatta be a törvényhozó gyűlésnek, mely másnap, magának a királynak személyesen tett ajánlatára, *megízente a háborút Magyar- és Csehország királyának*. Kijelentette, hogy alkotmányához ragaszkodva, nem foglalás céljából kezd háborút s erejét sohasem fordítja más nép szabadsága ellen, tulajdon szabadságát és függetlenségét azonban megvédelmezi.

»Ha papirossal, komédiási komplementekkel, bontó és frizérozó fésűkkel eshetnék meg ez a háború — vitézkedett a Ferenc trónralépte óta franciagyűlölő Magyar Kurir — csak inkább megeshetnék a háború-izenés; de minthogy az ausztriai és magyar Mars fiai más hadakozó eszközökhöz szoktak, én nem tudom, ezen pipaszárlábú frizérozott legények a mi bajúszos huszárainkról micsodás képzelődéssel fognak lenni.« Azonban »a bizonytalanság kétes örvényében hánytatott« magyar költőnek, *Bacsányinak* lantján »önként zengeni kezdtek a húrok«:

»Szomorú a lelkem. Még alig derüle
Víg napunk, már újra homályba merüle.
Iszonyú jövődő! Rémitó képzések!
Ah, mit hoznak reánk a bús végezések,
Mit szülhetnek e sok kínos küzködések?
Fölbred a világ halálos álmából,
S kifejtendi magát szolgálai jármából?
Avagy — századunknak örökös csúfjára —
Ledől a szabadság most emelt oltára?«

Martinovics azonban azt hirdette, hogy győzni fognak a franciák s felszabadítják a népeket azon zsarnoki önkény alól, melynek békóiban nyögnek. Megismertetik velük saját méltóságukat s megtanítják rá valamennyit, hogy az anarchiának útját állva, mindenütt behozzák a *képviselési rendszert*. A történelem pedig a francia nemzetre várakozó szenvedésekért a bécsi kabinetet fogja felelőssé tenni. Abban azonban *Martinovics* tévedett, hogy Ferenc hadserege sohasem fog eljutni Párisba; eljuttott, de csak egy emberöltő — huszonkét esztendő — mulva: amikor a bakó az ő fejét már régen levágta, *Bacsányi* pedig börtönben szenvedett elveiért.

179. ábra. Roland de la Platière (1734—1793).

Rochambeau, Dillon és La Fayette április 28-án nyomultak be Belgiumba s Ferenc hada másnap már »az egész chapeau-bas-tábort kengyelfutóvá csinálta«. Csakhamar a rajnavidéki csetepatékat is »inkább nyúlászásnak mint táborozásnak« nevezte egy magyar grá-

nátos ; »úgy szaladnak a franciák, mintha nemzeti alkotmányuknak első pontja volna a szaladás«. Ezek az »igazi fanyelű katonák csupa kokárdából és másliból állanak«. Franciaországban — a győztesek korai tréfája szerint — csak ketten tudták, mit csináljanak s azok sem férfiak, hanem asszonyok : a királyné a monarchistáknak s Rolandné a jakobinusoknak Egériája, Brunhilda és Fredegunda gyűlöletének örökösei. Előttük sem uraik szerelme, hanem Franciaország kormányja lebegett a küzdelem jutalma gyanánt. Midőn a király nem akarta szentesíteni az eskümegettagadó papok gályarabságát s a Páris védelmére sereg fölállítását elrendelő törvényt, Rolandné, a belügyminiszter felesége, hosszú emlékiratban figyelmeztette a királyt, hogy a *forraldalom immár népszellem* s vérnek kell folynia, ha tovább is vonakodnék. A király azonban június 12-én Rolandot két más girondival együtt elbocsátotta a minisztériumból ; s így Fredegundával szemben egyelőre Brunhilda győzött.

180. ábra. Rolandné (1754—1793).

Dumouriez, a két törvény szentesítése nélkül minisztériumot nem alakíthatván, 16-án a hadsereghez távozott ; *La Fayette* pedig a táborból megfenyegette a jakobinusokat, kik ezt a nemzetgyűlésben és az utcán (jún. 18.) odamagyarázták, hogy Monk szerepére készül. Úgy látszott, teljesedik *Robespierre* jóslata, hogy a háborúból csak a tábornokoknak lesz hasznuk. Már is parancsolgatnak, mikor az ellenséggel még nem bírnak ; mit csinálnak, ha győzni találnak ? Abban azonban, hogy jun. 20-án, a labdaházi eskü évfordulóján, a polgárok fegyveres tüntetésre készültek, nem a jakobinusoknak, hanem a girondiaknak keze működött ; az ő politikai befolyásuk helyreállításáról volt szó. A hatalom vágya az eszmék harcosait utcai izgatókká tette, kik egynapi sikerért egész jövődőt kockáztattak. A királyt akarták megtörni s lealázták a nemzetgyűlést ; eszközül használták a *sansculotte*okat (az arisztokratikus culotte — térdnadrág — helyett pantallóban járókat) s uralomra emelték őket, ha nem is épen ezen a napon, de ennek a napnak

181. ábra.

A mainzi szabadságfa 1792-ben.

emlékei következtében. 1792 június 20-án *Santerre* sörfőző százezer fegyveres sansculotte-al vonult keresztül a nemzetgyűlés termén. »Reszkessetek, zsarnokok, itt vannak a sansculotteok !« volt felírva az egyik zászlóra, melyet úri culotteokból csináltak. Majd a királypárti feullantok klubja előtt elültettek egy nagy nyárfát : hadd legyen az a *szabadság fája*, mely az angol alkotmány s idegen istenek imádóit a francia alkotmányban biztosított szabadságra emlékeztesse. Azután fölmentek a Tuileriákba, melyek kapuit *XVI. Lajos* önként nyitatta föl előttük s egy ablakmélyedésben szinte kedélyesen beszélgetett velük. Igazi férfiú

182. ábra. Károly Vilmos Ferdinánd braunschweigi herceg (1735—1806).

mulva jelent meg, hogy eloszlassa a tömeget; de nem ő, hanem a király egymaga győzte le ezt a lázadást. Harmadnap kiáltványban jelentette ki, hogy bármi történjék, nem hagy jóvá olyan dolgokat, amik a közjával ellenkeznek. »Ha — úgymond — azoknak, kik a monarchiát meg akarják buktatni, egy bűnnel még többre van szükségük, azt elkövethetik ; de abban a válságban, melybe a monarchia jutott, a király valamennyi hatóságnak példát fog mutatni a bátorságra és az állhatatosságra, mely az országot egyedül mentheti meg.«

La Fayette a táborból dühösen sietett Párisba, hogy a törvényhozó gyűléstől 28-án a jakobinus klubok bezáratását, a vétkesek megbüntetését követelje ; de hidegen fogadta a gyűlés, sőt a király is, mire visszasietett a táborba, hol a

ebben a rettenetes zsitvajban, midőn a girondi miniszterek visszahívását, a két törvény megerősítését, a vétő eltörlését durván követelték tőle. Föltette az odanyujtott jakobinus sapkát, a nemzetet éltetve forgatta meg a kezébe nyomott kőkardás kardot s a párisi nép és a nemzet egészségére itta meg azt a pohár bort, mellyel a szomjazót megkínálták ; hanem azért megmaradt amellet, hogy azt teszi, amit az alkotmány és a törvények értelmében kell tennie. A kövér ember izzadt, hanem a király jéghidegen állt ott. Egy polgártárs megszorította kezét : »Ugy-e — szólt bizalmasan — erősebb vagyok, mint te?« Pedig tévedett ; aznap *XVI. Lajos* volt Franciarszág leg-erősebb embere. *Pétion* polgármester csak teljes két óra

Marseillaise
ou
L'Offrande à la Liberté.

Allons, enfans de la patrie
Le jour de gloire est arrivé.
Contre nous de la tyrannie
L'étendard sanglant est levé
Entendez-vous dans les campagnes
Mugir ces féroces soldats
Ils viennent jusque dans vos bras
Égorger vos fils, vos compagnons
Aux armes, Citoyens! formez vos bataillons
Marchez — qu'un sang impur abreuve nos sillons

Choeur:
Aux armes Citoyens! formons nos bataillons
Marchons: qu'un sang impur abreuve nos sillons

Que veut cette horde d'esclaves,
De traîtres, de rois conjurés?
Pour que ces ignobles entraves
Ces fers dès long-temps préparés —
Français, pour nous, ah! quel outrage!
Quels transports il doit exciter!
C'est nous qu'on ose menacer
De rendre à l'antique esclavage!

Aux armes. &c.

Quoi! des cohortes étrangères
Feraient la loi dans nos foyers

Luss

katonának mindenestre több dolga volt, mint a politikai élet útvesztőjében. A girondiak most már a gyűlésben is hadat izentek a királynak. *Vergniaud* július 3-án épen csak hogy árulónak nem nevezte a királyt ; kimondta, hogy a haza veszélyben van s hogy a haza veszedelme maga a király. Július 6-án a király értesítette a gyűlést, hogy Poroszország 52.000 emberrel már megindult Franciaország ellen, Ausztria pedig eddigi 28.400 katonájához még 44.000-et mozgósít. E hírek hatása alatt a gyűlés, *Lamourette* lyoni püspök indítványára, másnap kimondta, hogy nem köztársaságot, hanem egyetértést akar. »Az egyetértés — felelt az elnök a köszönetét személyesen tolmácsoló királynak — legfőbb ereje annak a háborúnak, melyet a francia nemzet visel és záloga a jövő szerencsés eseményeinek.« Július 12-én azonban már helyéről felállva jelentette ki, hogy *a haza veszedelemben van* ; mert nemcsak az ellenség tör a határokra, hanem a szabadság és az alkotmány gyűlölői is fegyvert ragadtak. Kész legyen minden polgár s az első jeladásra táborba siessen. A július 14-iki ünnepen az oltárra helyezett törvénykönyv előtt a király a képviselőkkel együtt újra fölesküdt az alkotmányra és a törvényekre ; de a király esküjének minden hitelét elrontotta Károly Vilmos Ferdinánd braunschweigi hercegnek, a szövetségesek fővezérének, kiáltványa. Elmondta, hogy az uralkodók nem elegendnek a franciák belügyeibe, de ki akarják szabadítani fogságából a királyt és családját, hogy akadálytalanul élhessen népének. Haditörvények alá esik minden képviselő, nemzetőr, katona és közigazgatási tisztviselő, aki a szövetségeseknek ellenállana. Ha pedig a párisiak a legkisebb erőszakot követnék is el a király és családjá ellen, a szövetségesek olyan bosszút állanak rajtuk, hogy örökre megemlegetik ; Párist megsemmisítik, a lázadás részeseit lefejezik. De ha föltételeiket teljesítik, megkegyelmeztetésükért közbenjárnak a királynál.

Ez a nyilatkozat csak egy pártot s nem egy egész nemzetet fenyegetett ; de bárgyuságával egy párttá tette az egész nemzetet. A herceget Párisban azelőtt fél jakobinusnak tartották, s volt, a ki a francia sereg fővezérévé akarta tenni ; annál jobban kiábrándultak most belőle. Tapintatlanabb, a nemzetet jobban sértő kiáltványt még csak képzelni sem lehetett. »Allons enfants de la patrie !« harsant föl pár nap mulva, július 31-én, a Párisba vonuló marseillei federáltak ajakán a *Marseillaise*, Rouget de l'Isle riadója, mely csakhamar a magyar Verseghy ajakán is megcsendült :

»Ébredj hazádnak bajnok népe!
Ragadd ki híres kardodat!
Nevednek esküdt ellensége
Dühödve hozza láncodat.

A vérszopó tirannus-fajzat
Melledre szegzi fegyverét
S véredbe mártja rút kezét,
Ha szolgaságra nem hurcolhat.

*

Fegyverre, franciák,
Levente katonák!
Rontsunk,
Rontsunk a vérszomjúkra,
Vagdaljuk halmokra !»

Valóban a jövő dala volt ez ; Rouget de l'Isle, egy Tyrtaiosnál igazabban

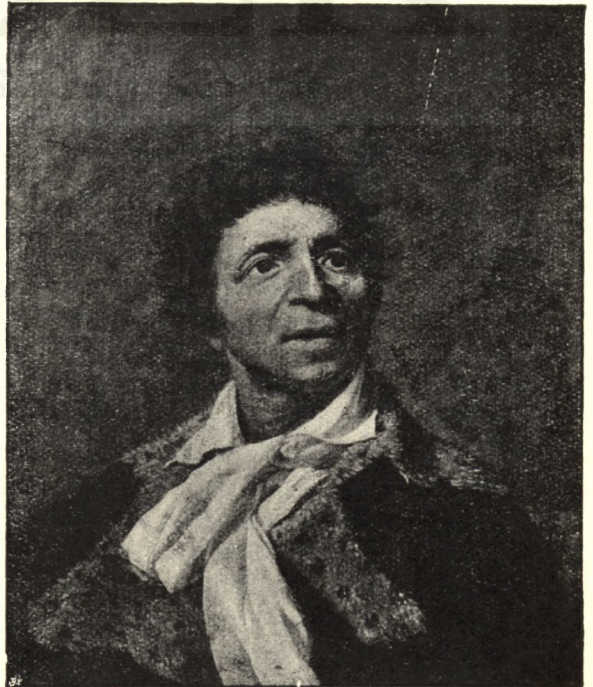
»Meglelte a szót, azt a nagy talizmánt,
Mely a vén földet ifjává teszi.«

Szabadsága, függetlensége, népfőlsége védelmére most már az egész ország fegyverkezett ; s ha a Marseillaisebe belefáradt, énekelte és táncolta a jakobinusok egyik ruhadarabjáról elnevezett *Carmagnolet* :

»Köztársasági mit szeret ?
 Vasat, ólmot és kenyeret !
 Vasat, hogy munkáljon ;
 Önt, hogy bosszút álljon ;
 Kenyér testvéreinknek !
 Járjuk a Carmagnolet —
 Éljen, éljen az ágyúszó !«

Először azonban a saját belső ellenségeivel, a reakció embereivel, magával a királlyal akart leszámolni, mert, a braunschweigi herceg nyilatkozata után, XVI. Lajos a tömeg szemében ismét hazaáruló volt. A nemzetgyűlésben *Pétion* már július 25-én indítványozta a király letételét, ennek tárgyalását azonban a törvényhozó gyűlés elhalasztotta. Augusztus 10-ének első perceiben eldőrdült a jeladó ágyú és újra megkondultak a vészharangok. A Tuileriák védelmére készülő nemzetőrségi főparancsnokot, *Mandat*-t lelőtték s lándzsára szúrt fejével támadásra toborzották a népet. A forradalmi bizottság »a közjó megmentése végett«, a népfőlség nevében városi hatósággá alakult át s letartóztatta *Pétion* polgármestert. A király tudni sem akart a menekülésről ; reggel 7 órakor violaszín kabátjában, kardosan, de álmosan és kissé borzasan járta végig a palota őrállomásait. Azzal a tudattal tért vissza, hogy a nemzetőrökre és a tüzérekre nem számíthat ; élete 120 nemes és 1950 svájci testőr hűségére volt bízva. Reggel 1/29-kor a girondi *Roederer* főügyész a törvényhozó gyűlés küldöttségének élén felszólította a királyt, jöjjön családostul a gyűlésbe, mert pár pillanat múlva itt lesz Páris egész csócseléke. A király hosszasan, mereven nézett szeme közé. »Menjünk«, szólt a királynéhez és megindult. A palota aljában 11 hívének holtteste mellett szitkok közt kellett elhaladnia ; de a dauphint egy lásmás sansculotte vette karjaiba, hogy a tolongásban baja ne essék.

»Azért jöttem — szólt a király a gyűlésben — hogy el ne kövessenek egy nagy bűnt ; remélem, sehol sem lehetek nagyobb biztonságban mint

184. ábra. Jean Marat (1744—1793).

önök közt.« Azután egy hírlapíró páholyában családjával együtt 18 órán keresztül hallgatta, mint tanácskoznak a királyság sorsáról. Tíz órakor a Tuileriák felől hangzó ágyúdörgésre, a képviselők sürgetése következtében, parancsot küldött a svájciaknak, hogy a tüzelést abbahagyva, a nemzetgyűlés palotája elé vonuljanak, mi a nép folytonos tüzelése és támadása közt történt meg. Egy töredék a király egyenes parancsára letette fegyverét; a többi — 26 tiszt és 760 legény — hősiesen elesett. Luzern mellett, az óriási homokkősziklában Thorwaldsen haldokló oroszánja, oldalába tört lándzsával, mindmaig őrzi a Bourbonok lilimát; s megérdemlik a világnak ezen egyik legmeghatóbb emlékét, kik — a latin felirat szerint — hogy »meg ne sértsék a hűség szentségét, a legbátrabban küzdve estek el«. A svájciak távozása után a nép, melynek alig száz halottja volt, feldulta a Tuileriák palotáját, de a mérhetetlen kincsek közt sem tűrte a rablást; ellenben, hogy a háborúra pénzt veressen belőle, lerombolta XIV. Lajos Vendôme-téri szobrát, így ünnepelvén meg öntudatlanul a szobor fölállításának éppen századik évfordulóját.

Délelőtt 11-kor *Vergniaud* indítványára a törvényhozó gyűlés kétharmad többséggel hamarosan kimondta, hogy a királyt méltóságától felfüggeszti, új minisztériumot alkot, nevelőt rendel a dauphin mellé, az udvartartás költségeit visszatartja, de a királynak szállást ad a Luxembourg-palotában; s kimondta, hogy a törvények ezentúl a király szentesítése nélkül is érvényesek. A girondiakból és jakobinusokból alakult minisztériumban *Roland* és — mint igazságügy-miniszter — *Danton* is helyet foglalt. Nem csekély feladat előtt állott: a Rajna mentén 200.000 főnyi ellenséget kellett levernie s fenn kellett tartania a rendet olyan országban, melynek biztosítására *Marat*, a Nép Barátja szerkesztője, a király s 200.000 hazaáruló fejét követelte. A király azonban, annyi szenvedés és törődés után, bizonyos stoikus nyugalommal hajtotta fejét párnájára. Jólesett álmodnia, hogy még fején van a korona; s fölébredvén, jólesett éreznie, hogy még vállai közt van a feje.

II. FEJEZET.

A FRANCIA KÖZTÁRSASÁG.

I. A köztársaság megalapítása.

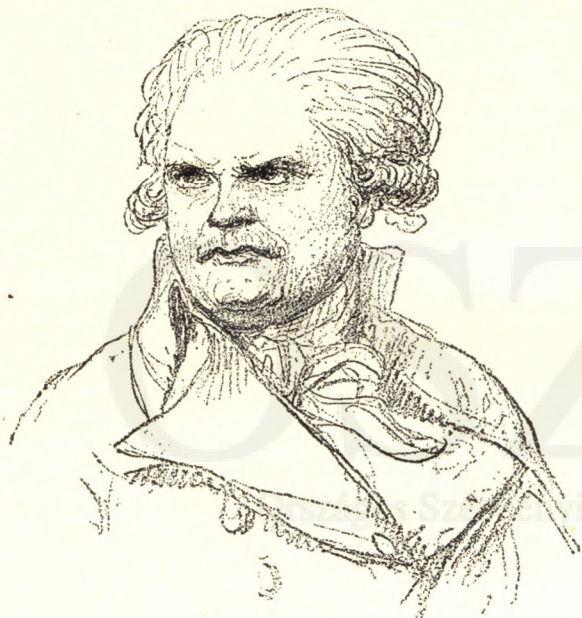

Robespierre és Danton a magvető köztársaság jelképével.

RANCIAORSZÁGBAN a rémuralom (helyesebben a *negyedik* rendnek, a sansculotteoknak uralma) voltaképpen 1792 aug. 10-én kezdődött. A községgel (*commune*) s a belőle szervezett *közjóléti bizottsággal* szemben a törvényhozó testületnek és a minisztériumnak nem volt sem akarata, sem ereje. Az országot Páris, a *commune* vezette. Nincs ahhoz fogható példa az egyetemes történelemben, hogy egy városi tanács, vagy éppen annak egyik bizottsága, egy nagy állam törvényhozásának ennyire föléje kerekedhessék. Akarata szerint történt, hogy a királyt családjával aug. 14-én a Temple

tornyába zárták, a hol már csak *Capet Lajosnak* nevezték. Róla és mindenről nélküle intézkedtek. »Egyébiránt olyan csendesség uralkodik, mint Dániel oroszánvermében — mondta egy magyar ujságíró. — Ha Párisról valamit jó móddal akarnánk leírni, a siralmas Jeremiás tehetségével kellene bírnunk; azonban a mai világban még a Jeremiásoknak sem igen szabad úgy sírniok, amint tudnának és akarnának.« *La Fayette* ellenforradalomra gondolt, hogy a király elítéltetését s a köztársaság kikiáltását meggátolja. Sedan tanácsát rá is vette, hogy tiltakozzék a király letétele ellen. A törvényhozás emiatt letette s el akarta fogatni, mire La Tour-Maubourg tábornaggal, Lameth tábornokkal s több tiszttel aug. 19-én kimenekült az országból, de az osztrákok elfogták s csak öt esztendő múlva bocsátották szabadon. *La Fayette* színváltozása után a nép még kevesebbet, sőt éppen nem bízott az arisztokratákban; aug. 17-én tehát a *commune Robespierre* elnöklete alatt augusztus 10-ének gonosztevői — az arisztokraták — ellen *vésztörvényiszéket* alakított s 21-én már megkezdte működését Louis nyakavágó gépe, a *guillotine*, amelynek neve époly jogtalanul fűződik Guillotin doktor emlékezetéhez, mint Pilatuséhoz Krisztus elítéltetése, Las Casaséhoz a négerek rabszolgasága. Nem is »a legjellegzetesebb francia találmány«, mint Carlyle gonyolódik, mert hiszen ó- és közép-

kori népek is ösmertek efélet ; de bizonyos, hogy a franciák használták legbuzgóbban s épp oly hidegvérrel, mint valaha az inkvizíció a máglyát. A végrehajtó hatalmat lázas munkájában mostantól fogva ez a rettenetes gép támogatta legjobban. *Danton* miniszter egy hét alatt egymaga 183 törvényjavaslatot nyújtott be. Az állam pecsétjére, a pénzekre a király képe helyett a nemzet géniuszát vésették, frigiai sapkával a fején, fascessel a balkezában. Eltörölték az »uram« (monsieur) megszólítást s meghagyták, hogy mindenki polgártársnak (citoyen) szólítsa és tegezze egymást. (Ez az utóbbi szokás a hadseregben csak 1895-ben szűnt meg.) A föl nem esküdt papokat két hét alatt kivándorlásra kényszerítették ; s a papok, a narbonnei érsek útján, arra kérték a királyt, hogy ne álljon

185. ábra. Georges Danton (1759—1794).

bosszút érettek. Aug. 29—30-án Párisban házkutatásokat tartottak, elkobozták a fegyvereket, börtönbe hurcolták a gyanúsakat. Szeptember 1-én *Robespierre* a szabadság gyilkosának, az ellenség cimborájának nevezte az egész Gironde-pártot s Páris védelmére szobrokból, harangokból öntetett ágyúkat, érckoporsókból golyókat.

Mindenütt készültek az ellenség fogadására. Egy magyar tudósító szerint »az országútak olyanok, mintha fegyveres hazafiakkal volnának bevetve ; a népesebb városok a hangyabolyból egyszeriben fegyveres vitézekké változott mirmidonok seregeihez hasonlítanak ; mind a határ felé sietnek«. Az argonnei erdők, ame-

lyeket *Dumouriez* megszállott, Franciaország Thermopyliai lettek. Augusztus 19-én (La Fayette szökése napján) a szövetségesek benyomultak az országba, de a legkisebb falvakban is utcai harcokat kellett vívniok. A kis *Longwy* négy-napi kemény küzdelem után elesett ; s a törvényhozó gyűlés elhatározta, hogy eltörli a föld színéről a várost, mert polgárai nem estek el egy szálíg a haza védelmében. *Verdun* várát mézeskalácsos polgárai feladták ; de a parancsnok, *Beaurepaire* tábornok, föbelötte magát. Petőfiként

»Bátrink előtt halálom
Majd mint vonzó példa áll . . .
Én betöltöm esküvésem !
Végszavam : szabad halál !«

»Kár érte — sajnálkozott Madách Danton-Ádámja — egy ellenséges golyót megérdemelt.« Hálás nemzete a Pantheonba temettette. »Mi kell az ellen-

ség megverésére? — szólt *Danton* a felriasztott párisi néphez. — Bátorság, bátorság, bátorság!« Mindenesetre lelkesebb három jelszó, mint a *Montecuccolié*: pénz, pénz, pénz! Franciaroszágnak csak papirospénze volt s néhány mázsa lefoglalt vagy odaajándékozott aranya, ezüstje, amiből hamarosan pénzt veregett; de volt olyan közszelleme, amelyenről fogalma sem lehetett a világnak; s ezzel pár év alatt győztesen járta be Európát.

Marat izgatására a nép először is a »gyanúsakkal« bánt el, hogy a határon küzdő önkéntesek munkáját itthon az idegenek s pártosok fondorkodása ne zavarja. A magyarok *Aba, I. Endre* és *II. Béla* idejében szintén kard élére hányták belső ellenségeiket, hogy teljes erővel fordulhassanak azoknak cimborái, az idegenek ellen. A franciák öt nap alatt (szept. 2—7.) 1089, mások szerint 3000 papot, apácát, urat vágtak le hét rögtönítelő bíróság ítélete alapján, és zsufoolásig megtöltötték a börtönöket. Aznap, 3-án, amelyen *Lamballe* hercegné lándzsára szúrt fejét megmutatták barátnéjának, a királynénak, a közjóléti bizottság köriratban hitta föl a vidéket a példa követésére. Mert, ha Lengyelország eltúrta, Franciaország semmiesetre sem tűri el, hogy osztrákok és poroszok osszák fel egymás közt. Felhívásának csak Rheimsben és Versaillesban volt fogadata. Midőn a versaillesiak, 42 államfogoly meggyilkolása után, Párisba vonultak be, »dicséretes dühük« miatt *Danton* megdicsérte őket; ahogy megjegyezte, nem mint igazságügyminiszter, hanem mint forradalmi miniszter.

»Van, aki Isten szikráját nem érti,
Ha vérrel és sárral volt is befenne,
Mi óriás volt bűne és erénye
És mindakettő mily bámulatos:
Mert az erő nyomta rá bélyegét.«

Az erő már a csatatéren is megnyilatkozott. Goethe, a nagy német költő, mint szemtanú jegyezte meg az addigi világ legnagyobb ágyús csatájáról, a *valmyi* ütközetről, hogy »ma (szept. 20.) és ezen a helyen a világtörténelemnek új korszaka kezdődik«. Mint ugyanott, a Champagneban egyszer már, *Attila* és *Aëtius* idejében, megesett, egyik fél sem tudta, melyikük a győztes; de a poroszok követték *Attila* példáját: este elsáncolták magukat, 24-én fegyverszünetet kötöttek s a hónap végén kivonultak a Champagneból. Mint Champagne bora, kitöréssel, habzással járt a sansculotteok lelkesedése; de a poroszok, kik azt idáig csak aféle mesterséges italnak tartották, most ugyancsak érezték erejét. Forgott Nagy Frigyes katonái körül a világ s kornyadozva siettek frissebb levegőre. Hadjáratukat elvesztették. Az osztrákok sem boldogultak a várak ostromával, pedig *Lillere* magára 6000 bombát, 30.000 izzó golyót pocsékoltak el. Nem is lehet bevenni olyan várat, ahol az imént szétpattant bomba egyik darabját a borbély felkapja, szappanhabot ver bele s a golyók füttyülése közt borotvál meg belőle 14 polgártársat; vagy ahol a bomba végigfüttyül a városháza tanácstermén, de senki sem mozdul a helyéről, mert »állandó (permanens) ülést« tartanak.

A *valmyi* csata híre aznap érkezett Párisba, amikor — szeptember 21-én — a törvényhozó gyűlés átadta helyét a *konventnek*. Amabból 186 képviselő ennek is

tagja volt ; elfoglalta benne helyét Danton, Robespierre, C. Desmoulins, Marat, Fabre d'Eglantine, Manuel, az orléansi herceg stb. s visszajöttek a girondiak is. »Nem istenek, hanem polgárok és bölcsészek gyülekezete« *Manuel* szerint, akinek indítványára a konvent, hosszas tanácskozás után, kimondta, hogy egyelőre fenntartja a mostani kormányt, közigazgatást és adókat, de *a királyi méltóságot eltörli*. Erre, évtizedek nagy tanulságai után, Macaulay, a nagy angol történetíró, megjegyezte, hogy jól tették, midőn mellőzvé az alárendelt kérdéseket, többre becsülték a függetlenséget a leigáztatásnál, a szülőföldet a bujdosók táboránál. A konvent nem kiáltotta ki, de magától értetődőnek tartotta a köztársaságot ; szeptember 22-én elhatározta, hogy ezzel a nappal kezdődjék a köztársaság újesztendeje ; s új köztársasági állampecsétet készíttetett. Az első nap ki tudhatta még : *egységes* vagy szövetséges köztársaság lesz-e Franciaország, diktatura vagy triumvirátus alá kerül-e ? A jakobinusok egységes, a girondiak »talán« szövetséges köztársaságot akarnak. Beszéltek Robespierre diktaturájáról, vagy Robespierre, Danton és Marat (a septembriseuröknek, azaz a szeptemberi mézszárlások intézőinek) triumvirátusáról. *Robespierre* és *Danton* nyílt vallomást tettek, hogy az egységes köztársaság hívei, *Marat* pedig a karzat tapsai közt kérdezte, hogy őt, aki piszkos sapkában, pecsétes kabátban jár, lehet-e nagyravágyással vádolni ? Merlin (mint nálunk 1849-ben Nagy Sándor) fogadkozott, hogy ő lesz az, aki leszúrja a diktátorságra törekvőt. Marat s a párisi községtanács (commune) tetteit talán csak ötven ember helyeselte ; a többi nem akarta, hogy Páris az legyen a birodalomban, ami valaha Róma volt. *Danton* indítványára harmadnap kimondták, hogy *a francia köztársaság egy és oszthatatlan*.

Milyen más irányt vesz a forradalom, ha Roland s a most kormányon levő girondiak bíznak Dantonban s ahelyett hogy Cromwellt sejténék benne, az ő vezetése alatt erős pártot alkotnak s nem maradnak, mint Danton szemükre vetette, Rolandnénak (a világ legeszesebb asszonyának, de mégis csak asszonyának) vezetése alatt. Dantonnál jobban senki sem bízott a haza jövőjében, eszméinek győzelmében ; de Marat-t megtagadni nem jelentett annyit, mint iszonyodni attól a vértől, melybe a haza jövője, eszméinek győzelme kerülhetett. A szellemnek ezt az óriását, a nagy szónokot, a girondiak azzal a váddal akarták lehetlenné tenni, hogy, mint igazságügyminister, állítólag 100.000 frankról nem tudott elszámolni. Gyanúsították akkor is, amikor a végrehajtó tanács november 7-én azt jelentette, hogy Danton nemcsak rendkívüli, hanem titkos kiadásairól is elszámolt. A konvent napirendre tért a dolog felett, a történetírás azonban csak száz esztendő múlva (a számadások előkerítése után) ösmerte el Dantont tisztakezűnek s akkor látta igazán, mily képtelen vádakon fordult meg a nemzet sorsa. *Danton* jól élt, de a magából ; *Pache*, a volt svájci tanító, hadügyminister korában is beérte egy napra egy karaj kenyérral s nem utasította vissza saját kapusának ebédre szóló meghívását ; a forradalom többi vezető emberéről is el lehet mondani, hogy akár Sardanapálok voltak, mint Rolandné mondta Dantonról, akár Tartuffeök, mint Pacheról híresztelték, sohasem nyúltak az állam kincséhez, melyet akkor már 4198 millióra becsültek. Igaz, hogy felében asszignatákban s így a katonákat sem tudták tisztességesen fölfegyverezni, ruházni.

Azonban a rosszul ellátott, száználmas külsejű franciák győzelemről győzelemre haladtak s rendre verték a szövetségesek parádés, kicsipett katonáit. Most már ellenséges földön foglalgattak. Szept. 30-ika s okt. 22-ike közt bevették Speyert, Wormsot, Mainzot, Frankfurtot, ahol a polgárok, a híres utazó, *Forster* György izgatására, azonnal szabadságfákat ültettek el. A győztes franciák tehát nemcsak kenyerüket, hanem köztársasági eszméiket is szuronyaik hegyén hordozták. Délen Chambéry (Savoya fővárosa), Nizza stb. hódolt : nemcsak a franciáknak, hanem eszméiknek is. Harmadfélezer esztendeig kételkedett a világ, Tyrtaios harcidalaival csakugyan lehetett-e csatákat nyerni ; a jemappei diadal óta nem kételkedett többé. *Jemappe*-nál (Belgiumban), midőn a császáriak nov. 6-án már majdnem minden ponton visszaverték a sansculotteokat, *Dumouriez* tábornok egyszerre rákezdte : »Fel, honfiak, polgárok ! Talpra ! Itt a dicsőség reggele !« Tízezer katona folytatta a dalt, valamennyi zenekar rázendítette a Marseillaise-et s ennek a dalolva, szuronysegezve előrohanó seregnek nem állhatott többé ellen sem a magyar gránátos, sem az osztrák dragonyos. *Dumouriez* egy csapással meghódította Belgiumot s november 14-én Bruxellesben hadainak élén jelentette ki, hogy Belgium felszabadult az osztrákok uralma alól. A franciák hat hét alatt három jól szervezett (porosz, osztrák, piemonti) sereget vertek meg ; s most már sejteni lehetett (amiről *Zalárdi Jakkó* László könyve a magyar közönséget 1809-ben tájékoztatta), miben áll »az új haditudomány lelke«.

A köztársaság győzött azonnal, amint megalakult. November 19-én testvériséget és segítséget ajánlott minden népnek, amely szabadságát akarja kivívni ; de 24-én kijelentette, hogy csak az önként csatlakozó népeket fogadja be. Savoyát még aznap, mint 84. département-t kapcsolta Franciaországhoz. Ezzel ugyan a hódítás terére lépett, de, ahogy *Cambon* pénzügyminiszter dec. 15-én is fejtegette, csak a zsarnokok és a kiváltságok ellen küzdött. »Háború a várak ellen, béke a kunyhóknak.« A konvent kimondta, hogy minden megszállt területen azonnal eltörli a hűbériség maradványait, kihirdeti a szabadság, egyenlőség, testvériség nagy elvét, megteremti a népföliséget, a népképviseletet stb. Valóban új irányt akart adni az elvénuilt Európának s »a francia pokolbeli ördögök fejlődései — ahogy *Decsy* Sámuel rémítgette lapja olvasóit — egész Európába kiküldték a szabadság hazug apostolait«, hogy a fennálló monarchikus rend ellen izgassanak. Hogy ezt tehessék, saját hazájukban meg akarták semmisíteni a monarchisták minden reményét. November 6-án a girondi *Valazé* a fogoly király vád alá helyezését javasolta s kijelentette, hogy bűneinek megtorlására nem elég a trónvesztés. Ezzel a girondiak is forradalmi térre léptek ; mert az 1791 szept. 14-iki alkotmány értelmében, mely különben is fátyolt vetett a multakra, a királyt, sőt a bukott királyt sem lehetett felelősségre vonni. Azonban most mindenki, maga *Capet* Lajos is, I. Károly angol király történetét olvasta ; és az ifjú *St-Just* nov. 13-án kimondta, hogy Lajost nem mint királyt vagy polgárt, hanem mint *ellenséget* kell elítélni. »Vele szemben különben is minden polgárnak van annyi joga, mint Brutusnak Caesarral szemben«. XVI. Lajos sorsát ez a beszéd döntötte el ; s az a másik, amelyben *Robespierre* december 3-án fejtegette, hogy Lajosnak meg kell halnia, mert a honnak élnie kell.

Pétion indítványára azonnal elhatározták, hogy Lajost a konvent bírósága elé állítják, másnap pedig (dec. 4.) halállal fenyegették, aki csak szóba is hozza a királyság vagy más ehhez hasonló méltóság visszaállítását. Rendkívüli izgalmat keltett, mikor 5-én megismerték a volt királynak egy vasajtó mögé rejtett iratait, melyekből kiderült, hogy a bujdosókkal s a volt képviselők egy részével, pl. Mirabeauval is, a forradalom ellen dolgozott. Lajos december 11-én s 26-án állott bírái elé. *De Sèze* csupán annyit ért el remek védőbeszédével, hogy a girondiak a konvent föladatának most már csak az igazmondást (verdiktet) tekintették, ellenben a népet akarták megszavaztatni, bűnösség esetében halál vagy száműzetés legyen-e a büntetés. A jakobinusok azonban tudni sem akartak a néphez való felebbezésről, mert, *Robespierre* szerint, 44.000 községnek, mint ugyanannyi törvényszéknek ítéletétől nem lehet függővé tenni ezt az ügyet. Az általános szavazattól, melyre idáig a jakobinusok hivatkoztak legtöbbször, a köztársaság fennmaradását féltették s ezzel elősmerték azt a parlamentek történetében gyakori tényt, hogy bizonyos kérdésekben a parlamenti többség nem fejezi ki a nemzet többségének akaratát. A jakobinusok, mint megannyi hitetlen Tamások, nem bíztak addig a köztársaság életében, míg ujjukat nem dughatták a király halálos sebébe. A nagy politikai és parlamenti párbajban az idáig semleges síkpárt (la plaine) nagy részének csatlakozásával a jakobinusok győztek. 1793 január 15-én a konvent nagy többsége kimondta, hogy *Capet Lajos* bűnös a nemzet szabadsága ellen való összeesküvésben s az állam közbiztonsága ellen irányuló törekvésekben. Elhatározta, hogy a büntetést maga a konvent állapítja meg, még pedig — *Danton* jan. 16-iki indítványa szerint — nem kétharmad, hanem egyszerű szavazattöbbséggel. Január 17-én teljes 24 órai szavazás után szavazattöbbséggel, vagyis 387 szóval, a konvent Lajost halálra ítélte. A Temple foglya előre tudta ezt. Már karácsony napján megírta végrendeletét. Intette fiacskáját, hogy, ha szerencsétlenségére király találna lenni, törvényesen uralkodjék, de a törvényeknek tekintélyt adjon, megfelelő hatalomra tegyen szert. Ez annyit jelentett, hogy amint az apa, hatvan király unokája, kész meghalni a királyság tizenkétszázados hagyományaiért, ha kell, haljon meg ő is, a hatvanegyedik unoka. Ők meghalhatnak, de nem hal meg egy eszme sem, amelynek vértanúi vannak. Január 21-én a Tuileriákkal szemben álló vérpadon bátran hajtotta fejét a guillotine alá és »Szent Lajos fia az égbe szállt«. Ahogy Cromwell akarta valamikor s ahogy Danton akarta most, a köztársaság a király fejét gurította a szövetséges királyok lábai elé. Mind a két esetben a szabadság és függetlenség nevében történt, hogy — Berzsenyiként —

»— a tirannok, bár istenfiaknak
Neveztetének, bárd alá jutának.«

II. A girondiak bukása.

Hazája egén véres csillagokat látva, Roland miniszterelnök a király ki-
végeztetése után azonnal lemondott. A királyság egyes hívei titokban zokogtak,
átkozódtak, vagy fogadkoztak; a tömeg azonban szinte bántó közönnyel
haladt el a király feje mellett, mely a fűrészpores kosárba hullt. Caesarnak most
nem akadt Antoniusa, aki vádolni merete volna Brutust, Cassiust és Cascát —
Dantont, Robespierret és St-Justöt, akik »különben derék és becsületes emberek«.
A külföld nagy része szörnyűködve szakította meg velök nemzetközi összeköt-
tetéseit. A konvent, mely a császársággal, Poroszországgal és Savoyával úgyis
háborút folytatott, már február elsején háborút üzent Angliának és Hollan-
diának, március 7-én Spanyolországnak. Népszavazat alapján bekebelezte Bel-
giumot, 800 milliónyi új assignatát bocsátott ki, teljesen egyenlően szervezte
a 196 sor- és 392 önkéntes zászlóaljat, besorozott 300.000 embert, a fölkelés
szervezését országszerte a legrajongóbb jakobinus tisztviselőkre bízta. Kép-
viselőket küldött ki a nép lelkesítésére, ezeknek a polgári biztosoknak a maguk
kerületeiben majdnem diktátori hatalmat adott s a Notre-Dame tornyára ki-
tűzette a fekete lobogót annak jeléül, hogy a haza veszélyben van.

Először, 1793. március 10-én, a *Vendée* lázadt fel az új rend ellen. Nemes,
pap, jobbjágy kellett neki, s a megsiratott király helyébe másik. Másnap *Dumou-
riez* Belgiumban valóságos katonai lázadás élére állt; kikergette a konvent
biztosait s francia védelem alatt önállóságot ígért az országnak. Mikor őt márc.
18-án a csak 22 éves *Károly* osztrák főherceg Neerwindennél megverte, sőt
Bruxellesből is kiszorította, ajánlatot tett a császáriaknak, hogy kivonul Bel-
giumból, szétugrasztja a konventet, Franciaország trónjára ülteti a dauphint,
vagy »Egyenlőség« Fülöp orléansi herceg fiát s angol mintára új alkotmányt adat
vele; a külhatalmak azonban ne akadályozzák mindezekben, különben száz-
ezrekkel tér vissza ellenök. De amikor (ápr. 1.) elfogatta a hadügyminisztert
és a konvent újabb biztosait s egy császári tábornok jelenlétében hitta fel kato-
náit Páris ostromára, felülkerekedett a nemzeti büszkeség és a jakobinus szel-
lem. Hazája ellen senki sem akart harcolni, de olyan sem akadt, aki golyót rö-
pített volna az áruló agyába. A tüzepek példájára odahagyták, mire ő az osztrá-
kokhoz, az orléansi herceg fia pedig Svájcba menekült.

Dumouriez nem volt girondi, de annak tartották. Árulása megerősítette
azt a gyanút, hogy a girondiak a királyság helyreállítására, de legalább is
amerikai mintájú szövetséges köztársaságra és arra törekszenek, hogy a kon-
ventet Párisból a vidékre tegyék át vagy a vidéken ellenkonventet hívjanak
össze. A konvent a hazaárulók büntetésére felállította a *rendkívüli (forradalmi)*
törvényszéket s minden városban forradalmi bizottságokat szervezett a *gyanúsok*
kinyomozására. *Vergniaud* keserű megjegyzése szerint Franciaországban csak
azért hivatkoznak tehát a szabadságra, hogy megsemmisítsék. Április elsején
azonban, pár nappal a határozat után, éppen a girondi *Lasource* panaszkodott,
hogy a törvényszék nem indít vizsgálatot a királyságra törekvők ellen s Dan-
tont vádolta, hogy összejátszott *Dumouriez*-vel. »A girondiakkal lehetetlen a
béke — kiáltott *Danton*, midőn végre szólni engedték. — Legyen hát háború!

Ha nem akarják a köztársaságot velünk, megmentjük nélkülük, sőt ellenükre is!« A konvent elhatározta, hogy a hazaárulásról vádolt képviselők mentelmi jogát esetről esetre fölfüggeszti. Április 6-án föllállította a végrehajtó vagy *közjóléti bizottságot* (Comité de salut public), melynek havonként váltakozó kilenc (később 12) tagja sürgős esetekben a miniszterekkel is rendelkezhetik s törvényes formák mellözésével sommáson hozhatja ítéleteit. A nemzeti és a hadilevéltárakból a XX. században tizenhét termetes kötetet adtak ki 1794 november 6-ig terjedő működéséről, története tehát nyitott könyv az újabb idők historikusa előtt. Ennek a bizottságnak lelke a megalakulás idejében *Danton* volt, ki azt akarta, hogy vége legyen a fejtelenségnek. Az állam megszilárdítására s arra törekedett, hogy valósuljanak meg az ember jogai, elősmert kormánya legyen a köztársaságnak, helyreálljon a belső nyugalom s legyen béke, szabadság és egyetértés. De lehetett-e, midőn *Robespierre* április 10-én, egyrészt a háború megindítása, másrészt mérsékletök miatt, ismét oly hevesen támadta a girondiakat? »Én — felelt *Vergniaud* — nem voltam mérsékelt augusztus 20-án, amikor te, Robespierre, a pincébe bújtál. Sokan rémítéssel akarják, én szeretettel akarom bevégezni a forradalmat.« A gyűlölet apostolát, *Marat*-t, ki árulónak nevezte a konventet s nyomban utána az árulók kiirtására izgatott, a konvent április 12-én épen a girondiak buzgókodására adta ki a bíróságnak. 15-én azonban Páris küldöttsége 22 »hazaáruló« girondi kiadását követelte, amit a konvent nem teljesített, de a bíróság szabadon bocsátotta *Marat*-t, a girondiak legádázabb ellenségét, az utca vezéréét. Ezóta a városban egyre tüntettek a girondiak ellen s a községi tanács május 25-én ismét a huszonkettőnek kiadását követelte.

Hiába fenyegetőzött a konvent girondi elnöke, *Isnard*, hogy ha a nemzetgyűlés helyett a községi tanács akarja megmenteni a köztársaságot s a nemzetgyűlésre mer támadni, Franciaország mint egy ember tör reá, s az utazó rövid idő múlva azt kérdezheti, Páris a Szajnának melyik partján feküdt? Másnap a konvent is hiába utasította a városi tanácsot és a kerületeket, hogy a törvények értelmében csak városi ügyekkel foglalkozzanak s a forradalmi bizottságokat szüntessék meg. Mindez ellen az utca 27-én fegyveresen tüntetett, 31-én nyíltan fellázadt, június 2-án pedig ágyúkkal kényszerítette a konventet, hogy a 22 girondista vezért (*Guadet*, *Brissot*, *Pétion*, *Vergniaud*, *Lasource*, *Lanjuinais* stb.) kiadja, *Clavière* és *Lebrun* minisztereket elfogassa. 73 girondi az erőszak ellen tiltakozva távozott a házból; *Rolandnét* maga a város fogatta el. A hegypart tehát szétugraszította a girondi többséget, amit 1848 febr. 4-én a magyar országgyűlésen, egy adott esetben, gróf *Teleki* László annak bizonyosságára hozott fel, hogy a nagy kisebbség az ellenpárt kirekesztésével s más intézkedésekkel a többség látszatát szerezheti meg. Ezen többség erejének forrása és irányadója a sansculotte Páris volt; s hatása alá került a vidék is, pedig a départamentok $\frac{7}{8}$ része imént még girondi volt. Némelyik meg is fenyegette a konventet, melynek nincs egyéb szövetségese, mint a madagaszkari király és az a 114 esztendő négerasszony, akit a konvent elnöke nyílt ülésben megcsókolt, mert 11 fia szolgál a francia seregben. *Robespierre* június 2-án csupán 30 biztos szavazattal rendelkezett, mégis a helyzet ura lett. Már 7-én új alkotmányt indítványozott, negyedfélnapi munka után be is mutatta és 24-én elfogadtatta minden idő és min-

den nép legdemokratább alkotmányát, melynek rendet kellett hoznia a zűrzavarba. Rögtönzöttek, csupán a szükséges törvények tartalomjegyzékének csúfolták s a formaságok emberei sehogysem hitték el, hogy nagy mű hosszas lelki vajadások nélkül támadhasson. *Danton* szerint olyan középponti ágyútelep az, mely az ellenségre mindenfelől tüzet szór. »A legfőbb lény« színe előtt 35 pontban foglalta össze az ember és polgár sarkalatos jogait és 124 cikkelyben magát az alkotmányt. A legfőbb lény említése a keresztény felfogáshoz való közeledést jelentette. A papképviselők, ha már nem mondhatták ki, hogy van Isten, egyelőre, a Hébert-féle istentagadással szemben, annak kimondásával is beérték, hogy van egy legfőbb lény. Ezt a nyilatkozatot olyan archimedesi pontnak tekintették, amelyről, *Robespierre* segítségével, visszaemmelhetik a hit sarkaiból kikölkent Franciaországot.

Európát ennél is jobban érdekelhette a nemzetközi viszonyok szabályozásának módja, mely szerint a francia nemzet minden szabad népnek természetes szövetségese; más nemzetek belső ügyeibe nem avatkozik, de azt sem tűri, hogy a saját ügyeibe avatkozzanak. Menedéket ad minden szabadelvű száműzötteknek, de megtagadja azt a zsarnoktól s híveiktől; békét pedig sohasem köt, míg területén áll az ellenség. »De hiszen -- kiáltott föl *Mercier* — messze vagyunk még a rómaiaktól, kik diadalszerekereikhez kötötték a királyokat! A rómaiak mint győztesek beszélhettek; de hát mi szövetséget kötöttünk a győzelemmel?»

»Nem, nem a győzelemmel: a halállal kötöttünk szövetséget!« — szól közbe valaki s a pontot többé senki sem ellenezte. Az ember és polgár jogainak újabb kinyilatkoztatásában kimondták, hogy szabad embernek meg kell ölnie mindenkit, aki fölségjogra törekszik; a 35. pont pedig olyanformát mondott, mint a magyarok aranybullájának a záradéka, mert a nép jogait sértő kormány ellen való fölkelést »a népnek s a nép minden részének legszentebb jogai és valamennyinél multhatatlanabb kötelességei« közé sorolta. Ez az alkotmány állandóvá tette a törvényhozó gyűlést, melynek ezentúl minden július elsején általános szavazat alapján kellett összegyűlnie s végrehajtó tanács (conseil exécutif) néven 24 tagú új kormányhatalmat teremtett.

Az új alkotmánynak s a köztársaságnak megszilárdítására *Marat* 300.000 fejet követelt; s mert ezért Franciaország zsarnokának tartotta, egy vidéki girondi leány, *Corday* Sarolta, élt az alkotmányban adott jogával: július 13-án

186. ábra. M. Robespierre (1758—1794).

leszúrta őt és július 17-én nyugodtan lépett vérpadra. Nem tett vele annyi szolgálatot a köztársaságnak, mint Jeanne d'Arc valaha a királyságnak. Kivégzése napján az egész konvent s az egész Páris elkísérte *Marat* holttestét a Pantheonba ; ott vitték a menetben a fürdőkádat is, melyben a szép leány megölte s Davidnak a konvent számára meg kellett festenie a »vértanú« halálát. A »nemzeti gyász« miatt a július 14-iki ünnepet áttették aug. 10-re és kihirdették, hogy a nép — 1,801.918 szavazattal 11.610 ellen — elfogadta az új alkotmányt. Páris a Természet, a Nép és a Szabadság szobrának leleplezésével ülte meg ezt a napot. A világ négy tája felé 3000 postagalamb vitte meg azt a hírt, hogy a franciák immár csakugyan szabadok. A forradalom galambjai azonban sehonnan sem tértek vissza a béke olajágával.

Fegyelmetlenségével, züllöttségével a hadsereg buktatta meg a királyságot ; fegyelmével, diadalaival az biztosította a köztársaságot. A hadsereg 1790-ben 120.000 emberből állt ; ennek tizedrésze tiszt, még pedig minden tizedik tiszt ezredes. Minden ezrednek két ezredese is volt ; egy aki pénzen szerezte állását, a másik aki talán megérdemelte. Tiszt csak nemes lehetett ; de a nemes tisztek jelentékeny része a forradalom elől kibujdosott, a legénység pedig a forradalommal kacérkodott s már az első napokban nem egyszer megtagadta az engedelmességet. A nemzetgyűlés akkor, 1791-ben, kezdte reformálni, amikor már parlamenti vagy nemzeti seregnek tekintette. Szabályozta a tisztek elő-

menetelét, a szolgálatot, fegyelmet s új katonai büntetőtörvényt adott. Tábornokká olyanok (pl. Pichegru, Hoche, Moreau, Kléber stb.) lettek, akik közlegénységen kezdték a dolgot. 1791. július 22-én a nemzet 169 önkéntes zászlóaljat állított fel 101.000 emberrel. Az önkéntesek, a hadsereg leglelkesebb, legértelmesebb, legjobb katonái, biztosították a forradalom cselekvő erejét és köztársasági szellemét még évek mulva is, mikor a háború vihara közt már nem polgároknak érezték magukat, hanem katonáknak. Az első csatákban, 1792-ben, nyomorultan fegyverkezve, kiképzetlenül, tudatlanul küzdöttek ; de egy futás után lámpára húzták gyűlöltebb tisztjeiket,

187. ábra. Charlotte Corday (1768—1793).

mert már nem hitték el, hogy áruláson kívül egyéb okozhatta volna vereségüket. Szervezetlen és kisebb erejüket a hadműveletek kezdetén a császáriak és a poroszok könnyen összetörhették volna, de nehézkesen, erélytelenül, gyámoltalanul mozogtak; ellenben a forradalmi sereg Valmynál szept. 20-án már be is bizonyította, hogy legalább egyben, *szellem* tekintetében, fölöttük áll. Minden csúfolódásnak meg kellett szünnie, mikor Belgiumból kiverték a császáriakat és Damouriez alatt Jemappesnál nyílt mezőn első nagyobb győzelmüket aratták.

1792 április 24-én Franciaország még mint királyság izent háborút a császárságnak és Poroszországnak; már mint köztársaság 1793 február 1-én Angliának és Hollandiának, március 7-én pedig Spanyolországnak. Anglia szövetségelt Oroszországgal (márc. 25.), Hesse-Kassellel (ápr. 8.), Porosz országgal (júl. 16.), Sardiniaival és

188. ábra. Lazare Carnot (1753—1823).

Nápolyal (július), márc. 22-én pedig a német birodalom amúgy is hadat üzent Franciaországnak. »Franciaország minden új ellensége — szólt *Barère* — a szabadság új diadalát jelenti.« *Pitt* Vilmos a forradalmi szellem terjedésének gátolását, a királygyilkosság megbosszulását, az európai egyensúly biztosítását mondta az első európai szövetség (1793—1797.) feladatának; de voltképp nem akarta tűrni, hogy Belgium és Hollandia francia kezekbe jussanak. A többi államot is inkább területi érdekek vezették; pl. a császár azon volt, hogy Belgium helyett Bajorországot kapja cserében, Oroszország pedig a zavarosban Lengyelországot egészen magának akarta megszerezni, hogy ne kelljen, mint épen az imént (1793 január 4.) egy másik hatalommal osztoznia a zsákmányon. Most a Rajna mellett s Németalföldön császáriak, angolok és poroszok, délkeleten piemontiak, délen angolok, spanyolok, portugálok szorongatták Franciaországot; a magyarok közül Alvinczy, báró Splényi és Benyovszky altábornagyok, b. Davidovics, Mészáros, Boros, Fábry és Hadik tábornokok s Dévay ezredes mint osztályparancsnokok nem egy győzelmet arattak. A köztársaságnak 601.902 katonája volt. Augusztus 12-én a konvent még 350.000 gyalogost és 50.000 lovast szavazott meg s 14-én a lángeszű *Carnot* (1753—1823.) mérnök-kapitányt állította a közjóléti bizottságban a hadügyek élére. Neki köszönhette, hogy az aug. 23-án elrendelt általános fölkelés (*la levée en masse*)

valóban megmozdította az egész nemzetet. Az ifjak csatába rohantak a Marseillaise gyújtó hangjai mellett, a házas emberek fegyvereket kovácsoltak, élelmi és hadiszereket szállítottak, az asszonyok sátrakat készítettek vagy a kórházakban, táborban ápolták a sebesülteket, a gyermekek tépéseket csináltak. *Carnot* azt kívánta a tábornoktól, akik közül *Hoche* és *Marceau* csak huszonötévesek voltak, hogy lelket öntsenek katonáikba, villámgyorsan mozogjanak, szurony-szegezve támadjanak.

»Győzelem vagy halál« lett a jelszó; s ezzel a jelszóval érdemelte meg *Carnot*, hogy csakhamar »a győzelem szervezőjének« (*Organisateur de la victoire*) nevezzék. A konvent az ő erélyében bízva mondta ki az *általános hadkötelezettséget* és pedig ugyanakkor, amikor behozta az *általános tankötelezettséget*; s ezzel a két elvvel csakhamar sok tekintetben átalakította Európát. A könnyűvérű sansculotteok *ingyenes nemzeti iskoláik* mestereivel akartak győzni. Nevelni akarták a hazafiakat, mert jól sejtették, hogy az apák véres munkáját fiaiknak, vagy éppen unokáiknak, más eszközökkel kell folytatniok. Mindent tanuljon a fiatalság, csak nemzete multját ne tanulja meg, mert az a szolgaság története. A konvent meg akart semmisíteni mindent, mi arra emlékeztethetné. A saintdenisi apátság sírboltjából kidobatta a királyok holttesteit, még a IV. Henrikét is, és összetörette Turenne koporsóját. Azonban *Danton* s a sansculotteoknak egy küldöttsége szerint most már a kereskedők és pénzes emberek akarják továbbjátszani a nemesek és papok szerepét. Jóságaikat megvették s most már hat milliárdnál több vagyonuk van. Idáig csak a legszegényebb nép küzdött a szabadságért s nem maradt egyéb jutalma az oreáin lefolyó könnyeknél. A konvent azonnal elhatározta, hogy a vagyonosok költségére forradalmi sereget szervez, mely egyik megyéből a másikba megy, hogy összefogdossa a gyanusakat, kiket a sereg nyomában járó vésztörvényszék a bosszúállás és halál minden eszközével büntessen. »Ez a forradalmi sereg — *Barère* szerint — rémületet fog terjeszteni. A királypártiak vért akarnak. Kapni fognak vért, de a saját magukét kapják: a *Brissotét*, az *Antoinetteét*.« A *gyanusakról* szept. 17-én hozott törvény (*loi des suspects*) megengedte mindenkinek elfogatását, aki polgári (köztársasági) érzületét nem tudja hatósági bizonyítvánnyal (*certificat de civisme*) igazolni.

Robespierre szept. 26-án saját embereiből alakította újra a forradalmi törvényszéket s a közbiztonsági bizottságot. Ezóta — *Michelet* szerint — »egy ember uralkodott a köztársaságon; egy ember, három személyben: *Robespierre*, *Couthon*, *St-Just*.« *Danton* és *Hébert* pártjával szemben *Robespierre*nek most már határozott többsége volt a konventben, mely okt. 10-én kijelentette, hogy — az alkotmány mellőzésével — forradalmi marad mindaddig, míg a békét ki nem küzdi. Ehhez *Robespierre*nek a csatatéren a császáriak, itthon a királyiak legyőzésére, a királyné s a girondiak fejére volt szüksége. Október 14-én a *királynét* egy *Agrippina*, *Messalina*, *Brunhilda*, *Fredegunda*, *Medici Katalin* bűneivel s amellet a háború áruló földidézésével vádolva ítélték el s nyomban ki is végeztették. Okt. 24-én, *Fouquier-Tinville* közbábelő sokszoros sürgetésére, a 22 *girondi* képviselőt végre porbe fogták s 30-án halálra ítélték. Valazé bírái szemeláttára tört döfött szívébe; *Lassource* megmondta nekik, hogy ő aznap hal meg, midőn a nép elvesztette az eszét; amikor visszanyeri, bírái hálnak meg. Másnap

JELENET A FRANCIA HÁBORÚBÓL.

Az Athenaeum r.-t. nyomása,

OSZK

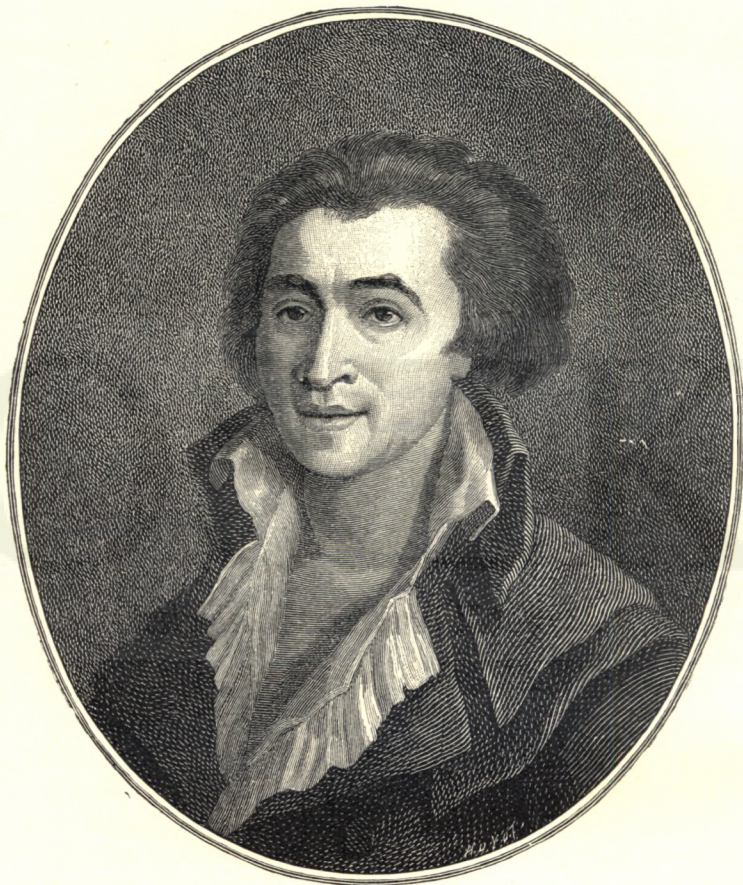
Országos Széchényi Könyvtár

öt kocsin, a Marseillaisét énekelve, a köztársaságot éltetve, haladtak a vérpad felé. Ott összegyülekeztek, újra rázendítettek a forradalom dalára ; de a kar egyre gyöngült s 38 perc múlva egészen elnémult. Sillery volt az első, Vigée az utolsó ; Fouquier-Tinville Valazénak még holttestét is lefejeztette. Macaulay szerint »supán ama bűn miatt kellett meghalniok, hogy a szabadsággal a rendet, igazságot és könyörületet akarták összekötni«. November 6-án követte őket a halálban »bűntársuk«, Orléansi Fülöp, 8-án a Gironde királynéja, *Rolandné*, aki utolsó útjában a szabadság szobra előtt elhaladva, felsóhajtott : »Oh szabadság, mennyi bűnt követnek el a te nevedben !« Azonban, Barère szerint, »a forradalom hajója csak véres hullámokon evezhet,« s most már valóban dagadó vitorlával, gyorsan evezett a kikötőbe. *Bailly* a nagy tudós, *Houchard*, *Luckner* tábornokok, *Coustard*, *Manuel*, *Cussy*, *Kersain*, *Rabaut-St-Etienne*, *Bernard*, *Mazyer*, *Duport-Dutertre*, *Lamourette* püspök stb. egymásután léptek a vérpadra. *Roland*, *Condorcet*, *Barbaroux*, *Rebecqui* öngyilkos lett, *Guadet*, *Salles* Bordeauxban kerültek a guillettine alá, *Buzot* és *Pétion* bujdosás közben éhen haltak.

Pusztulniok kellett a velök tartó városoknak is, melyeknek tőkepénzes lakosai az új rendhez simulni nem akartak. Október 12-én egész városokra mondták ki a romlást. Lyonban csak a szegények házait hagyták meg ; a gazdagok lebontott palotáinak helyén oszlopot emeltek ezzel a fölirattal : »Lyon föltámadt a szabadság ellen ; Lyon nincs többé«. A lázadó városokat nevüktől is megfosztották ; Lyont felszabadított városnak, Marseillet Névtelennek, Toulont, mely angolokat fogadott falai közé, Hegyi-kikötőnek hitták. A győztes köztársaság ebben a két városban csak a földhöz ragadt szegényeket és a gályarabokat kímélte, mert csak azokat tartotta becsületes embereknek. S mi a történetírónak hideg elbeszélése ahhoz képest, amilyenek híres regényében, az »1793«-ban, *Hugo* *Viktor* festi a Vendée harcát ! Olyan az egész küzdelem, mint a tormentum belli, az a hatalmas ágyú, mely viharos időben a hajón elszabadul s öl, zúz, ront mindent, ami útjába akad. A forradalom hajóján a nép szenvedélye ! Parasztok, akiknek táborkara nemesekből és kormányja papokból áll. A konvent serege úgy harcolt ellenük, hogy még gyümölcsöseiket, erdeiket, vetéseiket, harmaikat is irgalmatlanul tönkretette. December 12-én *Kléber* és *Westermann* tábornokok Le Mansnál összetörték őket s 23-án *Larochejacquelin* és *Stofflet* fölkelő csapatai is megsemmisültek. Azután elkezdődött Nantesban a vértörvényszék munkája. *Carrier* négy hónap alatt férfiakat, nőket párosan dobott a Loireba, »a nemzeti fürdőbe«. Ilyen »köztársasági házasságok«-kal, föbelövetésekkel és guillotinnal összesen mintegy 4000 embert végeztetett ki. December elején Párisban is 3360 »gyanus« raboskodott ; a nagybajuszú *Ronsin* forradalmi (ahogy a nép nevezte, pokolbeli) serege kézi guillotine-nal ellátva városról-városra járt rendet csinálni. A királypártnak és a Gironde-nak ekként 1793-mal vége lett. A forradalom, *Vergniaud* jóslata szerint, Saturnus módjára fölfalta saját gyermekeit. A forradalom kemencéjébe a harmadik rend gyújtott tüzet, de immár a negyedik rend melegegett és hevült mellette. *St-Just* szerint saját sírjukat ássák, akik csak félig csinálják meg a forradalmat. »Nem, ez a vér nem vér — kiáltott *Fichte*, a nagy német és a nagy böleselkedő. — Nem, a halál nem halál ! Akármit tesz Franciaország és a forradalom, jól teszi !«

III. Robespierre névtelen diktátorsága.

Fabre d'Eglantine 1793 okt. 24. figyelmeztette a konventet, hogy nem számíthatják az időt az elnyomatás esztendei szerint. »A trón és az egyház előítéletei s mind a kettőnek hazugságai bemocskolták az eddigi naptár minden lapját.« Több matematikussal új naptárt dolgozott ki az *egyenlőség alapján*,

189. ábra. Fabre d'Eglantine (1755—1794).

mely szerint az esztendő 12 egyenlő hónapból, minden hónap 3 tizedből, minden tized tíz napból áll. A fennmaradó öt nap lesz a sansculotteok ünnepe : a nemzeti szellem, munka, tett, jutalom, vélemény és szökőesztendőkből a hatodik : a forradalom ünnepe, mikor olimpiai játékokat tartanak. November 24-én, vagyis immár Frimaire (zúzmarás) hónap 4-én kezdték használni s azontúl 12 esztendőig használták ezt a naptárt, mely a szentek nevenapja helyett naponkint házi és gazdasági teendőire emlékeztette a szegény földművest.

1792 június 7-én Franciaország még ájtatosan ülte meg az Úrnapját s 1793. elején is megbotránkozott *Chalier*-n, ki Lyonban széttepte és lábbal ti-

porta Krisztus képét, mert »a test zsarnokával együtt a lélek zsarnokát is meg kell semmisíteni«. Hébert és iskolája, amelyhez a nemsokára lefejezett Chaliér is tartozott, az új naptár elfogadásakor nyíltan hirdette, hogy Isten helyett a szabadságot és az egyenlőséget kell tisztelni. A konvent már 1793 április 21—24. száműzetésre ítélte minden eskümegettagadó papot, de még nem követelte, mint valaha a római császárság, hogy idegen istenek előtt hajoljon meg, hanem csak azt, hogy az állameszmének hódoljon. A konvent, mintha egyházi konvent volna, megengedte a papok házasságát, mely szabadsággal Grégoire abbé és Lindet püspök példájára körülbelül 2000 pap élt. Megélhetésük azonban mind nehezebb lett, mert okt. 28-án a konvent teljesen kizárta a papokat az iskolákból (olyan elv, melyről Combes miniszterelnök 1903-ban azt mondta, hogy vissza kell térni reá); november 7-én pedig Gobel párisi érsek és több főpap — fején

190. ábra. A Notre-Dame, mint az Ész temploma.

vörös sapkával — lemondott püspökségéről, mivel »látja a józan gondolkodás nagy előhaladását s úgy tapasztalja, hogy hivatalára sem kedve, sem szüksége nincs a népnek«. Julien, a toulousei ref. pap, a szószékről egy kath. püspökkel kezét fogva jelentette be lemondását. Csak állásuktól váltak meg, nem hitüktől.

A konvent mindamellett megszüntette az istentisztelet módját s másnap a Notre-Dameban a Józanész (Raison) ünnepén maga is résztvett. Szűz Mária helyét Candeille kisasszony, az opera tagja, foglalta el a templomban: azurkék könnyű palástba burkolózva, fején frigiai sapkával, miközben Chéniernek a szabadsághoz írt szép himnuszát énekelték s a templom előtt ott lógott az igazság fénye: le flambeau de la Vérité. Carlyle megkérdezi, az Ész mit gondolt magában az egész idő alatt? Talán azt, hogy máskor is látott ő már ilyesmit; pl. Athénben, ahol Peisistratost egy szép virágárosleány mint Pallas Athene vezette be a tiranniszra; látott éfelét magában a Notre-Dameban is, hol a középkor második felében »szamáruünnepet tartottak,« sőt a Józanész ünnepének százötödik évfordulóján (1903 nov. 10.) a párisi Trocaderóban is, hol ezt a lát-

ványosságot nem kisebb ember rendezte újra, mint Berthelot chemikus, a szabadgondolkodók feje. Az ész tiszteletét szervezték a vidéken is, és a szentek ereklyéi helyett most *Marat* szívéhez fohászokdtak. Mert ahogy a kereszténység sokat megtúrt s néhány külsőséget át is vett abból a pogányságból, melyet egyik-másik országban megsemmisített, úgy ez az újmódi pogányság sem lehetett el keresztény vonatkozások nélkül. A konvent célja nem is a meglevő és kinyilatkoztatott vallások megsemmisítése volt, hanem csak az, hogy ezek többé semmiféle összeköttetésben ne maradjanak az állammal. *Robespierre* már nov. 16-án tiltakozott az ellen, mintha a konvent sérteni akarná a kath. vallást, de a konvent túrte, hogy a tömeg meggyalázza, sőt a képviselők maguk is megtáncoltatták a misemondó ruhák egyes darabjaival »ékesített« leányokat. Kilenc esztendővel azelőtt elég hasonló blaszfémiát láttak Magyar- és Erdélyországnak a parasztlázadástól érintett falvai. Műveletlenség és műveltség így találkoztak szertelenségeikben. A falusi sansculotteok az észet személyesítő szép leányban voltaképp a Szabadság személyesítőjét látták. Hazaárulónak tartották a régi papságot, azért vetették el dogmaival együtt magát a kereszténységet is. A franciáknak külön eszme kellett, mely a határaikra törő idegenektől és Lengyelország sorsától megszabadítsa őket. Nem az enciklopédia, nem a filozófia teremtette meg ezt az új kultuszt, hanem — Aulard szerint — »politikai következése annak a harenak, melyre a régi kormány (ancien régime) azzal kényszerítette a foriadalmat, hogy ellenállt az új idők szellemének«. A nemzet önvédelmi harca teremtette meg, a nemzet győzelme buktatta meg.

Robespierre nov. 21-én a jakobinus-klubban, 28-án pedig a konventben is föllépett Hébert, Cloutz és Chaumette túlzásai ellen. Szemökbe vágta, hogy az *istentelenség* (atheismus), melyből valami vallásfélét akarnak teremteni, arisztokratikus jellegű; de egészen népies a *Legfőbb Lény*, mely védi az elnyomott ártatlanságot, megbünteti a diadalmaskodó gonosztságot. A nép nem ragaszkodik a papokhoz, a babonákhoz, a szertartásokhoz, hanem csak Isten tiszteletéhez, egy kifürkészhetetlen hatalom eszméjéhez, mely a gonoszoknak réme, az erényeseknek gyámola. Ha egészen ki akarják irtani a vallást, egy európai nemzet sem tart velük. Lehetetlen, hogy a konvent, mely a Legfőbb Lény gondviselése alatt határozta meg az ember jogait, azokhoz húzzon, akik meg akarják semmisíteni Isten tiszteletét. Ha valóban nem volna Isten, akkor is ki kellene gondolni egy Legfőbb Lényt. A commune, éppen *Chaumette* indítványára, ki is mondta, hogy az istentiszteletet, a papok fizetését, a templomok építését nem gátolja, a lelkiösmeret dolgába nem avatkozik s így azt is helybenhagyja, hogy egyes városrészek szakítottak a katolikus istentisztelettel s a Józan észet, szabadságot, köztársasági erényeket ismerték el a legnagyobb boldogságnak. Efélek hallatára Németországban már is nyilvános könyörgéseket tartottak, mentse meg az Isten a szövetségesek seregét a hitetlenségtől; Komáromban pedig egy *református* pap kelt ki az ott gyónás nélkül meghalt 19 francia fogoly ellen, ki

» — — bár volt halál döge,

A gyóntató papra mégis nyálat bőföge;

Holott ha eddig vallás nélkül volt is nyomorúlt,

Meg kell vala témi, hogy végpercentésre szorúlt.«

S mintha foganatja lett volna a külföldiek könyörgéseinek : december 6-án *Robespierre*nek, immár a katolikusok reményének, indítványára a konvent kimondta, hogy *mindenki szabadon gyakorolhatja vallását*. A katolikusok ettől a pillanattól fogva ismét nyíltan a törvény oltalma alatt álltak. Ez a *treuga dei*, mely a csodálatos rajongás végét hirdette, a politikai rajongók ellen is föllépésre bátorította a valamivel mérsékeltbbeket.

Billaud-Varennes indítványára már dec. 4-én törvényt hoztak a forradalmi bizottságok ellen s a közigazgatás összes szálait teljesen a közjóléti bizottság kezébe adták. Végre tehát ismét erős középponti kormánya volt Franciaországnak, mely fölött idáig jóformán a párisi községtanács, a *commune* uralkodott. Karácsonykor, a szeretet napján, *Robespierre*, kit gyönyörű röpiratában *C. Desmoulins* éppen imént figyelmeztetett a szeretet csodatevő erejére, a konventben ismét Pitt zsoldosainak, az árulóknak megbüntetését, a forradalmi törvényszék tökéletesebb szervezését követelte. Még tovább ment *St-Just*, ki *Robespierre* betegeskedése (1794 febr.—márc.) alatt a jakobinusok fővezére lett s mindent elkövetett, előbb a Hébertisták, azután a Dantonisták megbuktatására. Ez a fiatal ember, ki sohasem volt katona, a mult hónapokban, mint a rajnai sereg konventi biztosa, rettenthetetlen bátorságával, határtalan lelkesedésével elérte, mire a rendes katonák képtelenek voltak. Itt szóval, tettel és példával, amott guillotine-nal, golyóval és börtönnel, győzedelmes sereggé magasztalta föl a legyőzöttet. Hébert azonban, a városi elemnek, a sansculotteoknak képviselője, azzal fenyegette meg őt és *Robespierre*t, a parasztok védőit, hogy a guillotine zsákjába dugja mindkettőjüket. *St-Just* megelőzte őt. Március 13-án mint összeesküvőt vádolta be a konvent előtt, még aznap elfogatta s Hébert — a magyar tudósító szerint — március 24-én már kénytelen volt »nekihasalni a guillotine-nak, melynek kiváltképpen való magasztalója vala s a reménylett polgári korona helyett halálos zsákba dugták, két darabban.« Vele ment Ronsin tábornok, Cloutz Anacharsis és még tizenöt ; 600 hébertista pedig a börtönökben várta sorsát.

Nem morgott a forradalmi sereg, e pártnak eszköze, hogy szélnek eresztették ; a *commune*, hogy alaposan újraalakították, s a cordelier-k klubja, hogy bezárták. A közjóléti bizottság erősebb volt mint valaha ; valóban alig lehetett érteni, miért fordult most már szövetségesei, Danton és *Desmoulins* ellen. »Értsük meg egymást — szolt *Danton* a küzdelem napjaiban *Robespierre*-hez, ki épen öltözködött. — Mentsük meg a szabadságot, mert elpusztul, ha megtámadják védőit, ha ellene fordul a rémuralom, ahelyett hogy azokat sujtsa, kik összeesküsznek ellene és akiknek dacára alapították. Hat hónapba sem kerül s eltípor téged is, ha össze nem tartunk.« A két nagy ember, aki pongyolában nem értette meg egymást, még kevésbbé értette meg a közéletben. Föl sem száradt a városi túlzók képviselőjének, Hébertnek a vére, márc. 20-án *Billaud-Varennes* odaszolt barátjához : »Danton, meg kell halni !« Tíz nap mulva a vidékről, hol együtt ebédeltek, *Danton*, *Desmoulins* és *Robespierre* egy kocsiában, vígan beszélgetve tértek haza Párisba ; és másnap (márc. 31.) hajnalban *Robespierre* elfogatta a másik kettőt. *St-Just* Dantont a konventben mint a királyság titkos hívét vádolta be. »Nem nagy dolog — szolt — ha az idő a vérpadra, a temetőbe,

sodor különböző semmiségeket, csak megmaradjon a szabadság! Majd megtanulja mindenki a szerénységet; a tartós dicsőséghez, az állandó jóhoz: a szürke becsületességhez fordulnak.« Este átvitték a Conciergeriebe *Dantont*, ki megfenyegette Robespierret, hogy lehúzza őt magához. »Rettenetes pocsolyában hagyom itt az egész ügyet — szólt —. A kormányzáshoz egyik sem ért.« A konvent azonban épen aznap határozta el, hogy a minisztériumot megszünteti s április 20-án a *közjóléti bizottságtól* függő tizenkét szakkbizottságra bizza a kormányt; kétségkívül azért, hogy ahhoz értő szakemberek vezessék az ügyeket. Évekig tartó kapkodások után tehát Robespierre épen a vád napján teremtette meg Franciaország *első szakkormányát*.

Április 2-án kezdődött Danton, Fabre d'Eglantine, C. Desmoulins, Lacroix, Philippeau, Delaunay, Chabot, Bazire, s az alkotmányesináló Hérault-Séchelles konventi képviselők s még hat társuk pöre. »*Danton* vagyok — felelt Herman elnöknek a forradalom Titánja. — Korom 35 év. Lakásom nemsokára a semmiség. De nevem élni fog a történelem Pantheonában.« »Én — felelt *Desmoulins* — 33 éves vagyok; épen annyi, mint a sansculotte Jézus. Végzetes kor a forradalom embereire nézve.« A karzat s a nyitott ajtókon, ablakokon át hallgatózó utcai nép Dantonnak tapsolt, aki megjósolta, hogy három hónap múlva széttépik minden ellenségét. Harmadnap a konvent kimondta, hogy megfosztja őt a védelem jogától, mert föllázadt a törvényszék tekintélye ellen. Április 5-én tehát halálra ítélték s még aznap kivégezték őket; utoljára *Dantont*, ki előtt társai mélyen meghajoltak. »Majd mutasd meg a fejemet a népnek — szólt a bakóhoz *Danton*. — Megérdemli, hogy megtekintse.« A bakó ügyes volt: »óriást vesztett el« s teljesítette kívánságát: fejét a vérpadnak mind a négy sarkán felmutatta a népnek. »Mirabeau — írta félszázad múlva, Kossuthtól félve, Széchenyi — csakhamar pecsoviccsá válik Camille Desmoulinshez képest; ez pedig Dantonhoz állítva lesz azzá, de végre ő sem kerüli el — Robespierrehez hasonlítva — e kvalifikációt, míg berekesztésül a forradalmi hagymázszabadság illúzióit az önkény zsarnok keze töri ketté.« Azonban alig száz esztendő múlva Dantonnak Párisban és (1903 nov. 29.) a déli határon, Tarbesban, egy köztársasági hadügy-miniszter (André) jelenlétében mégis csak szobrot állítottak.

St-Just különben is úgy vélekedett, hogy »aki vérben, könnyben nem gázol örömet, nem is lehet igaz köztársasági«. Ő azonban a műveltek állama helyett *paraszt köztársaságot* akart alakítani; mert »csak a parasztnép lehet erényes és szabad. Igaz polgárhoz nem illik a kézimunka; az ember keze a föld vagy pedig a fegyver számára van teremtvé«. »Az a boldogság, mit a köztársaság nyújthat, nem Persepolis, hanem Spárta és Athén legszebb korának boldogsága: gyűlölni a zsarnokot s beérni egy kunyhóval és azzal a szántóföldecskével, melyet az ember maga művelhet. A köztársaságnak mindent le kell rombolnia, ami útjában áll.«

Április 10-én ezért kellett meghalniok az utolsó jelesebb hébertistáknak, pl. *Chaumettenek* és *Gobel* volt párisi érseknek, aki most különben kibékült az Istennel, még pedig oly alaposan, hogy a vérpadon Jézus Krisztust éltette. A rendőrség szigorúbb lett mint valaha volt. *Henriot*nak, Páris katonai parancsnokának, figyelme még arra is kiterjedt, ki jár fehér ruhában, ki hord az előbbi kormány

idejében divatos gombokat, mert mindez nem annak a jele, hogy nincs pénze új ruhára, hanem hogy nem akar simulni a köztársasághoz. Maga *Robespierre* csak a tömeges kivégzések folytatásában vagy a nép fölvilágosításában látta a köztársaság diadalát. »Mi haszna — kérdi kortársa, egy magyar plébános — azt akarni megvilágítani, aki nem akar látni s aki később kilencvenezer embert is feláldozni, semhogy azt megengedné, hogy más is jól lásson? Sok már mindenfelé a jakobinusi lélekkel lehelő. Csak mód nincs. De adj csak a kezébe fáklyát, meglátod, ha nem tudja-e hordozni? Épen tegnap vettem a tournay-i táborból egy strázsamester levelét, melyben írja, hogy falkásan megy a legénység a szabadság fája árnyéka alá. S a szabadságért felényi erővel is lehet hadakozni mint a vakság védelmére. Miért tart tehát mégis ily soká a had? Miért? Azért, mert az Isten neutralista (semleges). Mikor mind a két fél között sok a gazember, kit segítsen? De én azt gondolom, nem oly partialis (részrehajló), hogy 30 vagy 40.000 ember 2—300.000-en győzedelmeskedhessen, mikor nem az ő dicsőségéért, hanem, dicsőségének színe alatt, a monarcha állásáért foly a vér.«

Ezt a magyar pap egészen *Robespierre* szellemében mondta; mondhatta is, mert *Robespierre* Hébert-t éppen azért nyakasztatta le, hogy vallást adjon a népnek; de nem olyat, amilyenre talán ez a plébános is gondolt. »Hiú papok! — szólt *Robespierre* május 7-én a konventben — ne várjátok, hogy uralmatokat helyreállítsuk. Mi közük van a papoknak az Istenhez? . . . Milyen más a természet Istene mint a papoké! Semmit sem ismerek, ami annyira hasonlítana az istentelenséghez, mint az a vallás, amit ők csináltak . . . A *Legfőbb Lény* legigazibb papja maga a természet temploma, a mindenség. Isten tisztelete az erény. Ünnepe egy nagy nép öröme.« S a konvent aznap kimondta, hogy a francia nép *elismeri a Legfőbb Lényt s a lélek halhatatlanságát*. Június 8-án a Tuileriák kertjében a *Legfőbb Lény* első nagy ünnepén *Robespierre*, fáklyát ragadva kezébe, meggyújtotta az atheizmust, anarchiát stb. ábrázoló színházi diszleteket annak jeléül, hogy Isten és állam nélkül nem akarnak többé élni. A materializmus posványának lecsapolását tehát elkezdték. Az Eszme még nem nyerte vissza régi varázsát, de ott derengett már az ég alján: vérvörösen, fénytelenül ütve föl fejét, mint a hajnali nap, melyre alig lehetne ráösmerni, midőn ragyogó sugarakkal ont fényt és meleget a delelőpontra.

Mikor azonban a *Legfőbb Lény* oltáráról a Marsmezőre vonult a roppant sokaság, hogy az ünnepi hangversenyt meghallgassa, a forradalom terén, hol a guillotine különben pihent e napon, a művészek kocsijába fogott ökrök az embervér szagára megbicsakolták magukat. Az emberek nem értették el a nagy tanulóságot, sőt sokan azt hitték, hogy a mai ünnep csak újabb tömeges kivégzések bevezetése. »Törpék! Ti akarjátok megújítani az óriások harcát?« kérdezte, ha igaz, *Robespierre*, mikor besúgták neki, hogy a dantonista Lecointre s mások kifakadtak ellene, mert a *Legfőbb Lény* ünnepén nemcsak a király és főpap szerepét játszotta, hanem istenítettette is magát.

Harmadnap, június 10-én, a konvent egyetlen ülésben elfogadta a gyanusakról és a forradalmi törvényszék kibővítéséről szóló törvényeket, melyeknek »célja a köztársaság győzelme s ellenségeinek bukása«; azt azonban a konvent kimondta, hogy tagjainak kiadatásáról esetről esetre ő maga határoz. »Guillo-

tinoztatni akarnak bennünket — szólt *Tallien*; — de előbb guillotinoztatunk mi másokat.« *Robespierre*, kire célozott, másnap hevesen ki is fakadt a megszorítás ellen, melyet a konvent vissza is vont s így maga is védtelenül állott *Fouquier-Tinville* forradalmi törvényszékével szemben. Május elsejétől június 14-ig, míg *Robespierre* a közjóléti bizottság szorgalmas tagja volt, összesen 577 polgárt fejeztek le; attól kezdve, hogy ő nem járt a bizottságba s a konventbe is csak ritkán, a bukásáig eltelt ugyanannyi idő, vagyis 6½ hét alatt, a guillotine 1356-nak életét oltotta ki. Tizenkét börtönben 12.000 ember várta ítéletét. Még a személy azonosságával sem törődtek. Több ugyanazon nevű fogolyra egyszerűség okáért ugyanazt a vádat alkalmazták s kivégezték valamennyit. Vád, ítélet, kivégzés, egy nap munkája, mert a rendesen írni, olvasni sem tudó 50 esküdt, *Fouquier Tinville* haragos sürgetéseire, 4—5 perc alatt megállapította a bűnösséget. Maga a kivégzés megszokott látványosság; az asszonyok harisnyát kötögetve bírálgatták, ki milyen bátran tud meghalni. Meudonban egy hazafias börgyáros államsegéllyel emberbörgyárat állított, hogy a lenyakazott hazaárulók legalább haláluk után tegyenek valami jó szolgálatot — keztyű, nadrág, könyvtábla alakjában. Napjainkban is megvan az 1793 évi alkotmánynak egy emberbőrbe kötött példánya. A börtönökben igazi egyenlőség uralkodott. A mágnás-hölgyek énekekkel és hárfával szórakoztatták a szegény varrólányokat, a marquis pedig a csizmatisztítóval kártyáztatott. A foglyok szaporodtával a börtönökben még nagyobb lett a szenny, a bűz s ennek következtében a halandóság. Páris előkelő világa a vasrostélyok mögé került. Találgatni lehetett, mennyit haladt az igazságszolgáltatás a lettres de cachet-k óta a *Fouquier-Tinville*-féle vádlevél-blanquette-ekig, a Bastilletől a Conciergerie-ig, XIV. Lajostól *Robespierre*nek azon mondásáig, hogy »a rágalom a legártatlanabbak tetteit éri leginkább«.

A csatatérről egy esztendő óta többnyire jó hírek érkeztek. *Houchard* *hondschootei* győzelme (1793 szept. 8.) fölszabadította *Dunkerque*-t az angolok és a hollandok ostroma alól. *Jourdan* *Wattignies*nál (1793 okt. 3.) a *Marseillaisere* gyujtva, *Carnot* pedig puskát ragadva vezette győzelemre *sansculotte*jait *Koburg* osztrákjai ellen. *Pichegru* elfoglalta *Belgium* nyugati részét és *Jourdan* *fleurusi* nagy diadala (1794 jún. 26.) után a francia had *Bruxelles*ben egyesülvén (július 10.), másodszer is elfoglalta *Belgiumot* az angoloktól és az osztrákoktól. A támadó hadjáratban elért siker *Robespierre*, *St-Just* és *Couthon* *triumviratusát* a belső-ügyekben is erélyesebb föllépésre ösztönözte; hiszen, az arrasi és *cambrayi* tömeges kivégzésekre célozva, *Barère* júl. 9-én úgysis kijelentette a konventben, hogy a cél szentesíti az eszközöket (amivel nem is mondott egészen újat). A rabok száma különben júl. 18-ig 7664-re apadt, mert a konvent szabadonbocsátatta mindazokat, akik a katolikus vallás visszakívánása miatt álltak vizsgálat alatt. Sőt már a párisiak is békelakomákat rendeztek; igaz, hogy *Henriot* tábornok tilalma (júl. 16.) következtében egyes személyekre nem mondhattak áldomást. A rendőrségnek ez az atyáskodása egy szabadnak nevezett államban époly unalmassá kezdett válni, mint az egész rémuralom a maga guillotinejával és Legfőbb Lényével együtt, akinek fia (Páris jósa, a vén *Théot* *Katalin* szerint) maga *Robespierre*: »a diktátor«. Pedig ha csakugyan diktátor, nem tiltakozik minduntalan ezen cím ellen, mint pl. július 26-án (*thermidor* 8-án) a konventben. Oly hosszú

hallgatás után azért szólalt fel, hogy megcáfolja a szállongó híreket, mintha zsarnokságra s újabb 30 képviselő kivégzésére törekednék. Sürgette, hogy a konvent tekintélyén alapuló egységes kormányt teremtsenek s a szétmorzsoltság pártok romjain építsék föl a jog és szabadság államát. Azért lett ő e világra, hogy a bűn ellen küzdjön s nem azért, hogy uralkodjék. Most még nem jött el az ideje, hogy a tisztességes emberek büntetlenül szolgáljanak hazájoknak ; a szabadság védői számkivetve élnek mindaddig, míg a gazemberek csordája uralkodik. A konvent elhatározta beszéde kinyomatását és szétküldését, de határozatát azonnal visszavonta, midőn *Robespierre* nem akarta megmondani, kiket tart árulóknak, gazembereknek. A bosszus diktátor este magát a jakobinus-klubot szólította fel, hogy a konventet, főképp pedig a közjóléti bizottságot, »megtisztítsa, a szabadságot megmentse«.

Másnap Thermidor 9-én (júl. 27-én) *St-Just* vádat akart emelni a konventben, de Tallien s mások nem engedték szóhoz jutni sem őt, sem *Robespierret* : »*Catilinát* és *Cromwellt*«. A konvent először főbb párthíveik : *Dumas* (forradalmi törvényszéki elnök), *Henriot* tábornok, *Bou langer* és *Dufraisse* elfogatását rendelte el. »*Danton* vére fojtogat, úgy-e ?« gúnyolódott *Garnier Robespierre*-rel. »Hát *Dantont* akarjátok megbosszulni ? — vágott közbe a diktátor. — Gyávák ! Miért nem védelmeztétek *akkor* ?« S ebben neki volt igazsága. A pillanatnyi csendben a konvent elhatározta a két *Robespierre*, *St-Just*, *Couthon* és *Lebas* elfogatását. A foglyokat útközben a városháza emberei kiszabadították s fölkelésre szólították Párist. Este a konvent kijelentette, hogy helyén maradva várja be a halált, az ágyúkkal közelgő *Henriot*-t. *Robespierret* társaikkal s a városi tanácsal együtt törvényen kívül állóknak nyilvánította, *Barrast* tette meg a parlamenti sereg vezérének s a városi hatóság (commune) ellen fölkelésre szólította a népet. Fölvívásának nem várt sikere lett ; a sansculotteok és a nemzetőrök *Barras* körül csoportosultak. Éjfél után 3-kor a városházán *Merda* zsandár megsebesítette s elfogta *Robespierret* s a többieket. A konvent elnöke nyílt ülésben csókolta meg *Robespierre* gyilkosát.

Thermidor 10-én (júl. 28.) a forradalmi törvényszék a két *Robespierret*, *St-Justt*, *Couthont*, *Henriott*, *Dumast*, *Simon* vargát (a szegény dauphin házigazdáját és kinzóját) s a többi 14-et, személyök azonosságának megállapítása után, kivégeztette. Másnap még 70 s valamivel utóbb 12 jakobinust fejeztettek le. Augusztus elsején a konvent eltörölte június 10-ének rettenetes törvényét, a forradalmi törvényszék működését felfüggesztette, a foglyok nagyobb részét szabadonbocsátotta ; augusztus 13-án a kormányzó bizottságokat újrászervezte. A vagyonos »aranyos« ifjúság (jeunesse dorée) a Palais-Royalban majdnem mindennap összeverekedett a jakobinusokkal, nov. 9-én pedig szétugrasztotta klubjokat s kikorbácsolta onnan »a guillotine fúriáit«, a politizáló asszonyokat. December elsején a konvent közbocsánatot hirdetett, visszafogadott 78 kizárt képviselőt s ezzel biztosította a mérsékelt többségét. 1795 febr. 18-án békét kötött a vendéi fölkelőkkel, kiknek elsősorban szabad vallásgyakorlatot hirdetett s ezzel egyelőre a bretagnei lázadókat (chouanokat) is nyugalomra bírta. Március 8-án a konvent 16 girondi képviselőt visszafogadott, ellenben a hónap végén négy jakobinust Cayennebe száműzött, márc. 21-én pedig az

1793. évi alkotmányt eltörölte, mire április elsején a jakobinusok fölkeltek, de Pichegru leverte őket. Május 3-án a konvent elhatározta, hogy az 1793 március 10-e óta lefejezettek vagyonát örökösöknek visszaadja, 6-án 16-od magával vérpadra küldte gyilkosukat, *Fouquier-Tinville*t s Lyonban a tömeg a rémuralomnak 97 emberét végeztette ki egyszerre. Május 20-án a jakobinusok betörték a konventbe, az 1793 évi alkotmány helyreállítását, foglyaik szabadonbocsátását, a nép élélmzését követelték s Féraud képviselő levágott fejét odatartották Boissy d'Anglas elnök elé. Hat jakobinus képviselő (Romme stb.) ideiglenes forradalmi kormányvá alakult; a nemzetőrség azonban leverte fölkelésüket s a konvent június 17-én kivégeztette »az utolsó hegypártiakat«, kik a bölesek tiszteletreméltó nyugalmaival haltak meg. A »fehér rémuralom« ekként bosszút állott a vörösön, de most mindakettő véget ért.

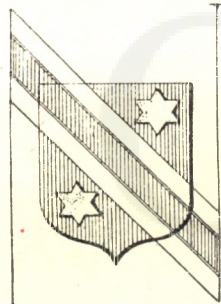
Robespierrenek mindenesetre érdeme, hogy szervezte a köztársaságot s megmentette Franciaországot a polgárháborútól, a fejetlenségtől, a feloszlástól. Ezt nem enyészteni el az az emberi gyöngesége, hogy a hébertizmus és a dantonizmus bukása után elfogta a kételkedés, az elvakultság, a szédület. Midőn megítéljük ezeket az embereket, nem szabad elfelejtenünk, hogy feladatuk rettenetes, igazán emberfölötti volt. Ahogy a szocializmus legkiválóbb történetírója, Jaurès, mondja róluk, egy nemzedék nem verhetette le a régi uralmat, hogy mindjárt új jogokat teremtsen, mely tudatlanságából, nyomorából, szegénységéből kiemeljen egy népet, harcoljon a zsarnokok és szolgák egyesült csapata ellen, csillapítsa vagy feltüzelje ebben a harcban a szenvedélyeket, erőket s ne csak biztosítsa a lázas ország fölépülését, hanem ugyanakkor a létező állapotok fölé emelje a rendezett szabadságot. Ilyesmi száz esztendőnek, talán többnek is a munkája. A szocializmus első kísérletei a rémuralom idejében meghiusultak, de erősítették a demokratikus érzést, amely most mérsékelt köztársaságban akarta biztosítani a forradalom főbb eredményeit.

III. FEJEZET.

A KATONÁK KÖZTÁRSASÁGA.

I. Az új taktika.

A Bonaparte-család
címere.

ÉPSZAVAZAT útján a konvent 1795. szept. 23-án már életbe léptette az új alkotmányt, amelynek a köztársaságot jobban kellett védenie a nép és a zsarnokság túlkapásai ellen mint azt a két első alkotmány tehette. Harmincegy pontban újból összegezvén a polgár jogait, sőt immár kötelességeit is, 377 cikkben részletezte a köztársaság alapelveit. A törvényhozó testület mostantól fogva két kamarából állt; az *ötszázak tanácsát* (mint képviselőházat) illette a kezdet, az *öreg*ek (250 tagú) tanácsát a helybenhagyás joga. A végrehajtást egy öttagú igazgatóságra (*directoire*) bízták, melynek tagjait, s az évenként kilépő egy tag helyett az újat, az ötszázak

jelölése alapján az öregek tanácsa választotta. A direktorok a törvényhozásban nem avatkozhattak s a kormányzást a melléjük rendelt minisztérium segítségével intézték. A végrehajtó hatalomnak ez a korlátozása két lehetőség elé állította a fiatal köztársaságot; t. i. a törvényhozó testület és az igazgatóság meghasonlása következtében vagy parlamenti mindenhatóságnak, vagy a kormány diktatúrájának kellett következnie. A konvent különben a nép jogait is megnyirbálta s a képviselőválasztást a szavazópolgárok bizalmiférfiakra bízta. Ez halálos csapás volt a sansculottek demagógiájára, mert bizalmi férfiak csak birtokosok vagy olyanok lehettek, akiknek évi jövedelme megfelelt 100--200 napszámnak. Idejárult, hogy az ötszázak tanácsába a mostani konvent $\frac{2}{3}$ -át is be kellett választani.

A konvent a köztársaságot így akarta biztosítani; a királypártiak azonban a szélső elemekkel szövetkeztek, hogy az új alkotmányt s vele a mérsékelt köztársaságot megbuktassák. 1795 október 4-én Párisban 30.000 nemzetőr fegyvert fogott a konvent ellen s *Menou* tábornokot, a konvent csapatainak parancsnokát, a Tuileriákig szorította vissza. Éjjel a konvent öt diktatori hatalmú férfit bízta a rend helyreállítását; egyikök, *Barras* főparancsnok, *Bonaparte*

Napoléon tábornokot vette maga mellé, aki ágyukkal lövetett az utcai nép közé, s 24 óra alatt véget vetett a fölkelésnek. Ebben a pillanatban megmentette a köztársaságot; mint harmadéve, augusztus 10-én, köztársasági létére is megmentette volna ilyen módon a királyságot, ha észreveszik s el nem felejtik azonnal.

191. ábra. Paoli tábornok (1724—1807).

Korzika vén hősével, Paolival, fegyvert ragadjon hazája függetlenségének visszavívására. A királyság bukása után szakított multjával, korzikai érzületével s a szélső köztársaságiak mellé állott. A korzikaiak hazaárulónak nyilvánították, mert a szabadságukért újra fölkelő Paoli ellen működött; de kárpótolva érezte magát, midőn a hazaáruló Toulon elfoglalásánál (1793 dec. 17.) kitűnően, tüzérszaktól egyszerre tábornok lett. Olyan előmenetel, amilyen csak forradalmi időkben képzelhető el s amelyet jó félszázad mulva nálunk Görgei hasonló körülmények közt tett. »Beaucaire vacsorája« című röpiratában Bonaparte azt fejtegette, hogy girondiból miért lett ő Danton és kivált Robespierre híve; holott az is magyarázatra szorult, rajongó olasz létére miért csatlakozott a leg-rajongóbb franciákhoz, a girondiakhoz. Valószínűleg azért, mert hatalmasan izmosodó egyéniségén kívül álló törvényt és mértéket nem ismert; vagy — ahogy önmaga írta — »mentül nagyobb, élénkebb és termékenyebb a lélek, annál kevésbé törődhetik modoros és kicsinyes részletekkel«. A lángésznek ezzel a felsőségével adja ő, a kétévelőtti olasz rebellis, a nizzai főhadiszálláson azt a tanácsot, hogy Olaszország meghódítására az ott működő összes francia csapatokat döntő támadásra kell egyesíteni. Ez a stratégiai alapgonddal vezette utóbb annyi győzelemre, majd a francia imperializmus új rendjének megalapítására. Most egyelőre csak annyit köszönhetett bebizonyított katonai lángészének, hogy a börtönből, melybe Thermidor 9-ike után, mint Robespierre bizalmas embere, került, a forradalmi törvényszék három hét mulva szabadonbocsátotta. A hadügyminisztérium a vendéi parasztok ellen akarta

AZ 1795. OKTÓBER 5-I UTCAI HARC PÁRISBAN.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

küldeni. Nem ment; nem azért, mintha vonzódott volna a királyságért küzdő parasztokhoz, hanem azért, amiért anyja, Letizia Romalino, Korzika helyett Párisba küldte. »Ne feledd — szólt hozzá — hogy ez a hely elhagyatott, félreeső zug; Páris ellenben nagy, gazdag és népes. Amellett lángokban áll. Ez a hozzád méltó levegő.« Az engedetlen, aki egyideig a hadügyminisztérium helyrajzi osztályában dolgozott, törölték a valóságos tábornokok sorából; s egy hét múlva, mint Páris másodparancsnoka, Bonaparte mégis ágyúgolyókkal tisztította meg Páris utcáit. — Polgárokat többé nem állított sem az ágyúk mellé,

sem az ágyúk elé; mostantól fogva hús esztendeig *rendes hadsereg élén* országról országra hatolva: ágyúkkal »tisztázta« Európa helyzetét. 1795 okt. 5-eike óta hús esztendeig, sőt azontúl is sokáig, polgárok helyett katonákintézték Franciaország s vele — mondhatni — a világ sorsát. Ennél a napnál tehát kevés fontosabb dátumot ösmer a történelem. Egészen logikusan történt, hogy okt. 26-án befejezte működését a konvent, mely három éven át, önmagát is emészelve, ezrével küldte vérpadra a polgárokat, mert nem bízott bennök és nem hitte, hogy ezrével küldhetné őket a csataterre is. Most azoknak a kora érkezett el, akik, miként Sulla tette volt, megfordították a sorrendet: előbb a külső ellenséget akarták legyőzni, hogy azután a belsővel végezzenek. Marius után Sulla, Robespierre után Napoléon, demagógia után katonai diktatura. Ez azonban egyelőre testületi kormány, a *directoire* alakjába burkolózott.

Az igazgatóság (Barras, Carnot, Rubeall, Le Tourneur, La Réveillière) 1795 nov. 4-én kezdte meg diktatúráját, melyet a pénzügyek kétségbeejtő hely-

Bonaparte
Lieutenant Colonel

192. ábra. Napoléon Bonaparte mint alezredes 1792-ben.

zete s a háború kényszerűsége tett szükséges rosszá. Az ötszázak tanácsa 1796 jan. 29-én elhatározta, hogy több assignatát nem bocsát ki, mert már is 40 milliárd franknyi volt forgalomban, több mint azelőtt és azután bármely más államban ; ennek azonban csak $\frac{1}{4}\%$ -a volt fedezve. Midőn az igazgatóság márc. 7-én kijelentette, hogy segédeszközei teljesen kimerültek, az ötszázak tanácsa 2400 millió erejéig új papirospénzt (mandatokat, eladó állambirtokokra szóló utalványokat) bocsátott ki, de ezeket is csak 5% értékben fogadták el. A legszélsőbb elemek az állam megmentését már csak a vagyonközösség kimondásától remélték ; *Babeuf* kommunista összeesküvése meghiusult s Franciaország, hogy elkerülje a pénzügyi bukást vagy az újabb rémuralmat, ismét behozta a földadót, mint legfőbb jövedelmi forrást. A pillanatnyi bajon azonban nem ez segített, hanem a *hadsereg*, mely 1796-tól fogva a legyőzött, megsarcolt ellenségek pénzével töltötte meg az állam pénztárát.

A hadügyeket a *directoire*-ban *Carnot* vezette, akit *Robespierre* kormányának bukásakor az mentett meg a guillotinetől, hogy valaki megkérdezte a konventtől, hogyan ítélnék el *Carnot*-t, a győzelem szervezőjét ? A nagy matematikus megháromszorozta s egyúttal egységessé tette a hadsereget. Egyesítette a sor- és önkéntes katonaságot olyképp, hogy egy sor- és két önkéntes csapatból álló zászlóaljakat alakított. *Egységgé* taktikailag a zászlóaljat, igazgatásilag a dandárt, sztratégiailag a hadosztályt (divisiót) tette. A 14 hadosztály összesen 228 ezredre (féldandárra) növekedett, több mint egy millió katonával. Tisztek képzésére Párisban *hadiskolát* alapított. A *fegyelmet* rendkívül szigorú katonai büntetőtörvénnyel biztosította ; de nemcsak nem nyomta el, hanem teljes mértékben kifejtette azt a bátor, *katonai szellemet*, mely, a sereg nagy számán és fegyelmén kívül, legjobban elősegítette a franciák győzelmeit. *Carnot* a hadviselés módján is változtatott. Míg a szövetségesek tárházakból élmeztek seregeiket s így, az ilyen tárházakhoz kötve, elég szabadon nem választhatták meg a csatatereteket, *Carnot* a megtámadott országgal élmezttette katonáit. Könnyű és gyors mozgásukat azzal fokozta, hogy podgyászt és társzekeret alig vittek magukkal. Idejárult, hogy a csapatok a legtávolabbi csatatereteken is egységesen megállapított haditervek szerint küzdöttek és közös nagy célok megvalósítására a lehető legrövidebb idő alatt bármikor egyesülhettek. Innen van, hogy a franciák rendszeren nagyobb erővel támadtak ; aminek természetes következése, hogy fölényüket a megszalasztott ellenség kitartó és kérlelhetetlen üldözésével, minden előny lehető felhasználásával, biztosították. Fáradtság, nélkülözés, sebesültekben és halottakban való veszteség nem jöhetett tekintetbe *Carnot*-nak azon alapelvével szemben, hogy minden erővel sikerre kell törekedni. De, ami a régi sorhadi taktika hívei előtt a legérthetlenebb volt, nem követelte áldozatul sem a vezérnek, sem a tisztnek, sem a közlegénynek egyéniségét ; ezt amúgy sem engedte volna a forradalmi szellem, a taktika pedig hálás lehetett érte. Ahogy valaha a magyarok tették, *Carnot* a terep kikutatását s a támadás megnyitását rajvonalakra, szétszórtan csatázókra bízta. Gyors tüzelésükkel ezek nyitották meg, de szétválásuk után a zárt hadoszlopok döntötték el az ütközetet. A hosszú, keskeny sorokban álló ellenség ágyú- és puskatűzzel irtózatos pusztítást vihetett végbe a franciák zárt oszlopai közt, de a hiányt a tartalék azonnal pótolta, a

gyalogság halálmegvető rohamának pedig csak ritka esetben lehetett ellenállani. Az ellenségnek is meg kellett tanulnia a *szétszórt csatározást és az oszlopos támadást*, hogy diadalra számíthasson, sőt teljesen el kellett fogadnia az új taktikát, melyet Carnot kezdett s kétévtizedes harcaiban Bonaparte tökéletesített. Háborúban a világ 43 millió katonáját alapjában véve ma is az ő hadiszervezetük, taktikájuk és sztratégiájuk vezeti.

Carnot támadó rendszerének sikereit a rémuralom bukása sem gátolta. Pichegru 1795 januárjában kardesapás nélkül vonult be Amsterdamba s Hollandiát *bataviai köztársasággá* alakította át. Egy svadron huszárja a befagyott Zuydertavon keresztül elfoglalt egy befagyott ellenséges — hajóhadat. Ennél különösebb vállalkozás csak az lehetett, mikor a vezérek korabeli magyarok lóháton támadták meg a tengerben fekvő Velencét. Jourdan is elkergette a Rajna balpartjáról az ellenséget. Mindez nagyon elvette a szövetségesek egy részének a kedvét. 1795 febr. 9. a toscanai nagyherceg semlegesnek nyilvánította magát s elösmerte a francia köztársaságot. Április 16-án az új bataviai köztársaság a hágai békében védő- és dacsövetséget kötött vele az angolok ellen, átengedte hollandiai Flandriát, néhány várba francia helyőrséget fogadott be s folyamain szabad hajózást engedett a franciáknak. A köztársaság *Baselben* először (1795 ápr. 5.) Poroszországgal, azután (júl. 22.) Spanyolországgal is kibékült; amaz rajnabalparti, emez pedig (a pireneusi területek visszaszerzése fejében) st-domingoi birtokairól mondott le. A spanyol Bourbonok tehát elismerték a köztársaságot, mely ellen most már csak a császár, Anglia és Piemont maradt fegyverben.

Jourdan és Pichegru ugyan 1795. nyarán szerencsésen harcoltak a Rajna jobbpartján, de ősszel Clerfait és Wurmsér császári hadai kiszorították Németországból. Ekkor a császár, Anglia és Oroszország *hármasszövetséget* kötött, melyhez a német fejedelmek többsége, Nápoly, Sardinia és Portugália is csatlakozott. A télen semmit sem tettek Franciaország ellen, melynek tehát ideje maradt, hogy Hoche vezetése mellett 1796 februárjában leverje a fölkelést, a Rajna védelmére pedig Jourdan és Pichegru (majd Moreau) alatt 80—80.000 főnyi sereget állítson fel. Az olaszországi fővezérletet 1796 febr. 23-án *Bonaparte* kapta meg; aki március 9-én egybekelvén Beauharnais tábornok özvegyével, Joséphine-nel, 11-én már elindult a táborba, hogy »megkezdje a legfényesebb katonai pályát, melyet halandó valaha megfutott«. Középkori condottiere-ra emlékeztetett, midőn fizetetlen, rongyos, éhező 45.000 katonáját Felső-Olaszország áldott alföldjének kimeríthetetlen gazdagságára figyelmeztette; de már is minden társát felülmulta azzal a váratlan elhatározásával, hogy a köztársaságnak a szövetségesek ellen való küzdelmét ezen a mellékesnek tekintett csataterén fogja eldönteni. Colli szárd vezér Torinót szerette volna fedezni, az öreg Beaulieu császári tábornok Lombardiát s annak fővárosát, Milanót; végre is (1796 márc. 29.) abban egyeztek meg, hogy a Rivierán (Nizza felé) szorítják vissza a franciákat. Bonaparte már eleve számított a két fővezér különböző érdekeire. Bonaparte (kinek jobbkeze volt mostantól fogva 1814-ig hű tábornoki főnöke, *Berthier* tábornok), a montenottei és a degoi ütközetek után az osztrákokat visszanyomván, az elszigetelt szárdokra vetette magát s a cevai és a

st.-michel-mondovii csaták után április 28-án Collit Cherascoban fegyverszünetre kényszerítette. Még nagyobb bátorsággal sem törhette volna át a szövetségesek hadállását, ha azok egyetértenek; hanem ott — Jekelfalussy szerint — »két külön érdekről volt szó: a szárd sereg Torinót, az osztrák pedig Lombardiát fedezte, mindenik a maga területét; s így természetes, hogy az a hatalom, mely teljesen a maga meggyőződése után járt, elérte azt, amit elérnie kellett, a győzelmet«.

Annyi bizonyos, hogy ezen 1796. év áprilisi napjaival új hadművészet kezdődött, amit azonban kortársai nem fogtak fel azonnal s Napoléonnál nagyobb szerencsével nem is gyakorolta senki sem. Keim porosz ezredes szerint (1901.) már itt a legmodernebb alakban történt minden mozdulat tervezése és vezetése. »A cselekedet és a siker ott is rendszeres megfontoláson és körültekintő megfigyelésen alapult, ahol meglepő bátorság és gyorsaság kelti föl a katona bámulatát. Folyton szeme előtt tartotta, hogy döntő pontokon nagyobb számban jelenjék meg s amellet rajta volt, hogy ellenségeinek szárnyai és háta ellen ügyesen csatározva emelje a győzelem reményét. A huszonhatéves hadvezér csodálatraméltó biztonsággal küldi szét osztályait minden irányba, hogy azután

ismét összegyűjtse s erős kézzel egységes működésre vezesse. Ide járult a parancsolásnak az a tehetsége, mely alantasai előtt már egymaga is biztosítani látszott a győzelmet«. S ami nagyon jellemző, a cherascoi fegyverszüneti tárgyalásokon kezdve, mindenkor arra törekedett, hogy hadi sikereit politikai tekintetben a legnagyobb mértékben kizsákmányolja.

Míg Beaulieu császári serege Valenzánál várta, ő Piacenzánál kelt át a Pón, mire Beaulieu az Adda felé hátrált, hogy el ne vágja a Garda-tó és Po közt levő erősségektől, a Tirollal és a többi osztrák tartománnyal való összeköttetéstől. Lodi-nál (május 10.) a császáriak leghevesebb tüzelése közt szuronyszegezve rohant keresztül az Adda hídján, az ágyúkat elfoglalta s 2000

193. ábra. Napoléon Bonaparte a lodii hídon 1796 május 10-én.

194. ábra. A franciák bevonulása Livornóba.

fogyot vitt magával. Napoléonnak utóbb, száműzetése szomorú éveiben tett nyilatkozata szerint »csak a lodii nap után jutott eszébe, hogy döntő játékos lehet a politikai színpadon; ez szította föl benne a hatalmas dicsvágy első szikráját«. Május 15-én győztesen vonult be Milanóba; Lombardiát egy csapással elfoglalta s az ellenséget a Mincio felé szorította vissza. A directoire eleinte Kellermannra akarta bízni a császáriak ellen való további működést, Bonaparteval pedig Közép- és Dél-Olaszországot akarta megsarcoltatni; de most a győzelmek hírére ujjongó párisi nép akarata szerint Bonapartét meghagyta fővezérnek s nem küldött a nyakára polgári biztost. Ekként, a népfölség hagyományával szakítva, Olaszországban teljes katonai és polgári hatalmat biztosított neki, nagyobb, mint idáig bármely forradalmi tábornoknak.

Bonaparte Pavia feldúlásával mutatta meg, mit kockáztatnak az olaszok, ha fölkelnek ellene. A velencei köztársaság semlegességével nem törődve, Bresciát és Peschierát azonnal elfoglalta, hogy a Minción túl álló császáriak ellen könnyebben működhessék; május 31-én hajnalban Beaulieu a császáriakkal már a Minciót odahagyta; és csupán Mantova védelméről gondoskodva, az Adige (Etsch) mögé húzódott, hogy Tirolba azon fölfelé vonulhasson vissza. Bonaparte másnap azt írta a directoirenak, hogy az osztrákokat *teljesen* elűzte Olaszországból s hogy előőrsei Németország hegyein állanak. Nem kímélte a másfélezredéves velencei köztársaságot sem, melynek még mindig tekintélyes területe, 3 millió lakosa és jelentékeny hada volt. Azon helytelen címen, hogy az osztrákokat segítette, 12 millió livre erejéig azonnal megsarcolta, úgy hogy a velenceiek őt Attilának, a világ ostorának nevezték. Nápoly sietett kilépni a franciák ellen kötött szövetségből, hogy kíméletre számíthasson. Bonaparte június 29-én el-

foglalta Milano fellegvárát (hol Kisfaludy Sándor, a magyar költő is fogságba esett) és mostantól fogva Olaszország diktátora gyanánt viselkedett. Katonai, politikai és pénzügyi egység teremtésére törekedett, hogy valamikor, mint olasz, francia eszközökkel ő állíthassa vissza Olaszország egységét. Töprekedés nélkül megszállotta Modenát, Ferrarát és Bolognát. Jún. 23-án fegyverszünetre, 21 millió livre fizetésére, a legszebb száz mütárgy és 2000 vatikáni kézirat kiadására kényszerítette a pápát, ki ekként adott elégtételt azért, hogy a római nép Basseville francia követet megölte. A toscanai nagyherceg területén Livornót foglalta el, hogy az angolok onnan ne működhessenek ellene. Livornóban, Firenzében a látogatására jött Joséphinet úgy ünnepeltette, mint valami királynőt s amellett — második Marcellus gyanánt — egyre-másra küldte hazája fővárosába a rablott műkincseket, hogy (Schiller szerint)

»Mutogassa hivalkodva
Fénylő, büszke csarnokokba'
S bámultassa népivel.«

II. Bonaparte első hadjáratai.

Roszbabbul állt a franciák dolga *Németországban*, a középső s az alsó Rajnánál. Ott *Jourdan* és *Moreau* 155.000 embere egységes vezetés nélkül s nagy nélkülözések közt nézett farkasszemet az ifjú *Károly* főhercegnek és az öreg *Wurmser* tábornagnak, a hétéves háború egyik hőségnek, 173.000 emberével. A császáriak talán egy csapással megnyerik a hadjáratot, ha követik Bonaparte példáját s a vonal közepe táján derékhadukkal erélyesen támadnak. Ez mindamellett sem történt, hogy *Károly* főherceg utóbb, éppen ezen hadjárat tanulságai alapján, mint elsőrendű szakember fejtegette a sztratégia alapelveit (magyarul Kiss Károlytól három kötetben 1861—3.) s eközben azt is, hogy valóban nem lehetett volna szétrobbantania az ellenség derékhadát. Addig halogatta a támadást, míg a bécsi udvar *Wurmser* Beaulieu helyett az olaszországi, őt magát pedig a rajnai hadak fővezérének nevezte ki. A hadjáratot május 31-én nem is a császáriak, hanem a köztársaságiak nyitották meg. *Wetzlarn*nál június 15-én *Károly* megverte *Jourdant*, de *Malschn*nál július 9-én őt érte vereség, mire a felső Duna felé vonult vissza, hogy azt a franciáknak a Rajna és az Adige felől jövő támadásai ellen oltalmazta.

Európa mostantól fogva nyolc hónapon át olyan érdeklődéssel figyelt Mantovára, a Mincio vonalának legfontosabb várára, mint a század elején a spanyolországi Barcellonára, vagy majdnem hatvan év múlva a krimi Sebastopolra. Bonaparte Mantova bevételével akarta biztosítani tavalyi hadjárata eredményeit, Olaszország uralmát s az Adige mentén a Németországba és az Ausztriába vezető utat. A császáriaknak tehát nagyon érdekükben állott, hogy Mantovát minden áron fölmentsék. *Wurmser* 45.000 emberrel a Garda-tó partján nyomult Bonapartenak szintén 45.000 embere ellen, *Gvozdanovich*, *Melas* és *Mészáros* tábornokok különböző irányokban győztesen hatoltak előre. Július 30-án, *Brescia* elfoglalása után, már közel állottak hozzá, hogy az Adige mellett működő *Wurmser*rel két tűz közé szorítsák Bonapartét, aki csak *Augereau* tábornok tiltakozása

után mondott le arról, hogy a Po mögé vonuljon vissza. De nemcsak Augereau, hanem az egész világ elbámult, midőn Bonaparte most már, hogy támadhasson, augusztus 1. éjjelén váratlanul feloldta Mantova ostromát és a rengeteg ostromkészséget zsákmányul hagyta a császáriaknak. Másnap, nem törődve többé tábornokai tanácsával, minden ponton megkezdte a támadást; aug. 5-én *Castiglione*-nél tökéletesen megverte Wurmsert s 11-én a császáriak utolsó csapatait is kikergette Olaszországból. A kéthetes háborúban a császáriak 15.000 embert és 71 ágyút vesztek s a köztársaságiak otthon ismét mint győzhetlent ünnepelték Bonaparte-ot. Szeptember elsején Tirol felé nyomult s 8-án *Bassano*-nál megverte Wurmsert, aki serege romjaival Mantovába zárkózván, a fontos vár helyőrsége most már 28.000-re növekedett. Károly főherceg würzburgi (szept. 3.) s több apró diadala következtében a Rajna jobbpartja megszabadult a franciáktól s így a császár az eszes és erélyes *Alvintzy* tábornokot nagyobb bizalommal küldhette Mantova fölmentésére. Aznap, nov. 12-én, amelyen a magyarok életüket és vérüket ajánlották királyukért, *Alvintzy Caldiero*-nál megverte s Verona felé szorította a franciákat. Ha egyesül *Davidovich*-csal és fölmenti Mantovát, Bonaparte elveszti Lombardiát. Ennek megelőzése végett Bonaparte rendkívül mérésztratégiai mozdulattal akarta megkerülni *Alvintzy* balszárnyát. — A döntő csata *Arcole*-nél volt, annál a kis fahídnál, mely az *Alponén*, az *Adige* mellékvízén, vezetett keresztül. Augereau félnapi hősiessége, de sikertelen küzdelme után nov. 15-én Bonaparte maga vezette rohamra seregét. A híd közepére tűzette a háromszínű zászlót, de a császáriak gyilkos ágyútüzében futó hadai lesodorták a hídról a mocsárba, hol második *Marius*ként vesztegelt, míg hadsegéde, *Belliard*, néhány gránátossal meg nem mentette az elfogatástól. A hidat másnap sem tudta elfoglalni; harmadnap azonban, egy nagyszerű roham után, hadainak egy része d. u. 4 órakor bevonult *Arcole*-ba. A háromnapos csatában a franciák 4500, a császáriak 6200 embert vesztek, ami bizonyítja, hogy mindannyian vitézül és elszántan verekedtek. Nem segített többé *Davidovich*-nek aznap *Rivoli*-i diadala sem; neki Tirolba, *Alvintzy*-nek a *Brenta* mögé kellett visszavonulnia s Mantova fölmentése harmadszor sem sikerült. *Alvintzy* 1797 január 7-én negyedszer is szerencsét próbált; 14-én *Rivoli*-nél már

195. ábra. Moreau tábornok (1761—1813).

győztesnek hitte magát, midőn Lassalle francia kapitány 200 lovassal megmagyarázhatatlan módon teljes zavarba hozta a császáriakat, kik futásközben ősz vezérüket is magukkal sodorták. Mantova február 4-én megadta magát. A franciák a hős Wurmsert hétszázadmagával szabadon bocsátották, 13.000-et pedig elfogtak. A nyolc hónapi ostrom alatt, melyet a magyar nemz. múzeum egyik kézirata meghatóan beszél el, az őrségből 17.000 ember halt meg a csatamezőn vagy a kórházban. »Hihetetlen mindaz, amit Olaszországból hallunk — sóhajtott Thugut. — Hasonló a történelemben, sőt a regényekben sem fordul elő.« 1797 február 6-án *Alvintzy* letette a fővezérséget, melyet *Károly* főherceg vett át, kit győzelmei miatt nov. 24-én a magyar országgyűlés is üdvözölt.

Még állott Mantova, midőn Bonaparte februárius 1. a fegyverkező *egyházi állam* ellen küldte Victor tábornokot. Maga is utána indult s Tolentinoban már febr. 19-én békére kényszerítette a pápát. Elvette tőle Avignont s az ú. n. legációkat (Bologna, Ferrara, Ancona), 40 milliónyi hadisarcot fizettetett vele, de egyébként nem bántotta világi uralmát és főpapi hatalmát. A directoiret figyelmeztette, »érje be vele, hogy a kath. egyház Franciaországban megszűnt ; különben is ki tudja, egy napon nem kell-e hozzá visszatérnünk ?« Akkor pedig az állam tekintélyét nagyban emelheti oly egyházi hatalom, melynek 200 millió keresztény hódol. Ebben a kérdésben tehát Napoléon is olyanformán gondolkozott, mint ezer esztendeje Nagy Károly.

Nagy Károly római birodalmának roncsait azonban végképpen el kellett takarítania, hogy az új francia birodalmat fölépíthesse. Február 19-én már ismét a felsőolaszországi seregnél volt s most már egyenesen Németország vezető hatalmát, *Ausztriát* akarta megtámadni, még pedig Friulon és Tirolon át, ahol az új császári fővezér, Károly hadai gyülekeztek. »Katonák ! — szolt vitézeihez március 9-én — Mantova elfoglalásával olyan hadjárat ért véget, amely a haza örökös hálájára méltó. Tizennégy csatában, hetven ütközetben győztetek ! 100.000 foglyot ejtettetek, 500 táborig és 2000 más ágyút foglaltatok el. A köztársaság számára Európa legszebb országait hódítottátok meg. Zászlaitok először lengtek az Ádriai tengernél, csak huszonnégy órajárásra Makedóniától, honnan Nagy Sándor a Keletre rontott. Nagy jövő vár reátok. Még nem értetek el mindent. Ha békét akarunk, azt az osztrák ház örökös tartományaiban kell keresnünk. Az osztrák házat ennek a hatodik hadjáratnak a végén kényszerítnünk kell, hogy olyan békét fogadjon el, amelyet adunk neki s valósággal másodrendű hatalommá alázzuk, amilyenné abban a pillanatban sülyedt, amikor jó pénzért az angol minisztérium eszköze lett.« Március 11-én kezdődtek meg az ellenségeskedések ; tíz nap mulva Bonaparte már elvágta a császári sereg visszavonulási vonalát s Masséna harmadnap (márc. 23.) a *tarvisi* csatában szétugrasztotta a deréksereget, mely tíz nap alatt, 14.000 halottat vesztvén, felényire apadt. Bonaparte 30-án már Klagenfurtban ütötte föl főhadiszállását. Másnap, bár Tirolból is a legjobb hírek érkeztek, váratlanul békeajánlatokat tett Károly főhercegnek, hogy szabad kezet nyerjen a velenceiek ellen, kiknek fegyverkezéséről értesült. Rövid fegyverszünet után *Leoben*-ben április 18-án már meg is kötötte az előleges békét. I. Ferenc császár lemondott a Rajna balpartjáról, Lombardiáról s Mantova vidékének egy részéről ; belenyugodott, hogy ezeket

A FRANCIÁK BEVONULÁSA VELENCÉBE 1797 MÁJUS 16.

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

köztársasági módon szervezzék; kárpótlásul azonban a velencei köztársaság szárazföldi részét (a terra fermát) nyeri Ausztria részére. Velence a fővároson kívül csupán a Jóni szigeteket tartja meg, de hozzácsatolják esetleg Romagnát, Bolognát és Ferrarát. A német birodalmi rendekkel külön fognak tárgyalni.

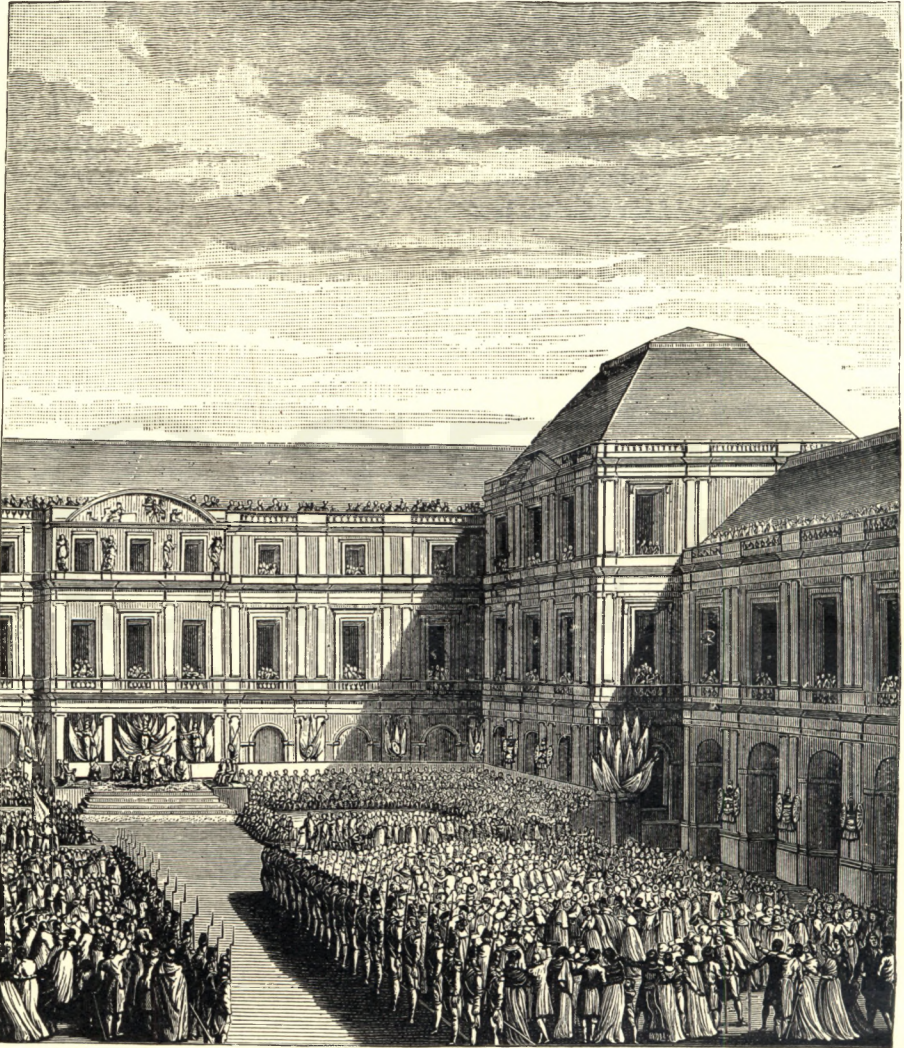
A leobeni előleges békével kezdődik Európa politikai térképének az az újrarajzolása, amely azután tizenhét esztendei munkát adott a hadvezéreknek és az államférfiaknak. Poroszország a baseli, Ausztria a leobeni békében szövetségeseit és Németországot egyaránt cserbenhagyták, hogy amaz Lengyelország, emez Velence rovására keressen kárpótlást. Az idők jele, hogy a békét egy francia tábornok saját kormánya és egy császár a birodalom megkérdezése nélkül kötötte meg. Bonaparte különben Velencével szemben sem utasításai, hanem saját meggyőződése szerint járt el.

Velence alkotmányát, intézményeit a köztársaságnak éppen most megjelent első magyar leírása, Kászonyi András könyve, az elragadtatás egy nemével ösmertette. Könyvén meg sem száradt a nyomdafesték, midőn Bonaparte, az egyszerű tábornok, 1797 május elsején hadat üzent Velencének, hogy kitörölje a független államok sorából. A velencei nagytanács ugyan, a francia követ sürgetésére, képviseleti alkotmányt fogadott el s ezzel a régi államformát megbuktatta: a nép azonban lázongani kezdett. Május 16-án francia csapatok szállták meg a lagunák városát s azt még aznap békére és arra kényszerítette, hogy saját hajóin szállítsa a franciákat a Jóni szigetek elfoglalására. Június 6-án Bonaparte Genovával is francia mintájú alkotmányt fogadtatott el s ezzel a *Liguriai köztársaság* Franciaország hűbérese lett. Július 14-én, a Bastille bevételének napján, Bonaparte megeskette seregét, hogy hű marad az 1795. évi alkotmányhoz és kérelhetetlenül harcol a köztársaságért. Ebben az esküben bízva, a directoire, vagy inkább Rewbell, Barras és La Réveillère triumvirátusa, szept. 4-én (*Fructidor 18-án*) végrehajtotta a rég tervezett *államcsínyt*. Saját tagjai közül elfogatta Carnot-t és Barthelémyt; Pichegrut, az ötszázak tanácsa elnökét, 50 képviselővel és 40 újságíróval vagy kiadóval, mint királyságra törekvőket, száműzte, 48 départementban a mérsékelt köztársaságiaknak kedvező választásokat megsemmisítette, a sajtót rendőri felügyelet alá helyezte, a legfőbb bíróságot reformálta. A jakobinus triumvirátus még egyszer megmentette a köztársaságot, de az alkotmányt megsértette s politikai ügyekben utat nyitott a katonaság befolyásának.

A directoire Augereau tábornokot, kit Bonaparte küldött rendelkezésére, jutalmul a rajnai, tehát a legnagyobb francia sereg vezérévé tette; a befolyását féltő Bonaparte tehát gyorsította az alkudozásokat, hogy mielőbb Párisba mehessen. A május 24-én Montebelloban kezdett tárgyalásokat július elsejétől Udineben folytatta s október 17-én, elég viharos jelenetek után, *Campo-Formio*-ban fejezte be. Franciaország kapta a Jóni szigeteket és Belgiumot, Ausztria Velence városát, a terra fermát az Adigeig, Isztriát és Dalmáciát. Az egykori osztrák Lombardiából, Mantovából és a terra ferma nyugati részéből az *Alpokonnneni köztársaságot* alakították s a modenai hercegnek cserében Breisgaut adták.

Bonaparte ekként szétrobbantotta az első szövetséget és nagyobb területet szerzett hazájának, mint a »Napkirály«, XIV. Lajos. Egy hónap múlva elhagyta

seregét, amelyet oly bámulatosan átalakított s december 5-én valóságos diadalmenetben vonult be Párisba. A direktorok a Luxembourg-palota udvarában a haza oltára előtt öleléssel, a nép, melynek a békét hozta, kitörő örömmel, Talleyrand külügyminiszter pedig olyan beszéddel fogadta, melyben a forradalmat

196. ábra. A campo-formioi béke ünnepe Párisban.

és a tábornokot egyszerre dicsőítette. Milyen joggal, megtudhatta rögtön, amidőn Bonaparte, katonái fényes tetteire utalva, kijelentette, hogy a világ új korszak elé néz, ha Franciaország intézményei *megjavulnak*. Érthetőbben nem mondhatta meg, hogy buknia kell a directoirenak, amely most hízeleg őneki.

Mostantól fogva Bonaparte lett a lelke a kormánynak, amelynek tagja sem volt. A directoiret arra sarkalta, hogy francia vízzé tegye a Földközi ten-

gert s hogy Egyiptom és Sziria meghódításával elzárja Indiától az angolokat, kik már egyedül harcoltak a köztársaság ellen. »A kis Európa — saját nyilatkozata szerint — nem adhat neki nagyobb dicsőséget. Keletre megy : onnan jön minden dicsőség. Európa csupán vakondoktúrás ; nagy birodalmak, nagy átalakulások mindig Keleten támadtak, ahol 600 millió ember él.« De hogy odamehessen, mégis csak rendeznie kellett az itthoni állapotokat. A kormány 1798 január 8-án a semleges államokat eltiltotta az Angliával való kereskedéstől. A batáviai köztársaságot valóságos francia hűberré tette, midőn Anglia ellen hajóhad kiállítására kötelezte. Az Alpokoninni köztársaság hűségét egy francia hadtest biztosította. Berthier tábornok 1798 februárjában bevonult Rómába, véget vetett a pápa világi uralmának s kikiáltotta a *római köztársasá-*

197. ábra. Köztársasági gombák (egykorú torzkép). 1. A porosz király: Istenem, mennyi! . . . Ez borzasztó. 2. Az orosz cár: Jó ízük lehet. 3. A császár: Ne bánts, komám, mérgesek!

got ; Svájc és a francia bujdosók fővárosát, Bernt, Brune tábornok 1798 márc. 6-án elfoglalta. A kantonok szövetségét az egy és oszthatatlan *helvét köztársasággá* alakította át, de 24 millió erejéig mindjárt meg is sarcolta. Ezek után április 12-én a directoire Bonaparte-ot felhatalmazta Malta és Egyiptom elfoglalására, a Szezei szoros megszállására s az angolok keleti birtokainak elfoglalására. Afrikába és Ázsiába küldte, mint Róma valaha Sullát, hogy otthon már most magához ne ragadja az uralmat. Anglia azt hitte, egyenesen reá támad ; a Földközi tengeren tehát csak jelentéktelen hajóhadat tartott ; azért május 19-én Bonaparte nagyobb veszedelem nélkül szállhatott tengerre a francia hadsereg legvitézebb katonáival és tábornokaival. Háromszáz hajójával s 27.000 emberével már június 12-én elfoglalta Maltát s így összetörte a jánosvitézek uralmát. Seregével csak 28-án, Kandiában tudatta, hogy Egyiptom ellen vezeti. Hiszen »aki Egyiptom ura, ura Indiának is«. Nelson 15 sorhajójának kikerülésével seregét

julius elsején már partra szállította Alexandriában. Másnap bevette a fellegvárat s ezzel nemcsak katonái, hanem a vele jött tudósok és művészek előtt is megnyílt »a csodák országa«. A kiábrándulás a Kairóba vezető úton kezdődött, midőn a pusztaságon étlen-szomjan haladtak előre az »állatiasan buta« felláhk nyomorúságos falvai közt. De — mint a numidiai háborúban Cecilius Metellus — Bonaparte is legyőzte katonáinak a sivatagtól való iszonyodását s fölélnkítette kedélyüket, mikor július 10-én a Nilushoz ért s elkezdődtek a csetepaték a mamelukokkal.

Egyiptom csak neve szerint tartozott a török szultán alá ; 1763 óta a mamelukok szinte korlátlanul uralkodtak rajta. A turáni és kaukázusi rabszolgák ivadékai, a mamelukok, most is a legderekabb kaukázusi rabszolgák fölszabadításával egészítették ki magukat, de 24 bey alatt így sem voltak többen 7—8000-nél. A hárommannyi edzett francia katona tehát diadalra számíthatott ; de *Bonaparte* az egyiptomi koptokat és arabokat is a mameluk-uralom ellen akarta lázítani. Kiáltványában emberi jogokkal, szabadsággal, vallástürelemmel kecsegtette őket. »Mi is igazi muzulmánok vagyunk — szólt. — Vagy nem mi semmisítettük meg a pápaságot, mely az iszlámnak hadat izent ? Nem mi szüntettük meg a máltai lovagrendet (a jánosvitézeket), mivel ezek a bolondok azt hitték, hogy Isten akaratából kell harcolniok az iszlám hívői ellen?« De semmi sem mentheti azt a cinizmusát, hogy hadüzenet nélkül támadta meg a török birodalom egyik hűbéres államát. Július 21-én az embabehi táborban elsáncolt mamelukokra rontott. »Katonák ! — szólt, a pirámisokra mutatva — gondol-

198. ábra. La Valette város Malta szigetén.

BONAPARTE NAPOLÉON TÁBORNOK A FÁRAÓK MUMIÁI ELŐTT.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

játok meg, hogy e piramisok csúcsáról négyezer esztendő tekint le reátok!« Egy óra alatt győzelmet aratott; 6000 mamelukból 2000 esett el. Július 24-én megszállta Kairót s oda európai módon országgyűlésbe, ahogy ő nevezte: divánba hívta össze a »nép képviselőit«. Miközben változó sikerrel portyázott Felső-Egyiptomban, *Nelson* angol tengernagy *Abukir*-nál aug. 1-én megsemmisítette hajóhadát s így teljesen elvágta a köztársaságtól; ezzel azonban még jobban ösztönözte, hogy esetleg Sziríán, Kis-Ázsián és Konstantinápolyon keresztül törjön magának utat Európába. Bonaparte a szultánnak megüzente, hogy Franciaország jó barátja Törökországnak; Egyiptomot csak azért szállta meg, hogy a mamelukokat megbüntesse s Angliát, Oroszországot, Ausztriát megakadályozza Törökország felosztásában. A szultán azonban elcsukatta követét, sziriai hadait pedig Egyiptom és az angolok segítségére rendelte.

199. ábra. Kléber tábornok
(1753—1800).

Bonaparte megelőzte a támadást. 1799 jan. 30-án a hadivállalat felével, 13.000 emberrel, útra kelt Szíria felé. Február 20-án, két heti ostrom után, bevette El-Arist, 25-én Gázát, márc. 6-án Jaffát s másnap, hogy a puskaport kímélje, szuronnal döfött le 3000 hadifoglyot. A jaffai mézárálásból kitűnt, hogy nem ad, de maga sem remél kegyelmet. Rémületessé akarta tenni nevét, de az elkeseredett törökök most még vitézebbül harcoltak ellene. St-Jean d'Acree falairól, mint hatszáz esztendeje Szaladin korában, március 18-ika és május 10-ike közt a keresztények minden rohamát visszaverték.

Bonaparte tehát lemondott egy új *keleti birodalom* alakításáról s arról, hogy Konstantinápolyon és Bécsen keresztül térjen haza Párisba. Négyezer embert vesztve, május 20-án indult vissza Egyiptomba s június 14-én rettenetes úti fáradalmak után is diadalmas vezér módjára vonult be Kairóba. Hadait gyorsan rendbeszedte, az angol hajókon partra szállt török sereget *Abukir*-nál július 26-án megsemmisítette. Hatezer törököt a szó szoros értelmében a tengeberbe fullasztott, Musztafa basát pedig, a vezért, kétezred magával elfogta s így egy török sem menekült meg. Tudta, hogy most már, mint újra dicsőséges vezért, jól fogadnák hazájában, melynek szorongatott helyzetéről, vereségeiről, a kormány gyámoltalanságáról a *Sydney Smith* angol tengernagy figyelméből kapott lapok útján értesült. A 15.000 főnyi megszálló csapat vezérletét tehát *Kléberre* bízván, ő maga tábornokainak és tudósainak egy részével aug. 23-án titokban hajóra szállt, az angolok hajóit szerencsésen kikerülte s 47 napi bolyongás után okt. 9-én Fréjusnál a köztársaság területére lépett. Épen akkor terjedt el abukiri győzedelmének a híre. A nép olyan ámulva, rajongva beszélt egyiptomi és sziriai kalandos hadjáratáról, mint a római beszélhetett, midőn J. Caesar megüzente neki, hogy jött, látott, győzött. Páris okt. 12-én ágyúlövések-

kel, leírhatatlan lelkesedéssel fogadta; de ő maga tisztában volt vele, hogy Egyiptomot odahagyva, voltaképpen egy keleti birodalmat veszített el.

III. A *directoire* bukása.

Bonaparte távolléte és Hoche halála óta az Európában elszórt 150.000 francia katona nem bízott vezéreiben. Ez veszedelmes lehetett a köztársaságra nézve, melynek ellenségei újból szervezkedtek. Nápoly már 1798 novemberében szövetkezett az angolokkal s hadai november 29-én bevonultak Rómába; a franciák azonban kiverték a római köztársaság területéről s 1799. január

11-én Capuában fegyverletételre kényszerítették. Nápolyt 22-én bevették s *parthenopei köztársasággá* alakították át. Ausztria, mely a rastatti kongresszuson olasz igényein kívül egyéb alig törődött, most végre megkötötte Angliával s Orosz- és Törökországgal a *négyes szövetséget*. Franciaország rastatti követei 1799 febr. 14-én Ausztriát tették felelőssé a háború kitöréséért, a köztársaság pedig azonnal csapatokat küldött a Rajna jobbpartjára. Március 5-én *Károly* főherceg is megkezdte előnyomulását s április végén megszállta Rastattot, mert nem tűrhette, hogy ott a franciák az osztrák követ visszahívása után is tárgyaljanak a német birodalom küldötteivel. Erre a francia követek április 28-án késő este elutaztak, de alig értek ki a városból, az erdőben —

200. ábra. Szuvaroff Alexej orosz tábornagy (1729—1800).

nem ugyan Babarczy székely huszárjai, hanem valószínűleg a bujdosók (emigránsok) felbujtott legényei — két követet levágtak, a harmadikat pedig megsebesítették. Ausztria tiltakozott, mintha része volna a nemzetközi jognak ilyen durva megsértésében, de azt a gyanút maig sem háritotta el magáról, hogy a követeket, ha nem is életüktől, legalább irataiktól akarta megfosztani. A *directoire* bosszúra szólította a nemzetet, az osztrákok azonban Jourdan és Bernadotte hadait már március végén visszaszorították a Rajnán, Scherert pedig az Oglión. Olaszországban még rosszabb lett a franciák helyzete, mikor Veronában április 14-én *Szuvaroff* orosz tábornagy vette át a főparancsnokságot. A hónap végén a cassanoi két napos csatában megverte s Piemontba kergette Moreaut, Scherer utódját s véget vetett az Alpokoninzeni köztársaságnak. Midőn Nápolyból Macdonald segítségére sietett Moreaunak, a nép a fővárost elfoglalta s megdöntötte a Parthenopei köztársaságot. Macdonaldot több napi

(jún. 16—19.) küzdelem után Szuvaroff a Trebbiánál megverte, mielőtt Moreauval egyesülhetett volna.

A csataterекről érkező rossz hírek hatása alatt az ötszázak tanácsa június 18-án (Prairial 30.) ujjaalakította a directoiret, melynek lelke *Sieyès* lett. Bernadotte hadügyminiszter, Carnot példáján lelkesedve, mindent elkövetett az olasz- és a németországi hadak jobb karba helyezésére. Komolyan készülődött a köztársaság határainak védelmére is; még pedig annal jogosabban, mert Moreau utódja, Joubert, aug. 25-én Novinál a csatával együtt életét is elvesztette s így *Szuvaroff* Olaszországból könnyen Franciaországba törhetett volna. A bécsi udvar azonban azt követelte Szuvarofftól, hogy az olasz- és németországi hadak összeköttetéseinek helyreállítása végett kergesse ki Svájcból Massénát, ki délen már a Simplon- (Sempione) és Szent-Gotthard-hágókat is elfoglalta. Szuvaroff kelleténél többre becsülte a maga erejét, midőn, hogy Korszakoff oroszaival magán a csatateren egyesüljön, nem a Splügenen vagy a Szent-Bernáton, hanem a Szent-Gotthardon át rontott Svájcra. Szeptember 24-én, irtózatos fáradoalmak és áldozatok árán, már bevette a hágó legmagasabb pontját, Lecourbe tábornok azonban a túlsó oldalon is harcolt minden talpalattnyi földért. Szuvaroff szűk hegyi ösvényeken folytatja útját Schwiz felé, ahová 28-án érkezett, hogy Korszakoff oroszaival egyesüljön. De az a hír fogadta, hogy Masséna a zürichi diadal (szept. 25—26.) következtében úgy az oroszokat, mint Károly főherceg osztrákjait a Rajna német partjára kergette vissza. Most már maga is csak úttalan úton, a Klözthalon keresztül menekülhetett. Az ellenséggel folytonosan küzdve, meg is menekült; de százak és százak estek áldozatul az éhségnek és a hidegnek s a jeges ösvényekről igen sokan zuhantak alá a mélységbe. Bámulatosabb út a havasok közt Hannibal óta aligha tett hadsereg; de Hannibal hadai, az Alpokon átkelve, tudtak, Szuvaroff hadai ellenben már nem tudtak harcolni nagyobb sereg ellen. Sztratégiai célját tehát el nem érte; de megmutatta a vezér, milyen emberfölötti állhatatosságra, kitartásra, rettenthetetlen vitézségre lelkesítheti katonáit. Szuvaroff a visszavonuló osztrákokat okolta a sikertelenségért, s az orosz kormány nemcsak a hadi, hanem csakhamar a politikai összeköttetéseket is megszakította Ausztriával. A második szövetség tehát épen akkor bomlott fel s Franciaország éppen akkor szabadult meg az ellenség betörésének veszedelmétől, mikor *Bonaparte* hazaérkezett Egyiptomból.

201. ábra. André Masséna tábornagy (1758—1827).

A szerepre és dicsőségre vágyó tábornok azonnal észrevette, hogy baj van a *hadseragnél*, mely számához képest aránytalanul hosszú vonalon (a Zuyder-seettől a Gariglianoig) felállítva, mindig vitézül, de nem mindig elég okosan vezetve, Svájcön kívül alig mutathatott föl sikereket. Még nagyobb bajt talált a *belső ügyekben*, melyeknek zavarossága a külföld támadásánál hamarabb okozhatja Franciaország bukását. A nép únta már a jakobinus szellemű köztársaságot ;

202. ábra. Brumaire 18-dika.

a munkás nép annyi elmélet után a maga és az állam anyagi ügyeinek rendezését, az erkölcsök javítását, a köznyugalom és rend megszilárdítását követelte. Június 18-ika óta a directoireban már csak két jakobinus volt (Gohier és Moulin) ; kettő (Sieyès és Roger Ducos) a mérsékelték, sőt titkos monarchisták közé tartozott, Barras pedig hol az egyikkel, hol a másikkal tartott. *Bernadotte*, a jeles jakobinus hadügyminiszter, csakhamar megbukott, a jakobinus Jourdan tábornokot pedig túlzásai miatt nem szerették. A jakobinusoknak tehát nem volt

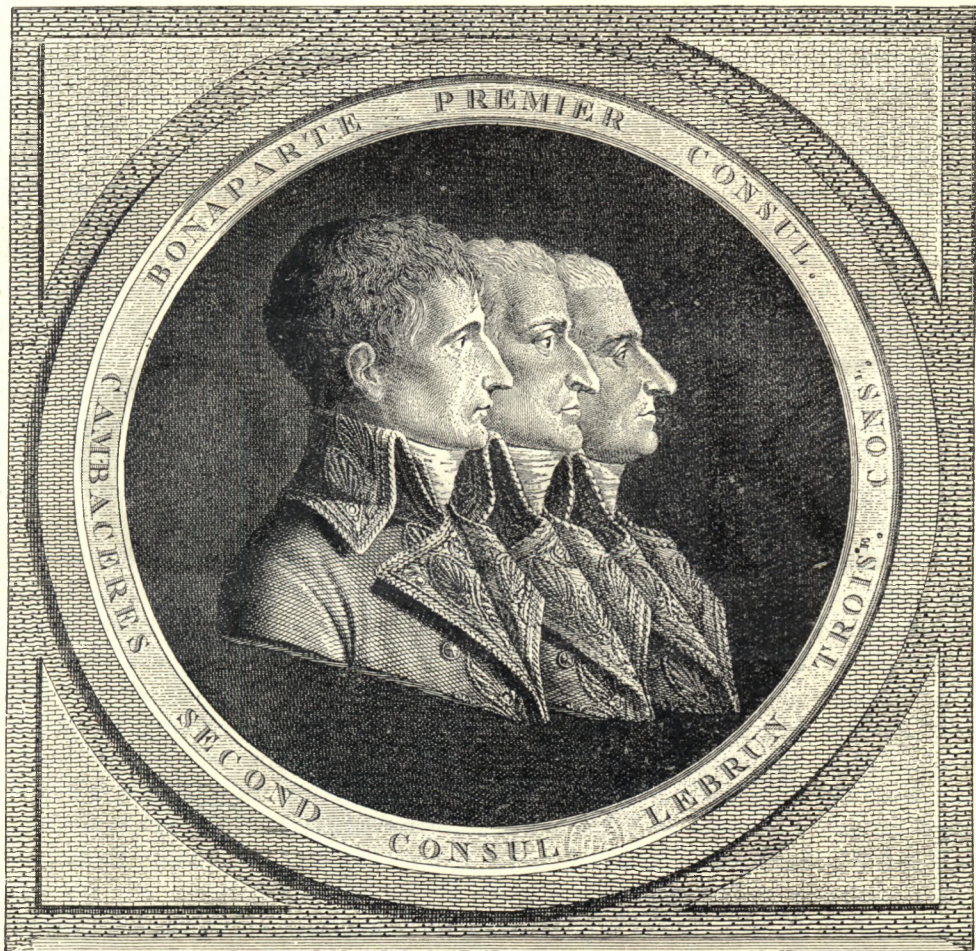
AZ ABUKIRI TENGERI CSATA 1798 AUGUSZTUS 1.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

elősmert vezérek, félelmes erejük ; még csak a köztársaság nevének varázsa tartotta őket felszínen. Az öregek tanácsa 1799 november 7-én mégis azon a címen tette át üléseit St-Cloudba, hogy biztonságát jakobinus összeesküvés fenyegeti s oltalmát Bonapartera bízta, kit a párisi hadosztály élére állított. Másnap csatlakozott ehhez a határozathoz az ötszázak tanácsa is, melynek elnöke Bonaparte testvére, Lucien volt. Barras ezek hallatára és Talleyrand rábeszélésére lemondott ;

203. ábra. A három konzul.

a két jakobinus direktort Bonaparte a Luxembourg-palotában »díszörséggel« vétette körül, a másik kettő pedig úgyszólván vele tartott. Velük Bonaparte triumviratust alkotott s most arra akarta kényszeríteni a két tanácsot, hogy hármat (Bonaparte, Sieyès, R. Ducos) tegye *konzulokká* és bizottságot küldjön ki az új alkotmány elkészítésére.

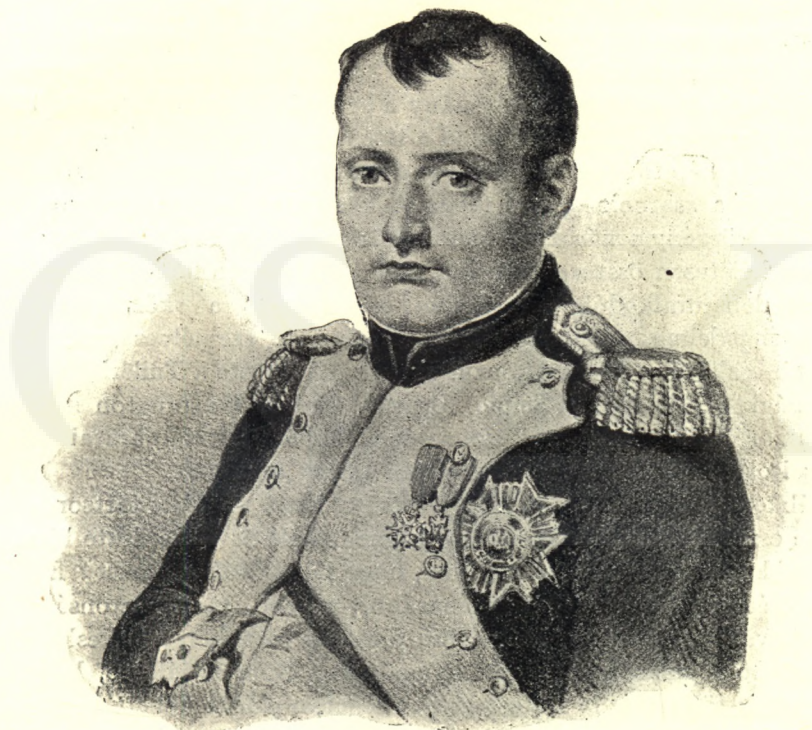
Az öregeknél azonban a meglepett jakobinusok tudni sem akartak ilyenmiről és a diktátorságról. Bonaparte, a huzavonát únva, közéjük ment s beszélni

kezdett. Azt állította, hogy őt maga a nemzetgyűlés hitta ide. Tiltakozott az ellen, hogy Cromwellnek, Caesarnak, katonai uralom alapítójának nevezzék, s felszólította őket, mentsek meg a szabadságot és az egyenlőséget. »S az alkotmányt?« kérdezte egy jakobinus. »Az alkotmányt — felelt a tábornok — megszegték önök Fructidor 18-án, Floréal 22-én, Prairial 30-án. Minden párt az alkotmányt emlegeti s minden párt megszegi. Egyik sem mentheti meg az országot, mert nincs tekintélye.« Vádolta a zajongó jakobinusokat, hogy az 1793. évi borzalmak felújítására, Páris föllázítására esküdtek össze. »De én megvédem a gyűlést. S ha elveszítни akarnak, előhívom hú bajtársaimat s rájok, önökre és *csillagomra* bízom magamat.« Ez a diktátori hang pártját, a többséget is kínosan érintette; mert nem katonai erővel, hanem törvényesen akarták megváltoztatni az alkotmányt. Bonaparte rájok bízta a parlamenti formásokat s visszatért csapataihoz, hogy onnan egyenesen ellenségeit, az ötszázakat keresse föl. Amint belépett, a jakobinusok árulónak, diktátornak szidták, számkivetését követelték. Bonaparte elájult, egy gránátosa azonban karjaiba zárta, Lefebvre tábornok pedig több katonával a szabad levegőre vitte. Néhány gránátos nemsokára kivezette a teremből az elnököt, Bonaparte Lucient is, aki most egyenesen felszólította a katonákat, szabadítsák meg a népképviselőket azoktól, kik a többséget dolgozni nem hagyják és (ami nem volt igaz) tábornokukat is törrel fenyegették. Egyúttal azonban kirántotta kardját s megesküdött, hogy levágja vele testvérét, ha a szabadság ellen törne. Ez a színpadias jelenet hatott; a másik pillanatban a katonák már feltűzött szuronyokkal kergették szét a képviselőket.

Az államesíny tehát (*Brumaire 18-án*) sikerült; Bonaparte a kormányon kívül most már a törvényhozó testületet is szétugrasztotta. Bonaparte Lucien azonban még azon este összegyűjtött az ötszázból ötvenet s ez a törpe kisebbség *eltörölte a directoirt*, a törvényhozó testületből 62 jakobinust kizárt, a kormányt ideiglenesen Sieyès-, Ducos- és Bonaparte-ra bízta, nekik *konzuli* címet adott, a törvényhozást elnapolta 1800 febr. 20-ig s új alkotmány készítésére két bizottságot küldött ki. Az öregek tanácsa ezt a határozatot szintén azonnal elfogadta s így a *konzulátus* már 12 órával az államesíny után színleg mint törvényes kormány vehette át Franciaország igazgatását. Páris és az ország meglepetéssel, de ellenmondás nélkül fogadta a demokratikus alkotmány bukásának a híret; néhány vidéki klub tiltakozott ugyan, de szavát nem követte tett. A kizárt jakobinus képviselők is elösmerték az új kormányt s példájokat *Jourdan* tábornok, sőt az egykori hegypárt félelmetes alakja, *Barère* is követte. Azt hitték, hogy Bonaparte előtt, ki egyenruháját polgári öltözettel cserélte föl, eszmény gyanánt nem a katonai diktátorság, hanem Washington köztársasági elnöksége lebeg. De éppen ez az általános megnyugvás bátorította fel Bonaparte-ot, hogy most már csakugyan *személyes uralomra* törjön s a monarchikus és a demokratikus felfogást egyeztesse. Nem tetszett neki Sieyès két első alkotmánytervezete, amely őt előbb egymagában, de valódi hatalomkör nélkül (Bonaparte saját szavai szerint mint hízódísznót), utóbb másodmagával, mint konzult, de ezerféleképpen korlátolva állította az állam élére. Még annyira sem nyerte meg a tetszését Daunou demokratikus javaslata; végre is a bizottság kérésére

szalónjában ő maga mondta tollba akaratát, amivel még súlyosabb államcsínyt követett el, mint Brumaire 18-án.

Az új alkotmány (Sieyès és Daunou tervezetének torzképe) 95 pontból állt. Említést sem tett többé az emberi jogokról és a sajtószabadságról. Egyetlen szabadelvű intézkedése a személyes biztonság kimondása volt. A nemzet fölségjogát annyiban ismerte el, hogy a nemzet képviselői hozzák a törvényeket s ellenőrzik a kormány gazdálkodását. Törvényjavaslatot az államtanács készít s a kormány terjeszti azt a tribunátus és a törvényhozótestület elé. A tribunátus 100 tagból áll, akiket öt évre a hatvantagú szenátus választ; ez a testület meg-

204. ábra. Bonaparte Napóleon (1769—1821).

vitatja a javaslatot s ha elfogadta, három szónoka útján terjeszti a törvényhozótestület (Corps législatif) elé, melynek 300 tagja e szónokok s a kormány meghallgatása után, vita nélkül, titkosan szavaz. A szenátus mindkettőnek határozatát megsemmisítheti, ha az az alkotmányba ütközik. A végrehajtó hatalom élén három konzul áll, kiket a szenátus tízevenkint választ; most maga az alkotmány jelölte meg Bonapartét első, Cambacérést második, Le Brunt harmadik konzulnak. Az elsőnek nagyobb hatalma lett, mint XVI. Lajosnak volt az 1791. évi alkotmányban; a másik két konzul csak tanácsadó volt. A konzuloknak egy rendelete sem érvényes valamely felelős miniszter ellenjegyzése nélkül. Az alkotmány főbb elvei s részletei bizonyítják, hogy az első konzul tulajdonképpen

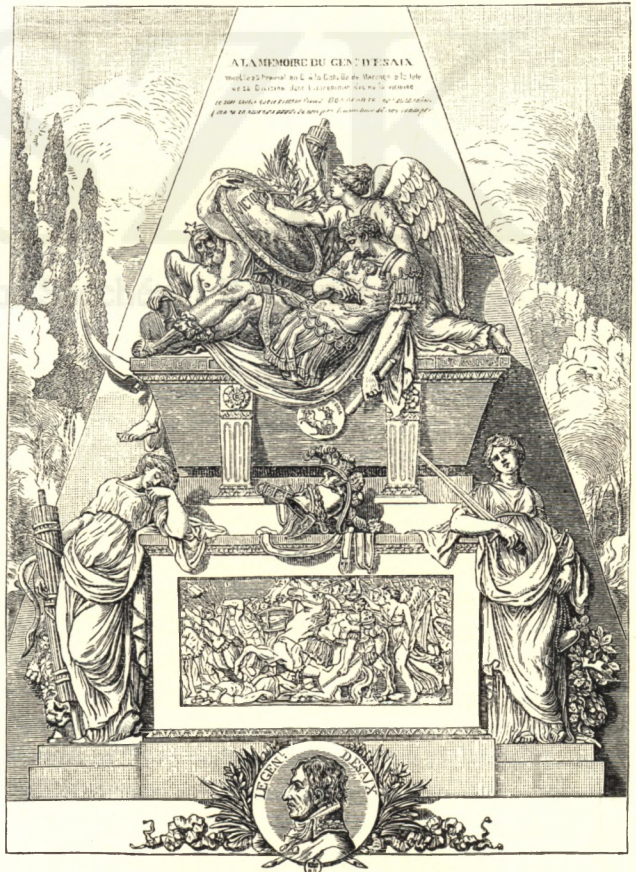
diktátora lett Franciaországnak. Ezt azzal is bebizonyította, hogy 1799 dec. 25-én az új alkotmányt a nép szavazatának (1800 február 8.) megvárása nélkül léptette életbe, s így a harmadik államcsínyt is elkövette.

IV. Bonaparte konzulsága.

Allandó kormány, erős hadsereg, rend, igazság, mérséklet volt *Bonaparte* diktatúrájának jelszava 1799 december 25-ike óta ; s így Franciaország a forradalomnak nemcsak elveivel, hanem jelszavaival is szakított. Szolgalelkűség még nem szennyezte be a katonás köztársaságot. A szenátus a törvényhozó területbe s a tribunátusba az 1789-iki elvek hívei, sőt a legtüzesebb köztársaságiak közül is sokat kinevezett, anélkül mégis, hogy a fenyegető zsarnoksággal szembe erős nemzeti ellenzéket akart és tudott volna állítani. Hogy az ellenzéket a sajtó ne bátoríthassa, a kormány a háború idejére 1800 január 17-én felfüggesztéssel fenyegette Párisnak mind a tizenhárom politikai lapját, ha a társadalmi békét, a nép fölségét, a hadsereg dicsőségét stb. zavarnák. A sajtó megfélemlítése volt a zsarnokság *első* tette. A közigazgatás újjászervezéséről szóló február 17-iki törvény a *második* ; mert a közigazgatást és a bíróságot a hatalom érdekében tökéletesen összeavarta s a páfet-t a megye fiók-diktátorává tette. Európa minden uralkodója irigykedve tekinthetett a »köztársaság« gyors, könnyű és engedelmes közigazgatására, Bonaparte személyes uralmának legkészségesebb eszközére. Az első konzul január 19-ike óta a Tuileriákban lakott ; a köztársasági Demosthenes, Scipio, Brutus, Cicero, Washington szobrai közt fogadta immár a régi uralom sok támaszának hódolatát. Hadjáratai egészen új, az ő kegyeitől függő nemesség alapítására adtak alkalmat.

Egyébként váltig hirdette, hogy *békességet* akar. »Örökké tartson a háború, mely nyolc esztendeje pusztítja a világ negyedrészt ?« — kérdezte híres levelében az angol királytól. — »Nincs mód reá, hogy megértsük egymást ? Európa legműveltebb két nemzete, mely hatalmasabb, erősebb, mint biztonsága és függetlensége kívánja, feláldozhatja-e a hiú dicsőség eszméjének kereskedelmi előnyeit, külső boldogulását, családjai nyugalmát ? Nem látják be, hogy a béke a dicsőségnél is többet ér ?« De ezt a dicsőséget, a *gloiret* kellett keresnie, hogy fenntartsa tekintélyét és hatalmát. A második európai szövetséggel még különben is le kellett számolnia. Pál cár ugyan odahagyta szövetségeseit, Anglia pedig Maltát és Egyiptomot szorongatva az európai csatatérről távol maradt, de Ausztria egymaga is tekintélyes ellenfél volt. Olaszországban Melas alatt 80.000, Németországban Kray alatt 60.000, Vorarlbergben (Tirol védelmére) Reuss hg. alatt 20.000 embere állott készen, hogy majdan egyesülve nyomuljon Páris ellen. Vele szemben Franciaországnak a Rajna mellett a lángeszű Moreau alatt 120.000 a Rivierán Masséna alatt 50.000 és Genève környékén Bonaparte alatt 60.000 embere volt. Ez utóbbinak, a tartaléknak, Svájccon keresztül a két osztrák sereg közé kellett ékelődnie s megakadályoznia, hogy egyik a másikat segítse. Az első konzul, a szabályok értelmében, nem vehette át a főparancsnokságot, s át kellett engednie Berthiernek, de mindenki gondolhatta, hogy döntő szerepe annak a hadseregnek lesz, amelyiknél ő tartózkodik. 1800 május 15-én

már valóban ott állt a Nagy-Szent-Bernátnál, három nap alatt — kisebb fáradtsággal, mint valaha Hannibal, de még mindig csodálatos kitartással — átkelt a hóval és jéggel borított hágón; június elsején bevonult Milanóba, hol a cisalpini köztársaságot helyreállította; június 14-én pedig Marengónál 30.000-rel vakmerően megtámadta Melas 50.000 emberét. A császári vezér délután 3 órakor már futárokat küldött Bécsbe a győzelem hírével s az üldözést Zachra bízva, bevonult Alessandriába; Desaix váratlan megjelenésére azonban Marmont és Kellermann megújították s egy óra múlva megnyerték a csatát. Desaix, az újkori Bayard, elesett, de megmentette a sereget. Melas feladta most már Genovát is, melyet csak tíz napja foglalt el a hős Massénától. Alessandriában június 15-én öt hónapra fegyverszünetet kötött, és zsákmányul hagyva 2000 ágyút, 20.000 mázsa puskaport, kivonult Lombardiából s a parancsnokságot Belle-gardenak adta át. Ezt a helvét köztársaság alapítója, Brune, az új francia vezér, karácsonytól kezdve egyre szorongatta, Olaszországból kiűzte. Időközben Moreau szintén új erővel támadt Németországban; Krayt több ízben megverte s december 3-án Hohenlindennél (München közelében) János főherceg seregét is tönkretette. A franciák előtt nyitva állt az út egészen Bécsig. Hogy ezt megmentse, Ferenc császár Olasz- és Németországot 1801 február 9-én feláldozta a *lunevillei békében*. A köztársaság s a császárság határa amott a Rajna, emitt az Adige lett. A kölni, mainzi, és trieri érsekek csaknem teljesen elvesztették javaikat s más rajnamenti urakkal együtt a párisi államférfiak előszobáiban kellett ácsorogniok, s Talleyrand kutyáját simogatniok, hogy balparti birtokaikból valamit megmentsenek. A 48 birodalmi város számát hatra szállították le, ellenben a választófejedelemségek számát tízre emelték. Valóban szánalmas látvány volt, midőn II. Ferenc a békében azt is kikötötte, hogy őt ne csupán Ausztria, hanem a németek uralkodójának is tekintsék. Elismerte

205. ábra. Desaix tábornok (1768—1800) emléke a Mont-Saint-Bernardon.

a helvét és bataviai köztársaságot, s a parmai herceg fia számára Toscanából alakított etrusiai királyságot. Örült, hogy Bonaparte nem állította helyre a római és a parthenopei köztársaságot, hanem (március 28.) IV. Ferdinánd nápolyi királlyal is kibékült, az új pápának, VII. Piusnak, pedig visszaadta az egyházi államokat, de csak az 1797. évi határok közt (a legációk nélkül).

A *lunevillei béke* a köztársaságot tette Nyugat-Európa leghatalmasabb államává, a *tengeren* azonban Anglia volt az úr. Franciaországtól elvette Martinique-ot, India öt városát s Guyanát, a hollandoktól a Fokföldet, Ceylont, a spanyoloktól Minorcát és Trinidadot. A franciáktól Maltát is visszavette és nem akarta átengedni Pál cárnak, ki a maltai lovagrend nagymestere szeretett volna lenni. A cár Anglia tengeri hatalmának és terjeszkedésének ellensúlyozására Dán-, Svéd- és Poroszországgal már 1800 december 16. megalkotta a semleges hatalmak második ligáját, amely kijelentette, hogy a liga lobogója alatt járó hajókat megmotozni nem engedi. Az angolok azonnal lefoglalták a kikötőkben állomásozó semleges hajókat, *Nelson* és *Parker* a Sundban szétszórták a dánok hajóhadát s őket, Kjöbenhavn bombáztatása után, április 9-én, fegyverszünetre kényszerítették. Már Svédország ellen indultak, mikor *I. Pál* meggyilkoltatása (1801 március 23. és 24. éjjelén) és az új cár, *I. Sándor*, visszalépése (június 17.) következtében a semlegesek szövetsége felbomlott.

Még nagyobb siker híre érkezett Angliába *Egyiptomból*. Bonaparte titokzatos távozása után ott a bölcs és szerény *Kléber* vette át a parancsnökságot. Megfogyott hadaival 60.000 angol és török ellen sikerekre nem számíthatván, 1800 január 24-én El-Arishban oly szerződést kötött, hogy Egyiptomot átadja a törököknek, ha seregét az angolok teljes hadi tisztességgel szállítják haza. Midőn *Keith* angol tengernagy mindemellett is teljes megadást követelt, március 20-án *Juszuf* nagyvezér 70.000 emberét 12.000 franciájával Heliopolisnál szétverte, Kairót tíz napi utcai harc után elfoglalta, az átpártolt *Murad* mamelukfőnök segítségével Felső-Egyiptomot biztosította s az országot mint valódi francia tartományt kormányozta. Aznap azonban, 1800 június 14-én, midőn segítségért hazaküldött bajtársa, *Desaix*, Marengónál elesett, egy vakbuzgó arab Kairóban őt is leszúrta s így Bonaparte egy és ugyanaz nap két vetélytársától szabadult meg. Az új parancsnok *Menou* lett, aki már előbb áttért az iszlámra, egyiptomi nőt vett feleségül, Abdallahnak nevezte magát s törökösen élt és ruházkodott. Canopenál megverte és megölte az újabb sereggel érkező angol Abercrombynt, de Kairót és Alexandriát nem tudta megvédeni, s így (1801 aug. 30-án) szabad elvonulás föltétele mellett föladta Egyiptomot. Abból a 32.000 franciából, amennyivel negyedfél esztendeje Bonaparte indult erre a kalandra, *Menou* 12.000-et vezetett haza. . . S a dicsőséges vitézek ismét sorakoztak, hogy éljenek, haljanak szenvedéseik okozójának, Bonapartenak vezetése alatt.

Mindezért gyöngé kárpótlás volt a franciák számára, hogy az *ildefonsoi szerződés* értelmében visszakapták a spanyoloktól az 1763-ban elvesztett Louisianát, amit különben nemsokára 60 millió frankért az Egyesült-Államoknak adtak el. »A néger Napoléon«, *Toussaint-Louverture*, st-domingoi lázadását Leclere leverte ugyan, de az újabb rabszolgalázadás elől az imént győztes francia hadnak menekülnie kellett. Anglia beérte félsíkereivel s a franciák miatt csinált

12 milliárd franknyi adósságával; a háborúpárt feje, *Pitt* miniszterelnök, az ír kérdésben megbukott (1802 február 10.), mire utódja, Addington, öthónapi tárgyalás után *Amiens*ben (a Somme mellett, Dieppetől keletre) 1802 március 25-én a franciákkal békét kötött, melybe Spanyolországot és Bataviát (Hollandiát) is belefoglalta. Anglia mindent visszaadott Ceylon és Trinidad kivételével. A Fokföldet Batavia s Egyiptomot a török kapta vissza. A Joni szigetek köztársasággá alakultak, a XIX. század legkacagtatóbb jelensége gyanánt a szultán és a cár közös hűbérurasága alatt. Ez a jelenet egymaga mutatja, az államférfiak milyen lelketlen játékot űztek a néppel. S ennél nem volt sokkal komolyabb az a lehetetlen föltétel sem, hogy Angliának ezentúl semmiképpen sem szabad beleavatkoznia Batavia, Németország, Helvécia és Olaszország ügyeibe; mert ezzel Franciaország valósággal kirekesztette volna Angliát Európa szárazföldjéről. *III. György* angol királynak még csak a franciák királya címéről és címere fehér lilomáról is le kellett mondania, amit pedig ősei a százesztendő háború óta nagy lelki nyugalommal viseltek.

Európa bámulattal, hódolattal tekintett föl nyugalma helyreállítójára, akit talán mindörökre az emberiség jótevője gyanánt magasztal, ha ebben a pillanatban fejezi be életét. Egy idő óta azonban aggasztóan sokan akarták megszerezni ezt a dicsőséget Bonapartenak. A királpárti *Saint-Régeant* az operába hajtató konzult 1800 december 24-én egy puskaporos hordó felrobbantásával akarta elpusztítani. Egy szenátor kezét csókolt a konzulnak, ki a robbanás után

206. ábra. VII. Pius pápa (1800—1823).

épségben szállt ki hintajából; s a szabadulásán érzett öröm sok ezer ilyen hódolót szerzett Bonapartenak, ki, bennük bízva, megállás nélkül haladt tovább a zsarnokság útján. Ráfogta, hogy a királpárti *Saint-Régeant*-t a »szeptemberi mérsárlások« hívei, az anarchiára törő köztársaságiak, biztatták föl; 130 köztársaságit tehát sietve száműzetett, 52 demokratát kitiltott Páris vidékéről, néhány köztársaságinak özvegyét börtönbe vettette, és a merénylőn kívül, mint összeesküvőket, másokat is lenyakaztatott vagy föbelövetett. Polgárokról katonai törvényszékek, majd azok a kivételes törvényszékek ítélték, amelyek elé nemcsak a chouanokat, ezeket a királpárti szegénylegényeket, állította, hanem a köztársasági ellenzékieket is. De »megtisztította« a törvényhozást is az ellenzékiektől; 1802 március 18-án a szenátus határozata alapján a törvényhozó testületnek 240 s a tribunátusnak 80 tagját (köztük Benjamin Constant-t, a jeles szónokot és taktikust) az újraválasztás jogától megfosztotta.

Az új *tribunátus* békeszerzőnek, a nép atyjának nevezte őt. Annyiban helyesen, hogy a köztársaságot nemesak Nápollyal és Angliával, hanem a római kath. egyházzal is kibékítette. Már a marengoi diadal (1800 június 14.) után Te Deumot tartatott annak örömére, hogy *Isten segítségével* kiverte a tisztán katolikus Olaszországból a hitetleneket és eretnekeket, kik alatt a katolikus osztrákoknak török és angol szövetségeseit értette. Letérdelt a milánói székes-egyházban és egyházilag megáldatta a köztársaság zászlait. VII. Pius pápával

207. Consalvi bibornok (1757—1824) átveszi VII. Pius pápától a konkordátum megerősítését. (Wicar után.)

megértette ugyan, hogy »200.000 szurony van a háta mögött«, de a legációk kivételével visszaadta világi birtokait. Nemsokára visszaadta a francia egyházban gyakorolt régi jogait és vele Franciaországot is a kereszténységnek. Ez sem eshetett meg viharos jelenetek nélkül. 1801 július 14-én végre az egység aláírására került volna a sor ; de *Consalvi* bibornok megtagadta ezt, mert a megállapított szövegen módosításokat vett észre. A díszebédre összegyűlt vendégek előtt Bonaparte hiába fenyegetődött, hogy országa vallását épúgy megváltoztatja, mint VIII. Henrik megváltoztatta Angliáét. Dűhtől remegve kérdezte *Consalvitól*, mikor utazik el? »Ebéd után, tábornok úr«, felelte a főpap

nyugodtan. Ebéd után valóban elhatározták, hogy a tárgyalásokat folytatják, de harmadnap sem tudtak megegyezni; Consalvi utódja, Caprara, még hónapokon át folytatta a küzdelmet, különösen az alkotmányos (főlesküdt) püspökök alkalmazása ellen. Végre megállapodtak s a *konkordátumot*, melyet a törvényhozó test 1802 április 8-án törvény erejére emelt, április 18-án husvét napján nagy egyházi és polgári ünnepek közt hirdették ki. Klodvig megkeresztelése óta a katolikus egyháznak Franciaországban nem volt nagyobb ünnepe; mert az állam az elhagyott hitre ekkor tért vissza. Győzött a kereszténység szelleme, amelyet *Chateaubriand* épen most oly megragadó és meggyőző módon ismertetett. Az enciklopédistákból mintegy kiábrándulva, százezrek mondták Chateaubriand után, hogy »a kereszténység tökéletes, — az emberek tökéletlenek. Mivel pedig tökéletes következmény tökéletlen okból nem származhatik, a kereszténység sem emberektől van s így csak Istentől lehet, kitől az emberek csupán kinyilatkoztatás útján ismerhették meg. A kereszténység tehát kinyilatkoztatott vallás«. Bonaparte szivesebben hallgatta Chateaubriand-t, mint Klodvig valaha szent Remigiust; de nem vallási meggyőződésből, hanem politikai okokból hajolt meg az ő kereszténységének szelleme előtt. A gallikánus nemzeti egyház fejlesztése, a placetumjognak, polgári házasságnak, a főpapok állami kinevezésének fenntartása stb. új meg új egyházpolitikai villongásokra adott okot. Róma a konkordátumot mégis mint a forradalom alapelveivel való szakításnak jelét üdvözölte. Jobbnak tartotta mint az egyébként hű katolikus Ausztria jozefinizmusát.

208. ábra. Chateaubriand
(1768—1848).

Bonapartét békés politikájáért a nép azzal jutalmazta, hogy 1802 augusztus 2-án 3,568.885 szavazattal (8374 ellen) *egész életére konzulnak választotta*. A szenátus szobrot állíttatott a Békének, amely egyik kezében a győzelem babérkoszorúját, a másikban a nemzet elismerését nyilvánító határozatot tartása. Hitte-e csakugyan, hogy egy ember adhatja meg azt a szabadságot, melyet a forradalmi törvények hosszú sora nem tudott biztosítani? Ha sokan elismerték is La Fayette-tel, hogy Brumaire 18-ika megszabadította, a diktatura pedig helyreállította Franciaországot, a forradalom eredménye gyanánt őszintén kióhajtotta volna az önkényes uralmat? Az első konzul azonban máris azon volt, hogy *utódját* önmaga jelölhesse ki, s így konzulságát *örökössé* tegye. A szavazás kihirdetése után harmadnap, augusztus 4-én, elfogadtatta a *X. év alkotmányát* (1789 óta az ötödiket), mely ezt a kívánságát teljesítette s a köztársaság sorsát egyetlen ember kezébe tette le. Utódját ezentúl önmaga jelölhette meg. Kinevezési jogával a szenátus többségét mindig biztosíthatta magának s így tagjai számát, hatáskörét aggodalom nélkül növelhette; ellenben a tribunátus tagjainak számát 50-re szállította le. Az államtanácsot egy magán-

tanács föllállításával ellensúlyozta, a nép egyenes választójogát pedig megszüntette, de oly szemkápráztató módozatokkal, hogy a nép nyereséget látott bennök.

Sokkal fontosabb, hogy Tronchet, Bigot de Préameneu, Malleville, Berlier, Treilhard, Portalis és maga Bonaparte alatt már dolgoztak a *polgári törvénykönyvön* (Code Civil vagy Code Napoléon, magyarra fordította Kun Barna, 1866-ban), amely 1804 márc. 21-én nyert szentesítést. Veszedelmesnek látszott.

209. ábra. Joséphine (1763—1814), Bonaparte Napoléon felesége.

hogy polgároknak katona szabjon törvényt; de ennek a ténynek százados évfordulóját 1904-ben nemcsak a monarchikus Európa, hanem a köztársasági Franciaország is elősmeréssel, sőt hálával ünnepelte. Olyan tekintélye lett, amelyet évszázadokon keresztül Justinianus Corpus Jurisa élvezett. Csakugyan azt vette alapul, de a régi francia törvényekkel és szokásjoggal egyeztetve. Később (1807—1810.) a polgári törvénykezési rendtartással, a kereskedelmi és a büntető-törvénykönyvekkel, a bűnvádi eljárásról szóló utasításokkal, az erdészeti, víz-jogi és mezőgazdasági törvénykönyvekkel egészítette ki. A mult tanulságainak

okos feldolgozásával s kora követeléseinek nyugodt mérlegelésével akarta elkerülni az állam és a társadalom újabb rázkódtatását s nemcsak áthidalni, de be is tölteni azt a tátongó örvényt, mely a hűbéries és demokratikus társadalom fejlődésében 1789-ben nyílt meg. Ez adta meg, ami az enciklopédisták, sőt az ember jogainak kinyilvánítása korában is csak elmélet vagy éppen ábránd volt : az egyenlő birtokképeséget, a törvény előtt való egyenlőséget s azt a *polgári szellemet*, amely azóta nemcsak Franciaországot, hanem az egész világot betölti. Néhány év mulva Olaszország önként, Spanyolország, Hollandia, Westfália, Nápoly kényszerűségből szintén elfogadta törvénykönyvét, melynek legbecse-

210. ábra. Bonaparte kiosztja a becsületrendet a rokkantok közt. (Debret képe a versaillesi múzeumban.)

sebb elvei azóta Európa legtöbb államának törvényhozásába átmentek. Bonaparte minden alkotása elveszett ezen az egyen kívül, de a *forradalom lényegét* éppen ebben az egyben foglalta össze. A forradalmi állapotoknak teljesen véget vetett, hogy törvénykönyvére és hadseregére támaszkodva teremtsen új Franciaországot, új életet, új világot, új világbirodalmat.

Bonaparte 29 másodfokú bíróságot (*cours d'appel*) s mindegyiknek székhelyén lycéeet és tankerületi főigazgatóságot állított fel. 1802 május 1-én kelt törvényében, amely *Fourcroy* halhatatlan műve, a *közoktatást* szintén államivá tette. Ő az első, ki a klasszikus irányú francia középiskolákat (*écoles secondaires*) megkülönböztette az irodalmi és a reális tudományokra előkészítő lycéeektől. Ez utóbbiakat katonásan szervezte. 25 tanuló volt egy században, melyet a legjobb tanulók közül egy sergeant és négy káplár vezetett ; az óra s a tanulók

minden közös feladata kezdetét és végét dobszó jelezte. Míg a forradalom idején a közoktatás teljes bomlásnak indult, 1804-ben Franciaországnak már 785 középiskolája működött s a legkisebb faluban is volt népiskola. Csak később (1806 május 10-én és 1808 márc. 17-én) történt, hogy az egész közoktatást a párisi egyetem alá rendelte. A tanításra is egyedül ez adhatott jogot. A közoktatást az állam és saját hatalmának egyik legbiztosabb eszközévé akarta tenni.

A városok építése, szépítése, az Alpokon keresztül vezető *utak* tervezése, *csatornák ásatása*, *folyamok szabályozása* és egyéb *közmunkák* kívánatos alkalmat adtak Bonapartének, hogy a hadseregben nem szolgáló népet dologhoz, jó pénzhez juttassa s a béke műveinek végeztetésével is több százezer embernek parancsoljon egyszerre.

Bonaparte polgári nevét a szenátus elhagyta s őt, ahogy a fejedelmeket szokás, keresztnevén, *Napoléon*-nak nevezte; mostantól fogva tehát nekünk is így kell neveznünk. Egy hízelkedő megmagyarázta, hogy a Napoléon görögül az orosz-lán völgyét jelenti. A belügyminiszter fölhívására Páris és a vidék augusztus 15-ét, mint az első konzul születésnapját, fényes kivilágítással ünnepelte. A törvényhozás az eddigi félmillió frank fizetés helyett hatmilliónyi civillistát adott a diktátornak, aki a Tuileriákban valóságos udvartartást rendezett be. A csizmás udvari emberek ezentúl selyemharisnyában, oldalukon kard helyett gyiklesővel jártak. A csatatér oroszánainak az udvarban macskatermészetökhöz kellett visszatérniök. Joséphine-nek négy udvarhölgye volt már, de szerencsére egyik sem akart politizálni. Ennél a *Journal des dames et des modes* jobban érdekelte őket. Úgy öltözködtek, hogy az egész magasságból $\frac{1}{8}$ a fejre, $\frac{1}{8}$ a majdnem egészen nyitott mellre, $\frac{6}{8}$ a szoknyára esett. 1801 július elsején még kicsinyek, 13-án már óriásiak az à l'antique fejdíszek, amelyeket néha fátyolos szalmakalapba vagy papsapkaalakú, füstaranyszínű főkötőbe rejtettek. Nyáron uszályal, hosszú gyapot shawllal, violás vagy búzavirágszínű köpenyekben (capoteokban), a legelőkelőbbek egyideig hímzett orosz tunikában, ezüst levelekkel díszített kis zöld napernyőkkel jártak s tömérdek ékszerrel viseltek. *Lefebvre* tábornok felesége, az egykori mosóné, maga is követte a divatot, de az udvarnak, sőt Napoléonnak is megmondta az igazat. Sardou mindenkivel megszerettette ezt a »Szókimondó asszonyosság«-ot (*Madame Sans-Gêne*), ki sohasem tagadta, hogy a népből származik s fényes estélyeken olykor az udvar ájuldozó hölgyeit is emlékeztette demokrata eredetökre. Valóban mosolyt kelthetett, hogy az első konzul — mint valaha Péter cár — maga is beállt illemmesternek. A legnagyobb demokraták is kapkodtak a becsületrenden (*légion d'honneur*), melyet Napoléon 1802 április 19-én 15 csoport számára alapított. Mint az amerikai Cincinnatus-rend tagjai, ezek a legionáriusok is megesküdtek a köztársaságnak, a területnek, az egyenlőségnek, a nemzeti tulajdon sérthetlenségének védelmére. De mi értelme volt ennek a köztársasági fogadkozásnak, mikor egyre növekedett a szolgaság érzülete s a törvényhozó testület máris elhatározta, hogy saját üléstermében állítja föl Napoléon szobrát.

IV. FEJEZET.

KÉT ÚJ CSÁSZÁRSÁG A RÓMAISÁG ROMJAIN.

I. A francia és az osztrák császárságok alapítása (1804.).

A frankfurti Römer.

ÉHÁNY frankfurti 1792-ben rosszat sejtve újságolta, hogy a Römerben, a római császárok híres arcképcsarnokában, az új császár, *II. Ferenc* (1792—1806.) arcképével betelt a Nagy Károlyon kezdődő sorozat. A világ akkor még semmit sem tudott a corsicai ügyvéd fiáról, ki tizenhét esztendő mulva a Habsburgoktól magához ragadta Nagy Károly császári trónját, mely sok recsegés és ropogás közt gazdáinak — köztük 14 magyar királynak — egy ezredéven át (800—1806.) több gyötrelmet adott, mint nyugalmat.

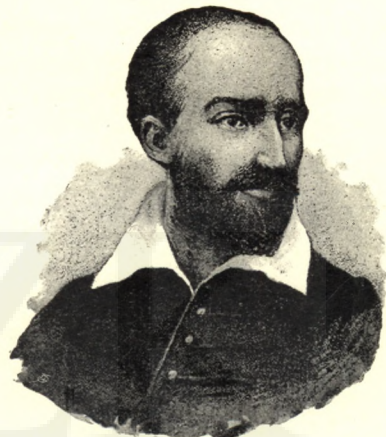
II. Lipót gondoskodott, hogy a birodalmat ne érje készületlenül a francia köztársaságiaknak a monarchikus eszme ellen intézett támadása; nyílt háborútól óvakodott ugyan, de a francia bujdosók fondorkodásait tűrte s így kétségtelenül oka volt, hogy alig három héttel az ő halála után, a franciák háborút üzentek utódjának, *II. Ferencnek*, aki különben erősen fogadkozott, hogy rendet csinál köztük s helyreállítja a francia királyság tekintélyét. »Te és rend! — nevette *Martinovics* apát. — Te, kinek előbb szóról szóra kell betanulnod, amit a folyamodóknak válaszolni fogsz! Te, ki az állami titkokat szolgál és feleséged előtt kifecseged! . . . Térj eszedre! Tudd meg, hogy hadseregged sohasem fog Párisba eljutni.« S valóban, csak egy emberöltő: 22 év mulva jutott el. *Martinovics* igazán államférfiui előrelátással jósolta meg, hogy győzni fognak a franciák s fölzsabadítják a népeket, kik fölkelnek azon zsarnoki önkény ellen, melynek békóiban nyögnek. Megismertetik velük saját méltóságukat s megtanítják rá valamennyit, hogy, az anarchiának útját állva, mindenütt behozzák a képviseleti rendszert. A történelem pedig a francia nemzetre várakozó szenvedésekért a bécsi kabinetet fogja felelőssé tenni.

Kaunitz hercegtől, ki ötvenegy éven át volt a Habsburgok kancellárja, nem lehetett kívánni, hogy hevesen forduljon azon franciák ellen, kikkel 1756-ban háromszázados ellenségeskedés után, világ csodájára, szövetséget kötött.

Halála (1794 jún. 27.) után eddigi irodafőnöke, *Thugut*, Ausztria első polgárminisztere, egész elszántsággal támadt a polgárok forradalmi elvei ellen. Azonban az mutatja legjobban az eszmék hatalmát, hogy bejárták az egész világot. Míg a régi irány emberei — pl. a császár Svengalija: *Colloredo* miniszter — rémülöztek tőle, a haladók teljesen ígérete alatt állottak s újításoktól a guillotine sem rémítette vissza őket. Ahogy Cloutz mondta: Párisban guillotine, Londonban akasztófa, Rómában máglya, Bécsben keréketörés és — hozzátehetjük — Budán pallos az ilyen felbuzdulás jutalma. A császár a szellem terjedése ellen Németországban keveset tehetett; de Magyarországon — hiszen a franciák is mint magyar királynak izentek neki háborút — teljes kíméletlenséggel lépett föl. Atyja és elődje, II. Lipót, 1791. márc. 12-én, szentesíteni kényszerült azt a 74 magyar törvénycikket, amelyeknek egy része, félig forradalmi hangon adott követutasítások alapján, de a legnagyobb nyugalommal és méltósággal biztosította az ország függetlenségét és alkotmányát. Újabb 22 cikkben, 1792 június 26-án, II. Ferenc is hasonló biztosítékokat adott; de egyik sem akarta túrni a nemzeti alkotmány demokratikus átalakítását. Ferenc király Robespierre bukása után összefogatta és 1795 május 20-án s június 3-án kivégeztette a »magyar jakobinusokat«, *Martinovics* »összeesküvésének« főbb tagjait; a többit becsukatta, irataikat pedig elégette, »mintha az értelmiségnek izent volna hadat«. »Nem főlebbezünk — szolt a legutoljára elítélt két ifjú, Őz és Szollarsik; — nem akarunk a hitványság és az igazságtalanság uralkodása alatt álló világban élni«.

Az alkotmány külsőségei megmaradtak, de voltaképpen kabinetpolitika intézte Ferenc népeinek a sorsát. Ez a politika megnyerte Oroszország rokonszenvét, de elvesztette a Poroszországét, a campo-formioi és a lunevillei békében pedig azt a jogát, hogy a németek nevében szólhasson. *Thugut*, akit az első béke ideiglenesen, a második végképpen elbuktatott, már 1797-ben megjegyezte, hogy »senki sem törődik a birodalom becsületével« s attól tartott, hogy »Ausztria évkönyvei nemsokára egészen eltűnnek«. A németek nagy költője, *Schiller*, a XIX. század első napjára írt költeményében Bonapartét Brennushoz hasonlította. »Zivatarban alkonyult a XVIII. század, vérben kel föl az új s a szabadság, a béke sehol sem talál menedékre. Megtágnak az országok kapcsai, összeomlanak a régi formák; a harc tűzét a Nilus, a Rajna, sőt egy egész óceán sem olthatja el. Két hatalmas nemzet birkózik egymással, hogy eldöntse, ki uralkodjék a világon. Népeket leigázó vaskezük szigonyt vagy villámot suhogtat. Minden ország arannyal adózik a franciának, mely, mint Brennus, egy durva kor fia, súlyos kardját dobja a jogosság mérőserpenyőjébe. Hajóhadával az angol a világot polip gyanánt öleli magához és Amphitrite szabad birtokát, hazáját, elzárja a világtól. A déli sark ismeretlen csillagai alá is eljut; fölfedez tömérdek partot és szigetet; csak épen a paradicsomot nem fedezi föl. Világszerte hiába keres a költő oly hazát, hol még a szabadság örökké zöld kertje díszlik s hol ifju erőben virul az emberiség. Végtelennek látszik a világ, melyet a hajók alig járhatnak be; s roppant, mérhetetlen területén tíz boldog ember számára sincs hely. Az élet zürzavarából szívébe vonul vissza; mert szabadság csak az álom hazájában van, a szép csak a dalban nyilatkozik«.

Németországban nem volt közvélemény, de Ausztriában, melyennek a birodalomnak mozgató ereje kívánt lenni, magának *Károly* főhercegnek nyilatkozata szerint, gazdasági és politikai téren olyan tünetek mutatkoztak, mint amilyenek a francia forradalmat okozták. I. a pénzügyi bukást előre láthatták oly államban, hol az ipar és kereskedelem pangott, az állami költségvetésben az évi hiány alig tíz év alatt 2 millió koronáról 40 millióra emelkedett, csupán a 2400 milliányi államadósság után 120 milliót kellett fizetni évenként, a forgalomban levő 800 milliányi papirospénz közt pedig igen sok volt a hamis. Egyébként Ausztriát Németországnak nemcsak legszegényebb, hanem egyúttal legtudatlanabb országa gyanánt ösmerték. II. József halálával az egyetemek, iskolák, irodalom stb. fejlődése megakadt; hiszen egyik-másik miniszter azzal dicsekedett, hogy könyvet, újságot 30 esztendő óta nem olvasott. *Károlyt*, a tudós főherceget, ki ezt szemökre lobbantotta, az uralkodóház már azért sem szerette, mert nagyinak, önállónak találta, ki az állam teljes átalakítására törekszik. *Lacuée* bécsi francia követségi titkár már akkor figyelmeztette *Napoléont*, hogy a Habsburg-ház úgy nyerné vissza régi fényét, ha többet törődne Magyarországgal, mely sokáig veszélyes volt, most pedig hasznavehetetlen rá nézve, holott legfontosabb valamennyi országa közt s képes volna pillanatnyi szükségéit egyedül is kielégíteni, hatalmát növelni, népei nyomoruságát enyhíteni. S akkor, amikor Nyugatnak már ura jelentkezett *Napoléonban*, a legjózanabb politika maga *Napoléon*, *Talleyrand*, sőt az osztrák szolgálatba állt *Gentz* szerint is az lett volna, ha *Ferenc Keleten* biztosítja magának azt a vezérszerepet, mely a Habsburgokat félezredéves hagyomány alapján megilleti. A *lunevillei béke* oklevelének kicserélésekor (1801 márc. 8.) *Napoléon* egyenesen figyelmeztette is *Cobenzl* osztrák követet, hogy veszteségeiért Ausztria Törökország rovására szerezhetne kárpótlást.

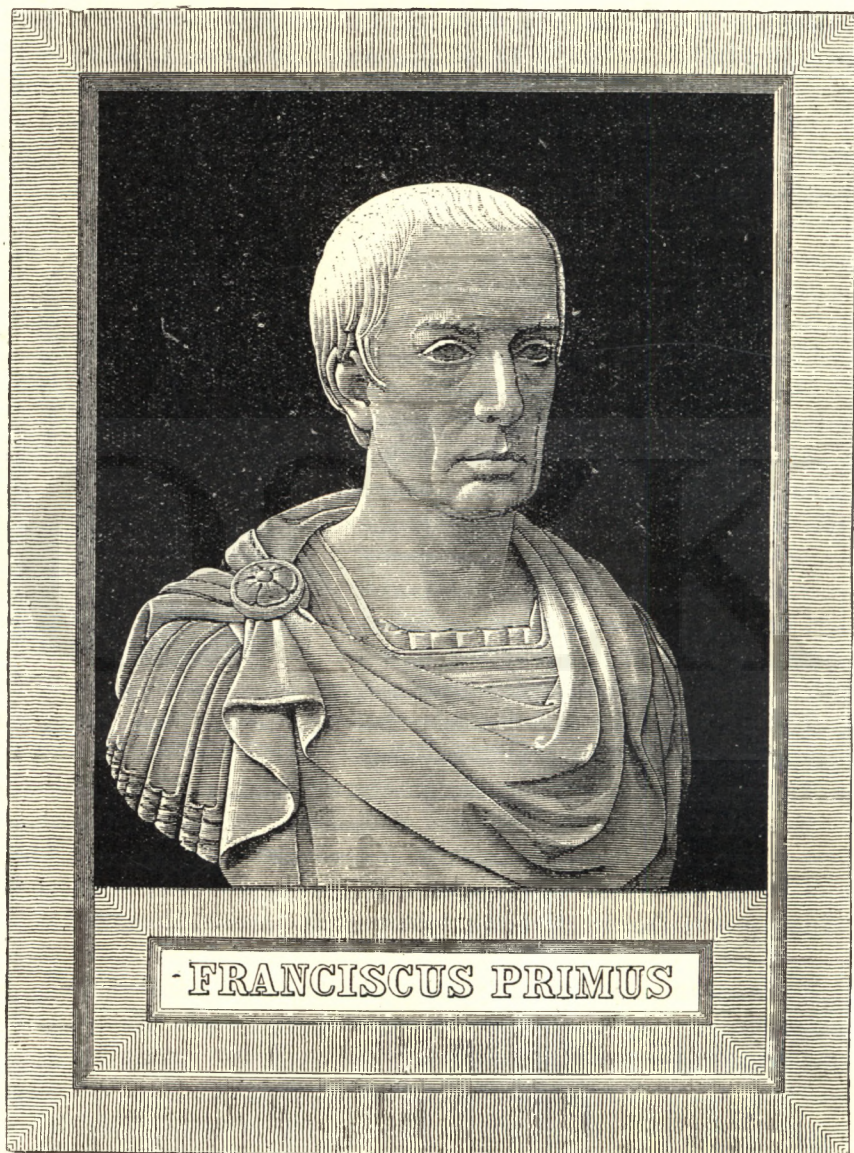

211. ábra.

Martinovics Ignác (1755—1795).

Németországban képtelen helyzetbe akarta hozni azzal, hogy a német ügyek rendezésére vonatkozó egyetlen kívánatát sem teljesíti, Bajor- és Poroszországban pedig teljes bizalmatlanságot kelt iránta. 1802 június 3-án Francia- és Oroszország a német fejedelmek kárpótlása ügyében Ausztria hátrányára és — ami majdnem ugyanazt jelentette — Oroszország javára szerződtek. Ennek lényegét a dec. 26-iki osztrák-francia egyességben a császár is kénytelen volt elfogadni, azzal együtt, hogy ezentúl 4 katolikus és 6 protestáns választófejedelemség legyen, ami a kath. Habsburgokat egymaga is lehetetlenné tette Németországban. Idejárt, hogy Franciaország bekebelezte Svájcot s így délnyugaton is szomszédja lett Németországnak, sőt most már Ausztriának is, melyet ezentúl gyorsabban és könnyebben támadhatott; ellenben tiltakozott az ellen, hogy Ausztria Bajorország rovására akarjon terjeszkedni.

A bécsi udvar annyira óvatos volt, hogy midőn 1803 május 12-én Anglia megtörte a franciákkal kötött amiensi békét s hamarosan 1200 francia és holland kereskedelmi hajót összefogdosott, az osztrák kikötőket sietett elzárni a hada-

212. ábra. Ferenc császár (1792—1835).

kozó felek elől. Napoléon mégis azt hitte, hogy benne van a keze abban az összeküvésben, amelyet Anglia a Bourbonok visszahelyezése érdekében szított. Nem érte be Moreau, Pichegru, Cadoudal stb. elfogatásával, hanem — Murat és Talleyrand tanácsára — 1804 március idusán német földön (a badeni Etten-

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

NAPOLÉON CSÁSZÁR. (1804—1815.)
(J. L. David festménye a weilburgi kastélyban.)

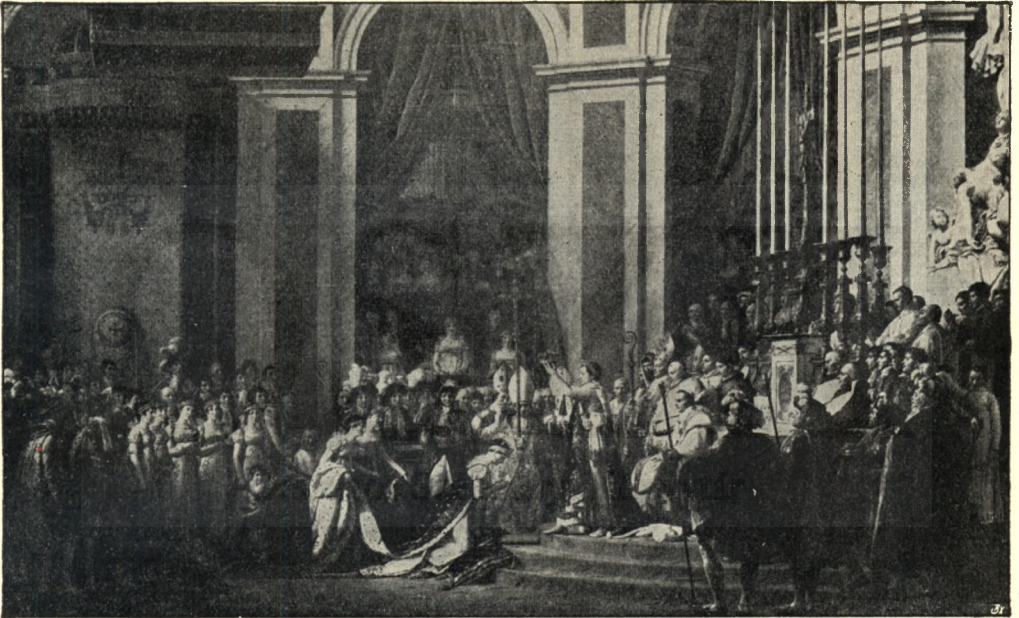
OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

heimban) francia dragonyosokkal elfogatta a Bourbon-Condé-ház egyik tagját, az ifju Enghien herceget és márc. 21-én Vincennesben főbelövette. Oroszország — a harmadévi szerződés értelmében — óvást emelt a német terület és függetlenség megsértése miatt; maga a németrómai császár azonban szótlánul tűrte ezt a megaláztatást, amelyet csakhamar újabb s még súlyosabb követett.

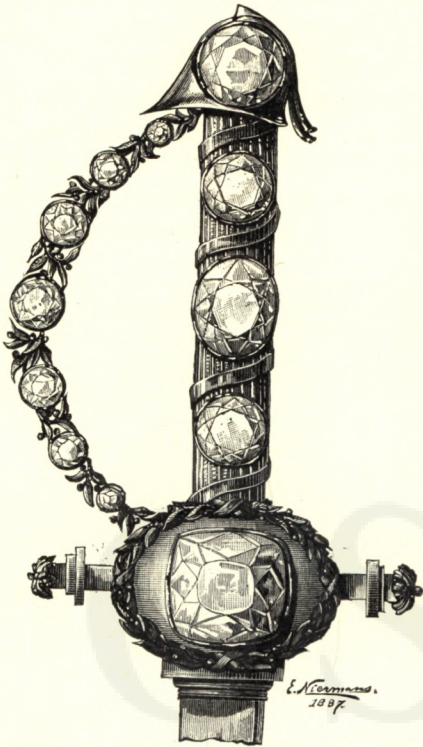
A szolgálalkú francia szenátus ugyanis, pár nappal Enghien herceg kivégeztetése után, márc. 27-én megkérte a »nagy ember«-t, hogy »ne halogassa tovább halhatatlan és dicső műve befejezését«: az ország nyugalma érdekében tegye örökössé méltóságát. Még nem mondta, hogy császár legyen; de Curée a tribunátusban, megelőzni akarván a hadsereget, április 23-án már határozottan

213. ábra. I. Napoléon és felesége megkoronáztatása a párisi Notre-Dameban 1804. december 2.

azt javasolta, hogy az első konzult a franciák *császáranak* és a császári méltóságot családjában *örökösnek* nyilvánítsák. *Carnot* volt az egyetlen, aki bevallotta, hogy szívének sugallata szerint a szabadság lehetséges és vele könnyebben, állandóbban kormányozhatnak minden önkényes uralomnál, minden oligarchiánál; a diktatúrát azonban ő is rosszabbnak tartotta a bevallott monarchiánál s köztársasági többé nem maradhatván, inkább emezt választotta. Május 18-án a szenátus Napoléont valóban a *franciák örökös császáranak* jelentette ki. De hát — kérdezte Napoléon már a száműzetésben — »olyan nagy dolog az, ha valakit császárnak híznak? Olyan szó az is mint a többi akármelyik. Kikacagnának, ha csupán a császári cím ajánlana engem az utókornak«. Igazsága volt egy egykori magyar verselőnek: »Rara sorte, spreta morte, magna arte, fausto Marte factus Caesar Bonaparte«. (Ritka sors, halálmegvetés, nagy ügyesség, hadiszerecnse tette császárrá Bonapartét.)

Ezt a változást Napoléon először is *Ausztriával* akarta elősmertetni, holott ezt ekképpen másodrangú hatalommá s magát II. Ferencet, mint csupán *választott császárt*, kisebb tekintélyű uralkodóvá süllyesztette le. Ferenc maga is hasonló címet akart, de habozott : Németország, Ausztria, vagy éppen Magyarország örökös császáranak nevezze-e magát. 1804. aug. 11-én végre az *osztrák császári címet* vette föl s így valahára nevet adott Ausztriának, mely a Habsburg-ház uradalmaiból került együvé ; 17-én pedig kijelentette, hogy ez az elhatározása Magyarország közjogi helyzetén nem változtat. Talleyrand sokatjelentő mosollyal értesült róla, hogy Ferenc egyelőre két császárság koronáját viseli. I. Sándornak nem volt kifogása sem a párisi, sem a bécsi alkotás ellen. Ferenc beírta a cím pusztá fölvételével, Napoléon azonban, midőn (3,580.254 szavazattal 58.629 ellen) a nép is helybenhagyta az örökös monarchiát, 1804. dec. 2-án Párisban koronázó ünnepet tartott. Előttevaló nap titkon egyháziilag is megesküdvén Joséphine-nel, másnap a Notre-Dameban másfélórahosszat várakoztatta *VII. Pius* pápát, kit már szept. 15-én meghítt, hogy »a franciák első császára fölkenetése és koronázása szertartásának vallási jellegét a legki-

214. ábra. Napoléon koronázási kardja.

tünőbb fokozatban adja meg». Napoléon fejét arany borostyánkoszorú fedte, midőn az oltár elé térdelt. A pápa odakötötte oldalára a szentelt kardot, kezébe adta a kormánypalcát, mire Napoléon fölkel s a koronát önmaga tette a fejére. Így koronázta meg Joséphinét is. Ezernégy esztendő mulva ezzel az előre megállapított szertartással viszonzta azt a meglepetést, amit az akkori pápa készített Nagy Károlynak. A pápa megáldotta, a nép mint semper Augustust éltette, ő maga pedig ásitóva hallgatta végig a nagymisét. A pápa tiltakozásával nem törődve, a Mars-mezőn még egyszer megkoronáztatta magát. A pápa néhány nap mulva megjegyezte, hogy Napoléon dicsőségének őszinte csodálói nagy hasonlatosságot látnak a francia császárság régi alapítója (Nagy Károly) és mostani helyreállítója közt. Az egybevetés tökéletességéhez, szerinte, még csak az kellene, hogy Napoléon, Nagy Károly módjára, az egyháznak visszaadja mindazt, amit (a legációkat) tőle elfoglalt s hogy a szentszéknek egy általános békekongresszuson biztosítaná hatalmas védelmét. A pápa tehát nem Ferencet tekintette többé Nagy Károly utódjának, hanem Napoléont, aki pedig még az ő párisi időzése alatt elfogadta a királysággá alakult Olaszország koronáját, tehát vissza sem adhatta a legációkat, sőt néhány napig azzal a gondolattal is foglalkozott, hogy a pápa székhelyeül Páris jelöli ki. »Párisban — felelt a pápa — nem marad más,

I. NAPOLÉON. (1804—1815.)

mint egy szegény szerzetes, akinek a neve Chiamonti Barnabás.« Párisból azonban Rómába 1805. április 4-én nem a szegény szerzetes, hanem a pápa utazott vissza s így a pápaság és a császárság Napoléon korában nem forrhattak úgy össze mint Nagy Károly idejében.

A világ szabadsága érdekében 1792-től 1799-ig annyi őszinteséggel folytatott küzdelmeket 1800-tól 1804-ig a római vagy legalább a Karoling császárság helyreállításáért folytatott háborúk követték. A császárság megalapítása után Franciaországot 1815-ig a világbirodalom eszméje, sőt annál is több: az egész világ vezetésének gondolata töltötte el. Megvalósítására Napoléonnak mindent össze kellett törnie, amihez az emberiség Krisztus születése óta ragaszkodott. Uralma csak a középkor leghatalmasabb intézményeinek, a pápaságnak és a római szent birodalomnak, romjain épülhetett föl újra. Ázsia csak a cár birodalmának eltiprásával nyilhatott meg Európa előtt. Az óceánok csak a világ legnagyobb tengeri hatalmasságának megtörésével hordozhatták szabadon valamennyi nép hajórajait. Tizenegyettenes esztendő telt el ebben a titáni küzdelemben, amelyhez foghatót az emberiség sohasem látott, Nagy Sándor korában sem: Mozgásba jött mind az öt óceán, mind az öt földrész, Európának mind az öt császársága: a francia, római, osztrák, orosz, török. Pedig ezek a birodalmak, melyek már nevéknél fogva is a világhatalomra törekedést jelentették, a kis Európa nagyragyadásának csak osztályosai voltak; mert hagyományainál fogva a pápaság s óriási erejénél fogva Anglia is az elsők között küzdöttek. Az első kérdés mindenestre az volt, mi történjék a római

215. ábra. Nelson tengernagy (1758—1805).

szent birodalommal, mely a két új császársággal szemben idejét multa; s mi történjék a *római pápasággal*, melyre ez a szent birodalom egy ezredéven át támaszkodott.

II. A római szent birodalom bukása.

I. Sándor cár II. Ferenczel már 1804. nov. 6-án szövetkezett arra az esetre, ha I. Napoléon Olaszországot teljesen meg akarná hódítani. Anglia, hol ismét a harcias Pitt vette át a kormányt, 1804. dec. 3-án szövetkezett a svédekkel, 1805. április 11-én az oroszokkal. A szövetséghez Ausztria is csatlakozott, midőn Napoléon magát 1805. május 29-én a vaskoronával Olaszország királyává koronáztatta, hugát, Elizát, Piombino és Lucca hercegnőjévé tette, június 4-én pedig Genovát (Liguriát) s az osztrákoktól követelt Parmát, Piacenzát és Guastallát Olaszországba kebelezte. Ausztria tehát Kasszandrája: Károly főherceg intelmeivel nem törődve, katonai Demosthenese: Mack tábornagy tanácsára teljesen készületlenül ugrott bele a háborúba. Félmillió franciával legfeljebb 200.000 osztrákot és magyart állíthatott szembe; Mack azonban 700.000 katonáról szónokolt. Abban bízott, hogy Napoléon egyenesen Anglia ellen fordul, Olaszország vagy éppen Ausztria ellen tehát nem nyomulhat elég erővel. Boulogne, Amblateuse és Wimereux környékén a »grande armée« (nagy sereg), összesen 150.000 francia, már valóban készen állt, hogy 2000-nél több hajón át-

216. ábra. Davout, auerstädti herceg (1770—1823).

keljen a Manche-csatornán s magát Angliát támadja meg. Napoléon, mint valami újkori Xerxes, a tenger partján emelt trónjáról 1805. aug. 16-án serege szemeláttára osztotta ki a becsületrend első jelvényeit s új lovagjait ott eskette meg, hogy élnek, halnak a hazáért. Azonban 21-én már lemondott az átkelésről, hogy egész erejével *szarazföldi* ellenségeire vetesse magát. Augusztus 27-én megindította hadait a Rajna, Estei Ferdinánd főherceg pedig (helyesebben tábornoki főnöke, Mack) szept. 2-án Bajorország felé, mely a franciákkal tartott. Napoléon szept. 25-én átkelt a Rajnán, okt. 6-án a Dunán s az ideoda kaposó Mackot és 23.000 katonáját 20-án Ulmban megadásra kényszerítette. Azt hitte, hogy ez az ulmi nap tízszerte híresebb lesz mint a marengoi; foglyát, Mackot, mégis békeajánlattal küldte Bécsbe. Erre az angolok tengeri, és Károly főherceg olaszországi diadalai is ösztönözhet-

217. ábra. Az austerlitzi csata. (Schwebach és Duplessis-Berteaux után.)

ték. *Nelson*, a földközitengeri angol hajóhad parancsnoka, Toulonban huszonegy hónapig veszteglésre kényszerítette a francia hajórajt s mikor ez 1805. március 18-án mégis kiindult s a spanyol hajóhaddal egyesült, kilenc hónapig, a trafalgar-i dal szerint »a tengerövezte földgömböt félig megkerülve üzte a csalfa frank nyomát«. 1805. október 21-én *Trafalgar*-nál 27 sorhajója és 4 fregátja végre szembekerült Villeneuve 33 sorhajójával és 7 nagy fregátjával. »Anglia elvárja, hogy minden ember teljesítse kötelességét!« jelezte Nelson a *Victory* zászlóshajóról. Egy golyó nemsokára eltörte hátgerincét. »Hála Istennek, megtettem kötelességemet«, szolt a haldokló; s midőn három órai szenvedés után 1587-ed magával meghalt, Villeneuve és a francia hajóhad nagyrésze az angolok foglya volt, a tengeri hadjárat véget ért s Anglia ismét ellenmondás nélkül uralkodott az óceánon.

Caldieronál, Olaszországban október 30-ától november elsejéig : három nap alatt Károly főherceg is diadalt aratott; győztes seregét Krajnán át mégis gyorsan hazaindította, mert tudta, hogy Napoléonnak el kell foglalnia Bécset, ha az oroszokat meg akarja semmisíteni. November 13-án *Murat* franciái a kíváncsi lakosok sorfala közt valóban keresztülvonultak Bécsen, melynek közönyén megbotránkoztak és csellel elfoglalták a Dunán átvezető Tabor-hidat. *Davout* is megszállotta Pozsonyt s tudatta Pálffy Lipót gróffal, az insurrectio tábornokával, hogy a franciák semlegesnek tekintik Magyarországot, ha József nádor visszavonja csapatait, a nemesi fölkelést feloszlatja s Bécset tovább is éllelmezi. Szívesen látták volna, ha Habsburg-nádora alatt Magyarország önálló király-

sággá alakul. Napoléon külön kiáltványban kecsgettette a magyarokat függetlenségük előismerésével, de az sem akadt, aki fölhívását kinyomassa és terjessze. Ekkor már Schönbrunnból osztogatta parancsait, de 20-án Brünnben ütötte föl főhadiszállását, hogy megütközzék a szövetségesekkel, mielőtt *Károly* főherceg 80.000 embere megérkezhetnék. December 2-án *Austerlitz*nál »a három (vagy inkább — Ferenc kétszeresen számítván — négy) császár csatájában« egyik legszebb diadalát aratta s kevésbe mult, hogy a futó császárokat el nem fogatta. Napoléon és Ferenc császárok december 4-iki nasiedlowitzi személyes találkozása következtében a cár harmadnap már seregestül hazaindult a nyitramegyei Holicsból. Idejárt, hogy *Haugwitz* porosz követ dec. 15-én aláírta a schönbrunni szerződést, melynek értelmében a franciáktól Poroszország megkapja Hannovert, de felbontja az osztrákokkal és az oroszokkal kötött szövetségét. Ausztria tehát teljesen elszigetelve, Magyarországon eléggé nem bízva s *Károly* főherceg fáradtan megérkezett seregére nem számíthatva, egyhónapi alkudozás után 1805. dec. 26-án megkötötte a *pozsonyi békét*. Ausztria Franciaországnak engedte át Velencét, Istriát, Dalmáciát a szigetekkel együtt, Bajorországnak pedig Tirolt s Württembergnek és Badennek néhány kisebb területét. Kárpótlásul csupán Salzburgot és Berchtesgadent kapta. Összesen 55.000 km² területet vesztett, mintegy 3 millió lakossal ; s 80 millió korona hadikárpótlást kellett fizetnie.

Austerlitz volt Németország Mohácsa. A birodalom többé nem állhatott fenn régi alakjában, mert Ausztria kiszorult onnan és Olaszországból, tehát mindazon területekről, melyeken a szent római birodalom alapult. *Stadion* gróf miniszterelnök, ki a bukott Cobenzl helyébe lépett, *Károly* főherceggel együtt még mindig bízott Ausztria és Németország egybeforró jövőjében, holott amiatt, hogy *Cattarót* egy osztrák tábornok nem a franciáknak, hanem az oroszoknak adta át, majdnem ismét háborúra került a dolog. *Pitt* kevéssel az *austerlitz*i csata után (1806. jan. 23.) bánatában meghalt, politikai ellenfele s utódja, *Fox*, a béke híve volt, kivált azóta, hogy 1806. július 20-án Francia- és Oroszország békét kötöttek s így Anglia teljesen szövetségesek nélkül maradt. Poroszország a franciákkal 1806. márc. 3-án kötött újabb szerződés értelmében Hannover megszállása és amiatt, hogy az angolok elől kikötőit elzárta, már jun. 11-én háborúba bonyolódott Angliával, Lauenburg megszállása miatt pedig Svédországgal. Amellett az a veszedelem fenyegette, hogy, a balkáni bonyodalmak esetén, Franciaországot Oroszország ellen kell segítenie. Ez minden volt, csak nem német politika. 1806. márc. 30-ika óta különben már egy francia, *Murat*, volt a német *Berg* és *Cleve* nagyhercege, egyúttal sógorának, Napoléonnak, németországi ellenőre. Rokonainak Napoléon a német fejedelmi családokban keresett házastársakat, hogy, mint valaha a Habsburgok, házasságok útján szerezzen egyes területre jogcímet : »Tu, Felix Francia, nube !« Tizenhat német fejedelem önként az ő védelme alá helyezkedett s július 17-én, Délnémetország belső és külső békéjének biztosítására, megalakította a *rajnai szövetséges államokat*. Tagjai felségjogokat gyakoroltak, de Napoléont bármely szárazföldi háborújában 63.000 katonával kellett segíteniök. Augusztus elsején ez a szövetség, melynek tagjai közül Bajorország és Württemberg királyi címet kapott, a német birodalmi gyűlésen bejelentette, hogy *külep a birodalom kötelékéből* s ugyanakkor Napoléon meg-

üzente, hogy a birodalom fennállását többé el nem ösmeri. Augusztus 6-án tehát II. Ferenc császár száraz nyilatkozatban tudatta, hogy, a változott körülményeknél fogva, a választásakor tett fogadalmakat nem teljesítheti többé s feloldja azokat a kötelekeket, amelyek őt a német birodalomhoz fűzik. Az egyes államokat is feloldja az iránta fogadott hűség kötelezettsége alól s ezentúl mint Ausztria császára uralkodik tovább.

Nagy Károlynak, vagy éppen Augustusnak birodalma, II. Vilmos német császár szerint (1901. április 24.), azért hanyatlott el, mert egyetemessége megakadályozta abban, hogy egészen egy nemzetté jegecesedjék. Bölcs szavak; illenek arra az egyetemes monarchiára is, amelyet Napoléon az éppen most megbukottnak helyébe akart állítani, amelynek azonban nem ezerhat évre, hanem csak századrésznyi időre volt szüksége, hogy felbomlásával az igazság erejét bizonyítsa. Napoléon érezni látszott, hogy oly különböző elemeket tartósan nem olvaszthat egybe. Ausztriában mégis attól tartottak, hogy a római birodalomban csak az uralkodó családot akarja megváltoztatni s önmagát nyilvánítja római császárnak. Hiszen már 1805. márc. 30-án megalkotta a Bonaparte-ok családi törvényét, melynek értelmében családja minden tagja tőle függ. Olaszországban 15 örökös birodalmi hűbért teremtett, Nápolyba, majd Spanyolországba egyik öccsét, Józsefet, Hollandiába a másikat, Lajost, küldte királynak. Általában »18 hónap alatt több királyságot teremtett, mint a német trón urai ugyanannyi század alatt«. A szétmállott birodalmat azonban valóban nem akarhatta helyreállítani az, aki békealkudozásai közben Angliát a porosznak átadott Hannoverrel, Oroszországot Dél-Poroszsorzággal kecsgettette, a rajnai szövetséget s annak új királyságait megalkotta, a szász választót királyi címmel kínálta meg, a porosz királyt pedig 1806. július 22-én maga biztatta egy északnémet császárság alakítására.

Poroszország az utóbbi években gazdaságilag nagyszerűen fejlődött, de politikai élete, közigazgatása, katonasága hanyatlott. 1806. október elsején III. Frigyes Vilmos az angolokkal és az oroszokkal mégis megkötötte a *negyedik szövetséget*, de, szövetségeseinek segítségét be nem várva, Napoléont arra szólította föl, hogy egy hét alatt hagyja el Németországot, az északnémet szövetséget ösmerje el s az alsó Rajna vitás területe ügyében bocsátkozzék tárgyalásokba. A szent birodalom helyreállítására a protestáns *Hohenzollernek* épp oly kevésbé

218. ábra. III. Frigyes Vilmos porosz király (1797—1840).

vállalkozhattak, mint — akkori erejüket s az európai helyzetet tekintve — egy új német császárság alapítására. Napoléonra, mint az egyiptomi piramisokról, most is »négyezer esztendő tekintett alá«: együttvéve körülbelül ennyi volt a porosz tábornokok életkora. »Öreg urak«, Nagy Frigyes hadiiskolájában növekedett 62—82 éves tábornokok vezették a 150.000 porosz zsoldost a fiatal Napoléon fiatal tábornokai, a taktika újjáteremtői ellen, kik 200.000 főnyi néphadsereg, a világ legjobb katonái élén, villámgyorsan cselekedtek. Már a semmibe sem vett határidő lejártá előtt, október 6-án, megkezdték az előnyomulást; 10-én Saalfeldnél megverték az ifjú Lajos Ferdinánd herceget, ki maga is elesett; gyors mozdulattal elválták a poroszokat az Elbe felé való visszavonulás vonalától, s okt. 14-én a részekre szakadt sereget egyszerre támadták meg. Davout Hassenhausen és Auerstädt közt a fővezért, az öreg braunschweigi herceget, ki halálos sebet kapott; Napoléon pedig Jenánál Hohenlohét s a segítségére jövő Rüchelt verte meg teljesen. Erfurt tizezer emberrel még aznap föladta magát; nyomoruságos példáját a jól felszerelt, erős helyőrséggel megrakott váraknak egész sora követte. Október 15-én Napoléon 159 millió frank hadisarcot vetett ki a Visztuláig terjedő porosz tartományokra, 24 milliót a szászokra, akik különben már 17-én odahagyták a poroszokat. Halle ugyanaznap 11.000 emberrel kapitulálván, a franciák előtt nyitva állt az út Berlin felé, melyet okt. 24-én már Spandauval együtt megszállottak. 28-án Prenzlaunál, 29-én Pasewalknál és Stettinnél, 31-én Anklamnál, november 1-jén Küstrinnél sok ezer porosz úgyszólván ellenállás nélkül tette le fegyverét; november 6-án elesett Lübeck is, másnap Raskaunál a vitéz Blücher sem állhatott tovább ellen; 8-án pedig 24.000 emberrel, 20 tábornokkal, 6000 lóval s 800 ágyúval Magdeburgban Kleist is megadta magát Ney tábornagnak, kinek felényi ereje sem volt. Csak Kolberg és néhány sziléziai vár őrsege teljesítette kötelességét férfiasan. Katonai gögöt nagyobb és méltóbb megaláztatás sohasem ért, mint ekkor Poroszországban, mely, egy hónapi hadjárat után, jóformán francia tartomány lett.

Napoléonnak 750 km. hosszú vonalon csak 194.000 embere volt, ami 200.000-re növekedett, midőn a poseni békében (dec. 11.) a királyi rangra emelt Szászország csatlakozott hozzá; s valamivel többre, midőn 1807. januárius 2-án bevonult Varsóba. A lengyeleket országuk visszaállításának megígéréseivel csalogatta magához s talán helyre is állítja, ha Ausztria Galiciát hajlandó lett volna elcserélni Sziléziáért. A császár most egyenesen Königsberg ellen indult, hogy elfogja az odamenekült porosz királyt s leszámoljon az ennek segítségére valahára megérkezett oroszokkal; *Eylau*-nál azonban *Benningsen* orosz vezér 1807. febr. 8-án a rémítően véres szuronycsatában megállta helyét. Napoléon visszaadta volna *III. Frigyes Vilmos* országát, ha szakít az oroszokkal; de a király *Hardenberg* alatt harcias minisztériumot alakított, *Sándor* cár pedig április 2-án maga is Memelbe jött. Bartensteinban nyiltan szövetszövetkezett a poroszokkal avégből, hogy Németországot a rajnai szövetség szétrobbantásával s a Rajna balpartjának visszavívásával két szövetséggé egyesítse: északot Poroszország, délt Ausztria vezetése alatt. Napoléon azonban a csatatéren elválasztotta egymástól a szövetségeseket, június 14-én *Friedland*-nál újra győzött, s harmadnap elfoglalta Königsberget, honnan a királyi család már két hete Memelbe menekült.

A porosz királlyal nem törődve többé, 21-én fegyverszünetet, *Tilsit*-ben pedig július 7-én *békét*, sőt védő- és dacsövetséget kötött a cárral, kit személyes találkozásukkor egészen elvarázsolta. Sándor cár elősmerte az olasz- és a németországi változásokat és csatlakozott a szárazföldi zárlathoz; viszonzásul szabadkezet nyert a Balkánon s Bialystock vidékén egy darabot szövetségesének, a porosznak terü-

219. ábra. A három császár találkozása Tilsitben.

letéből kapott meg. Harmadnap, július 9-én, Napoléon a poroszoknak csak »a minden oroszok cárja iránt való tiszteletből« engedett békét. Némi kivétellel visszaadta az Elbétől keletre fekvő területeiket, de elvette tőlük az Elbétől nyugatra levőket s a lengyel tartományokat; Glogauban, Küstrinben és Stettinben így is francia őrséget hagyott; három francia hadtestet a poroszoknak mindaddig élelmezniök kellett, míg a 600 millió frank hadisarcot le nem fizetik. Az ekként

felszabadult lengyel területből szövetségese, a szász király számára, a *varsói örökös hercegséget*, öccse : Jérôme számára pedig (a poroszoktól, hesseniektől és braunschweigiectől elvett kerületekből) *Westfália királyságot* alkotta.

A korzikai nemes határtalan erejű fia — ahogy Kölcsey nevezi — már is megrendíté egész Európát. »Midőn Nagy Károly császári székét magához ragadá és Lissabontól Tilsitig Fülöp fiának rohanó szerencséjével alkotott magának olyan hatalmat, amilyenért a római erő két század lefolytában küzd vala : akkor mely kebelben nem dobbant meg a szív, ki tarthatá bizonyosnak sorsát mától holnapig ?« A pápa éppen nem ; mert Napoléon abban a pillanatban, amelyben Tilsitnél a németrómai birodalom eszméjét eltemette, egész kíméletlenséggel fordult ez eszme kipattantója és éltetője, a pápaság ellen.

Orosz-francia támadással fenyegette meg Angliát és Törökországot is, ha november elsejéig békét nem kötnének. Nem tartotta lehetetlennek, hogy Európa összes szárazföldi államai rövid időn két egyetemes monarchiába szívdódnak fel : nyugaton a francia, keleten az orosz császárságba. Ebben az alakulásban a pápaságnak semmiféle részt sem engedett. VII. Pius pápának, akitől Anconát elfoglalta, már 1806. jan. 7-én megírta, hogy, »mint második és harmadik (Valois és Bourbon) házbeli ősei, az egyház legidősebb fiának tekinti magát, egyedül azért viselvén a kardot, hogy az egyházat oltalmazza, neki a görögök és muzulmánok ellen biztosságot szerezzen«. S ő a szentszéket »téves lépései, hálátlansága és rosszakarata« után is oltalmazni fogja. Egyideig mindenesetre foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a világalalom élén ketten álljanak : ő a politikai ügyekben, a pápa a lelkiekben ; a pápa legyen Róma uralkodója, ő azonban Róma császára. »Nagy Károly vagyok, az egyház kardja, de egyúttal császára« — írta 1806-ban ; — de ha a pápa ki nem tiltja az angolokat, oroszokat, svédeket és szárdokat Rómából és az egyházi állam kikötőiből : »olyanná teszem, mint Nagy Károly előtt volt«. A pápa azonban 1806. márc. 21-én kijelentette, hogy »a római pápa, ki Rómának annyi század óta ura, hogy a Föld egy fejedelemsége sem dicsekedhetik régibb eredettel, saját államaiban magánál felsőbb hatalmat nem ismert és sohasem ismer el. Rómához soha, semmiféle császárnak sem volt joga. Felsőged mérhetetlenül hatalmas. Önt megválasztották, megkoronázták, fölkenték, elismerték a franciák, de nem egyszersmind Róma császáranak«. Mindkettejük hatalmának fogalmait megsemmisítené és meghamisítaná a császár követelése, hogy világi dolgokban a pápa a császár iránt ugyanazon tekintettel legyen, mellyel a császár viseltetik a pápa iránt a lelkiekben. Inkább szembe száll az élet minden keserűségével, mint hogy méltatlan legyen tisztére és csak hajszálnyira is túl menjen azon a vonalon, melyet lelkiismerete szabott eléje. Utóbb, június 14-én is, visszautasította a császársággal való *állandó és rendszeres szövetség* eszméjét, július 15-én pedig Napoléonnak azt az utolsó kívánságát, hogy háború esetén kikötőit elzárja az angolok elől s az egyházi állam váraiba mindenkor francia őrséget fogadjon be, amikor Olaszország valamely pontján szárazföldi hadsereg köt ki vagy akar kikötni. Július 31-én, minden földi hiúsággal leszámolva, Caprara tábornok előtt valóságos politikai végrendeletben ismételte meggyőződését ; s ezt akkor sem változtatta meg, mikor, II. Ferenc lemondván a németrómai császárságról, Napoléon valamivel több joggal játszhatta Nagy Károly

szerepét. E szerep, a nyugati császárság eszméje, ellen, Napoléon 1806. nov. 12-én is tiltakozott, de »nem mondja, hogy ez be nem következhetik«. Bosszúsan jegyezte meg, hogy Rómában »nincsenek többé nagy emberek, mint X. Leó korában ; Ganganelli (XIV. Kelemen) másként viselte volna magát«. 1808. febr. 2-án megszállatta Rómát, április 2-án a »nagynevű elődje«, Károly által alapított egyházi állam nagy részét, 1809. máj. 18-án pedig »Nagy Károly adományát visszavonta« s a pápai államokat bekebelezte a francia birodalomba. Véget vetett (saját szavai szerint) »ennek a nevetséges világi hatalomnak, mely gyöngye maradványa a Gergelyek túlhajtásának« ; de hogy »a pápa az legyen, aminek lennie kell, lelki hatalmát védelmébe fogadta a szenvedélyek ellen, melyekbe azt a világi hatalom sodorja«. A pápa június 10-én kiiktatással, a császár pedig erre július 5-én a *pápa elfogatásával* felelt. A világ, mely idáig hidegen nézte a pápák és császárok közt ezredév óta folyó küzdelemnek ezt a legújabb módját, ettől a drámai fordulattól fogva valláskülönbőség nélkül tisztelettel és részvétellel tekintett a savonai fogoly felé. Irodalmunkban két protestáns férfiú : a Tisztelet oszlopában Deáky Gedeon prédikátor s az ő műve apológiájában Péli Nagy András kurátor már akkor terjedelmes munkákban »halhatatlanították a szenvedésekben és a francia fogságban kimutatott keresztény kegyességét s állhatatosságát«. —

220. ábra. VII. Pius. (Éremminta Ferenczi Istvántól.)

A fontainebleau-i konkordátumban (1813. jan. 25.) Pius közel állott ugyan hozzá, hogy megnyissa az avignoni pápák újabb sorozatát ; de a császár 1814. március 14-én visszaadta szabadságát és világi hatalmát. Napoléon már elvesztette koronáját, midőn VII. Pius pápa május 24-én magyar huszarak kíséretében vonult be Rómába. A pápaság, mint a ledőlt oszlopokat befedő borostyán, tovább élt Nagy Károly, Habsburg Rudolf és Napoléon császárságainál.

III. A világalom kérdése.

Napoléon Berlinben már Nyugat-Európa urának érezte magát ; 1806. nov. 21-én alattvalóit és szövetségeseit eltiltotta az angolokkal való minden érintkezéstől. Elrendelte az angol árucikkek lefoglalását és elégetését, az angol hajókat minden szárazföldi kikötőből kitiltotta s a szárazföldön minden angolt hadifogolynak nyilvánított. Varsóban 1807. jan. 25. a Hansavárosokba érkezett angol árucikkek elkobzását is meghagyta s Milanóban dec. 17-én már annyira ment, hogy letartóztatását és megvizsgálását rendelte el minden idegen semleges hajónak, melyet gyanuba fogtak, hogy az ellenségnek szállít valamit. Anglia

1780-ban hasonlóképpen járt el Amerikával szemben; de ő Amerikánál mérhetetlenül többet vesztett ezzel az ostromzárral (blocus continental), mely a Napoléonnal tartó egész szárazföldről kiszorította. A császár valóban a szárazföldön akarta tönkretenni tengerészetét s gazdasági téren kívánta legyőzni azt a hatalmat, mely ellen katonái az egyiptomi vállalat óta hiában harcoltak. Akaratának a legtöbb európai állam engedelmességet s Napoléon fogadkozott, hogy a Stuartok közül egy gyermeket is Anglia királyává tudna tenni; másfél év múlva azonban (1808. júl. 13.) Henrik bíbornokkal a Stuart család kihalt s a Hannoveri ház rendületlenül állt.

A halál ugyanegy esztendőben (1806.) ragadta el Pittet és Foxot, harcias szellemüket azonban *Grenville*, főképpen pedig *Canning*, angol nemzeti örökségnek tekintették. A wikingek utódainak szövetségével akarták meghiusítani Napoléon rendszerét, egyúttal az oroszok elől elzárni a Balti tenger kijáratát. *Dániát* 1807. szept. 7-én a főváros háromnapos bombázásával kényszerítették összes hajóinak (18 sorhajónak, 17 fregátnak stb.) kiadására s egyúttal a holland hajókat is magukkal vitték. Nem sokat törődtek vele, hogy most már az elkeseredett Dánia a franciákhoz csatlakozott. *Svédország* az angolokkal szövetkezett; mire a franciák elfoglalták tőle Pommerániát, az oroszok pedig Finnországot, melyet a fegyverszünet értelmében (1808. nov. 30.) végképp oda kellett hagyniok. *IV. Gusztávot* a svédek most már (1809. május 1.) megfosztották koronájától. Új királyuk, *XIII. Károly*, 1810. januáriusában megbékült a franciákkal, trónja örökösének halála után pedig az országgyűlés *Bernadotte* francia tábornagyot (az egykori közlegényt) választotta meg utódának.

Európa déli félszigeteitől Napoléon szintén hódolatot követelt. A *balkáni* események különösebben is érdekelték, mióta Dalmácia elfoglalásával a Balkán egyik ura lett. A *szerbek*, akik a törökök ellen 1804-ben Kara Györgye vezetése alatt nyíltan fölkeltek, a negotini szerződésben (1808.) Sándor cár védelme alá helyezkedtek. Az oroszok az 1806-ban megszállt dunai fejedelemségeket (Moldvát és Oláhországot) a tilsi béke s az orosz-török slobodziai fegyverszünet után sem hagyták oda; az angolok tüntető hajóhadat küldtek Konstantinápoly alá, a janicsárok lázongtak, *III. Szelímet* (1789—1807.) letették s trónjára *IV. Musztafát*, majd ennek elűzetésével (1808. júl.) *II. Mahmudot* ültették. Ennyi gyöngeség láttára Napoléon majd azzal a tervvel foglalkozott, hogy a Balkánon az oroszokkal és az osztrákokkal osztozkodják, majd azzal a még kalandosabb szándékkal (1808. febr. 2.), hogy az oroszok szövetségében Dalmácia és a Kaukázus felől egyszerre támadja a török birodalmat s azt és talán Perzsiát is elfoglalván, az angolokat elvágja Indiától, sőt esetleg onnan is kiszorítsa.

Korfuban s az olasz kikötőkben nyugodtan készülődhetett, mert az etruriai királyság (1807.) s az egyházi államok bekebelezése (1808.) következtében az egész *olasz félszigeten* ő uralkodott. Az *ibériai félsziget* miatt is nyugodt lehetett. A Braganzákat, kik nem akarták az angolok elől elzárni *Portugália* kikötőit, 1807. nov. 27-én Braziliába szalasztotta, országukat elfoglalta, Junot kormányára bízta és francia tartománnyá tette. *Spanyolországot* Portugália gyarmatainak odaigérésével megnyervén, »szövetséges« seregével elárasztotta. Az öreg *IV. Károlyt* és az aranjuezi forradalom következtében (1808. márc. 19.) helyébe

lépött VII. *Ferdinándot* Bayonneba fejedelmi találkozásra hitta meg, Spanyolországról és Nyugat-Indiáról mindakettőt lemondatta. Spanyol királlyá öccsét, *József* nápolyi királyt (s ennek helyébe nápolyi királlyá sógorát, *Murat-t*, a spanyolok meghódítóját) tette meg s így, a spanyol gyarmatokat is odaszámítva, óriási területtel növelte a francia birodalmat és az angolok ellenségeinek számát. Hogy Közép-Európa tekintetében is nyugodt legyen, a párisi egyességben 140 millió frankra szállította le Poroszország hadisarcát, négy vár kivételével kivonta onnan hadait s megengedte, hogy a poroszok ismét tarthassanak sereget, amely azonban 40.000 főnél népesebb ne legyen. Azután császársága teljes fényében jelent meg Erfurtban (1808. szept. 27. — okt. 14.), hol vendége, *Sándor* cár, eléggé meggyőződhetett, a német fejedelmek, a német költők fejedelmével, *Goethével* együtt, milyen alázatosan hódolnak a szent római birodalom megdöntője előtt. Petőfi, ha összetalálkozik Miklós cárral, ki hadat vezet hazája ellen, bizonyosan nem érzi magát fölmagasztalva, mint Goethe, midőn Erfurtban először szorít kezét a jeni győzővel, Napoléonnal. De Petőfi szíve *egyetlen* egy Magyarorszáért dobogott, Goethe pedig úgy hitte, hogy Németország *egyetlen* egy sohasem volt, senkisémet látta, harmadéve pedig neve szerint is megszűnt. Erfurtban francia színészeknek tapsolt, ami még nagyobb dolog mint amikor félszázaddal azelőtt Nagy Frigyes is tapsolt nekik; mert akkor a győztes tette, amit most a legyőzött tett. Most színlelő fejedelmekkel volt tele a színház. Midőn *Talma* Voltaire egyik tragédiájának azt a versét szavalta, hogy »Egy nagy ember barátsága az istenek ajándéka«, a cár megölelte a császárt s élénken mondotta: »Ezt mindennap tapasztalom«, s a fejedelmi földszint újra tapsolt. Azt már nem látták, mert a politikai színpalak mögött történt, hogy heves vitatkozásaik közben Napoléon mérgében egyszer földhöz vágta kalapját s rátaposott. »Őn heveskedik és sérteget — szól nyugodtan a cár; — de velem haragjával semmire se megy; tárgyaljunk, értekezzünk, vagy elutazom.« Végre is október 12-én abban állapotok meg, hogy megújítják szövetségöket, de tíz évig titokban tartják annak egyes pontjait; Napoléon belenyugszik Finnország s a dunai fejedelemségek elfoglalásába s megígéri, hogy nem nagyobbítja a varsói hercegséget, nem állítja helyre Lengyelországot; a cár viszont elismeri a spanyolországi és a többi változásokat s egy eshető osztrák háborúban 150.000 emberrel segíti Napoléont. Mindaketten békére intették Angliát. Ábránd maradt, hogy vele valahol Kelet-India határán mérkőzzenek meg, mert Napoléon erejét csakhamar a *spanyol fölkelés* és ennek váratlan eredményei kötötték le.

221. ábra. Talma Ferenc (1763—1826).

A spanyoloknak nem kellett sem a június 18-án rájuk erőszakolt szabad-
elvű alkotmány, sem Bonaparte József királysága, sem Napoléonnak az a fogad-

222. ábra. Sir Arthur Wellesley, később Wel-
lington herceg (1769—1852).

kozása, hogy elvénült monarchiájukat
újraéleszti, intézményeiket megjavítja ;
mert mindez mégis csak a franciák ural-
mát jelentette. Egymásután alakultak
a forradalmi bizottságok (*junták*), me-
lyeknek szabadcsapatai (*a guerillák*)
Dupont tábornokot 20.000 emberével
együtt Baylennél, a Sierra Morena tövé-
ben, július 22-én elfogták s a Baleárokra
küldték rabságba. Ennél nagyobb szé-
gyen sohasem is érte a császári hadsere-
get. A fölkelők Józsefet most már, két-
heti pünkösdi királysága után, Madrid-
ból augusztus elsején kikergették s a
franciákat az Ebróig szorították vissza.
Ugyanaznap *Wellesley* (később *Wellin-
ton* hercege) angol sereggel szállt partra
Portugáliában s egyetlen egy hónap
alatt megtisztította Junot franciáitól.
Szeptember 25-én Aranjuezben közép-
ponti junta alakult s az ország közép-

pontjából (majd, menekülése után, Sevillából) rendkívüli eréllyel folytatta a
nemzeti küzdelmet, melynek célja VII. Ferdinánd alkotmányos és független
királysága, a régi világbirodalomba betolakodott idegenek kiűzése volt. *Napoléon*
azt hitte, három hónap alatt elbánik velök ; 125.000 fölkelő ellen személyesen
vezetett 270.000 franciát. Espinosa (november 11.) és Tudela (november 23.)
mellett meg is verte őket, *Palafox* aragoniai főkapitányt Saragossába rekesztette,
Madridot dec. 5-én elfoglalta s egyéb sikerei után József 1809. jan. 22-én Mad-
ridba, őmaga pedig másnap Párisba diadallal érkezett vissza. Februárius 20-án
elesett végre Saragossa is, mely Saguntumra emlékeztető hősiességgel s önfel-
áldozással védelmezte magát. A 23 napos utcai harcokban minden egyes házát
külön kellett bevenni s éhségtől, betegségektől, bombáktól, szuronyoktól meg-
ölve, 40.000 hős temetkezett a romok alá. Európa összes nemzeteit fölleskítette
Baylen és Saragossa hősiessége s a népeket a *hazaszeretet* mindenható erejére figyel-
meztette. A papok hazájuk és hitük újabb védelmére lelkesítették a spanyolokat,
kik, mint guerillaharcosok, Leonidás csatáit vívták az ő Xerxesök (Jourdan)
ellen. Anglia 1809. januárius 14-én nyíltan szövetségelt a forradalmi (sevillai)
bizottsággal s így a most már hadiszerekekkel is bőven ellátott nép, egyszerre
ezerfelé lekötve, elforgácsolta a megszálló francia csapatok erejét. Elszedte
élelmi- és hadiszereiket s ezzel rablásra és fegyelmetlenségre kényszerítette a
világ legrendesebb katonaságát. Utóbb maga *Napoléon* is bevallotta, hogy a
háborúnak ez a módja okozta romlását ; az ásta alá erkölcsi tekintélyét és poli-
tikai hitelét, mert ettől fogva Európában mindenütt a szabadság nyílt ellensé-

gének tekintették. Azért nem bíztak benne a *magyarok* és a *lengyelek* sem, amidőn csakhamar szabadságuk kivívására biztatta őket. Napoléon azonban, ahelyett hogy — ha már hozzáfogott — teljes erővel bevégezze az ibériai félsziget meghódítását, újabb csatatereken keresett dicsőséget. Nemcsak éppen Barbier, a francia poéta, nézte »a korzikai parasztot« kegyetlen Kentaurosznak. Franciaország, »ez a szilaj csikó,« szerette a vad harci zajt, a vért, a dobszót, a puskapor szagát. »Az ősi földről a Kentauros idegen földre vágatott vele s az új pályatéren az egész világban, száz csatában táncoltatta meg. Porként tiporta az ember-testeket és szügyig gázolt az emberek vérében. Ércpatái másfél évtizeden át egész nemzedékeket tapostak össze s a szilaj paripa megeresztett fékkel rohant keresztül a nemzeteken.«

Most *Ausztrián* volt a sor. Ausztriának az erfurti találkozás óta nagy oka lehetett az idegességre. A cár ugyan barátja volt területe épségének, de kész volt a háborúra, ha Ferenc akadályozná őt a dunai fejedelemségek bekebelezésében, vagy el nem ösmerné a spanyol- és az olaszországi változásokat ; Ausztria azonban tudni sem akart József spanyolországi királyságáról. Jellemző, hogy a háborús párt élén Stadion (Cobenzl utóda) mellett egy asszony állt : a szép Mária Ludovika császárné, s a békepárt élén egy generalissimus : Károly főherceg. De könnyűnek látszott a választás aközött, olyan háború kell-e Ausztriának, amelyet ő indít elvesztett tartományai visszavételére, vagy olyan, amelyet, ha nem is azonnal, ellene indítanak a Drávától délre eső s az északi szláv területek (Csehország, Galicia) meghódítása végett? Amazt az a körülmény javasolta, hogy a spanyolok lekötötték a francia haderő jelentékeny részét, de emez el-

223. ábra. Madrid megszállása hírének hatása a londoni udvarban. (Egykorú torzkép.)

kerülhetetlennek látszott, mikor Napoléon győztesen tért vissza Spanyolországból s könnyedén megjegyezte, hogy ottlevő csapatain kívül még közel félmillió embere van támadásra. A magyar országgyűlés minden tőle kért segítséget megszavazván, Károly sem ellenezte többé a háborút. 1809. április 10-én 175.000 emberrel kelt át a Rubiconon — ahogy az Innt nevezte —, hogy elbánják a

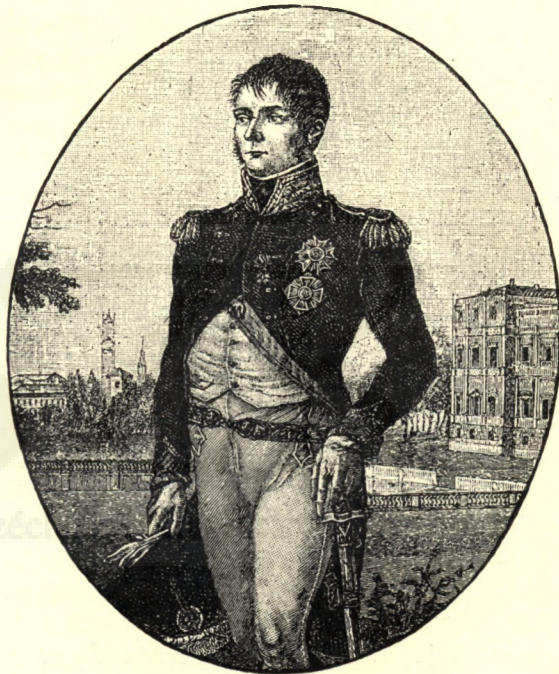

224. ábra. Károly főherceg (1771—1847).

Németországban álló francia sereggel, mielőtt Napoléon segítségére érkeznek. Tirol (ahol a bajor uralkodás alatt a császárkörtét is királykörtének kellett nevezni) papjainak izgatására *Hofer* András és más egyszerű emberek vezetése alatt már április 9-én fölkelt, öt nap alatt kiverte a bajorokat és a franciákat a kis országból, 6000 hadifoglyot ejtett és április 14-én a győztes parasztok Innsbruckban a császárnak hódoló kormányt alakítottak. De míg az osztrákok a páratlan sikeren örvendeztek, április 17-én a Donauwörthnél termett Napoléon hidegen jegyezte meg, hogy »egy hónap mulva Bécsben leszünk«. Április 23-ig

az abensbergi, landshuti, eggmühli és regensburgi csatákban már összesen 40.000 osztrákot, 100 ágyút, 40 zászlót és 3000 társzekeret fogott el s május 13-án másodszer, de ezúttal nem minden ellenállás nélkül, vonult be Bécsbe. Saját szavai szerint »dicsőséggel mutatta meg, mi a különbség Caesar katonái és Xerxes fegyveres hordái közt«. Május 20-án — a Granikoson átkelő Nagy Sándornál nagyobb dolgot művelve — Ebersdorfnál és Lobaunál az ellenség szemelättára kelt át a Dunán; a balparton *Aspern* és *Esslingen* közt Károly főherceg csak másnap támadta meg, azonban a kétnapos kemény küzdelemben (május 21—22.) megverte az idáig győzhetetlent. Lobau szigete, ahová Napoléon visszavonult, volt az a pont, ahonnan sarkai- ből a császár újra kiemelte a világot; s Károly — saját nyilatkozata szerint — most sem harcolhatott ellene másképp mint Hanniballal Fabius, ki késlekedésével menté meg az államot.

A bajorok május 19-én visszafoglalták Innsbruckot, de a hős tiroliak másodszer is kiveték őket. János főherceg, az első rossz hírek hatása alatt, május elején mégis magára hagyta Olaszországot, hol pedig némi szerencsével harcolt s előbb Stájer-, utóbb Magyarországon keresztül igyekezett csatlakozni Károlyhoz. Magyarországot Napoléon Schönbrunnból már május 15-én felszólította függetlensége kivívására s az esetleges fölkelés támogatására, vagy legalább Károly, János és József főhercegek hadai egyesülésének meggátlására, Bécs és Olaszország felől egyaránt hadakat küldött Győr felé. Itten, vagy inkább a szomszédos Kis-Megyernél, Jenő herceg június 14-én, a marengoi csata évfordulóján, oly győzelmet aratott, mely, Napoléon szerint, »unokája Marengonak és Friedlandnak«. A csata jelentősége annál nagyobb volt, mert bebizonyította, hogy nyílt csatában, rendes hadsereggel szemben, a magyar inszurrekció nem állhatja meg a helyét s így ezt a középkori intézményt a győri csata el is temette. Győr várát ugyan a franciák csak 22-én foglalhatták el, de többé komolyan semmi sem akadályozhatta Jenőt, hogy egyesüljön Napoléonnal, kinek megsegítésére Galicia felől most már az oroszok is közelegtek. Napoléon döntő támadásra készült s magához vonta most már *Davout*-t is, ki a pozsonyi hídfőt a leghevesebb harcok után sem foglalhatta el. A lobau-i ketrecéből kitört oroszán ezek után július 6-án *Wagram*nál 172.552 emberével véres, az *aspern*inél is véresebb győzelmet nyert Károly főherceg 110.578 emberén,

225. ábra. Beauharnais Jenő herceg (1781—1824).

225. ábra. Beauharnais Jenő herceg (1781—1824).

amit első sorban a győri csata ügyetlen vezérének, János főhercegnek, késése okozott. *Károly* július 11—12-én Znaimnál még egyszer szembeszállt üldözőivel,

226. ábra. Marmont tábornagy (1774—1852).]

de egy hét alatt immár 60.000 embert vesztvén, július 12-én Znaimban hat hétre fegyverszünetet kötött, hogy »Ausztria el ne vesszen s a császár idestova alamizsnára ne szoruljon«. Komárom körül akarta összevonni az osztrákok összes haderejét, hogy még egyszer szembeszálljon a hódítóval; de a császár kegyét elvesztvén, július 23-án lemondott és Ausztriának Savoyai Jenő óta legnagyobb hadvezére örökre visszavonult a közélettől. Harmadfél hónap múlva (október 4.) megbukott *Stadion* és háborús pártja is. Utódjaik, *Liechtenstein* hg. fővezér és *Metternich* Kelemen, a Magyaróváron reménytelenül kezdett tárgyalásokat most már buzgóbban folytat-

ták és október 14-én Schönbrunnban végre is békét kötöttek Napoléonnal. Eszerint Ausztria 85 millió frank hadikárpótlást fizet, Salzburgot és Felső-Ausztria egy részét Bajorországnak, Galicia nyugati részét a varsói hercegségnek, a keletit Oroszországnak, Görzöt, Triesztet, Karinthia északi részét, Krajnát, Horvátországot (a Szávától délre), Fiumét, a magyar tengerpartot, Isztriát és Dalmáciát mint »illir tartományokat«, Franciaországnak engedi át, s így elveszti egész tengerpartját; 150.000 főnél népesebb hadsereget nem tart; a szárazföldi zárlatot és József spanyol királyságát stb. elismeri. Ferenc a tiroliaknak is meghagyta, hogy fegyvereket letegyék; Hofer és társai mindamelllett folytatták hősies, de egyenetlen küzdelmüket, míg végre is elnyomatván, Napoléon 1810 februárius 20-án Mantovában főbelövette Hofert. Tiroi ilyen áron került vissza Bajorországhoz és Ausztria ilyen áron menekedett meg a teljes föl- osztástól.

A Magyarország és Ausztria rovására alakított *Illiriát* Napoléon, a Jóni szigetekkel együtt, *Marmont* tábornagra és Olaszországot Beauharnais Jenő alkirály kormányára bízta. A császár 1810 július elsején testvérét, a nem elég hajlékony Lajost, trónjáról lemondatta s országát, Hollandiát, július 9-én bekebelezte Franciaországba. Ez lett a sorsa Oldenburgnak s a Hanza-városoknak is. Franciaország départementjainak számát ekként 130-ra növelte. Ebből 15 Olaszországban, 11 a Rajna és a Trave torkolata közt (egészen a Balti tengerig) feküdt. Spanyolország, Westfália, Nápoly, Lucca és Guastalla hűbéresei, a svájci köztársaság, a rajnai szövetség 21 állama védettjei, Orosz-, Dán- és Svédország szövetségesei voltak. Ausztria és Poroszország összetörve hevert lábainál s Törökország aggódva várta végzetét. Európa államai közül csak Anglia őrizte meg függetlenségét; de a szárazföldi zár következtében Európa többi részétől majdnem teljesen elszigetelve s beláthatatlan végű háborúba bonyolítva.

Franciaországnak 39 hűbéres állama s 72½ millió lakosa volt már. Napoléon olyan új római birodalomról álmódzott, amelyben a Rajnától az Atlanti oceánig, a Scheldétől az Adriai tengerig egy legyen a nép, az akarat, a nyelv. S úgy *akarni* talán soha és senki sem tudott mint Napoléon. »Ha egy gondolat megérlelődött agyában — mondja Szilágyi Dezső, — abból rögtön kialakult a vágy; a vágyat akarattá edzette benne az acélból kovácsolt lélek s ez a hatalmas akarat azután győzedelmesen száguldott végig az egész világon.«

Az elkergetett Braganzák, Bourbonok hazátlanul bolyongtak, a Habsburgok és Hohenzollernek pedig kénytelenségből megosztották trónjaikat a felkapaszkodott Bonapartékkal. Letizia Ramolino valóban a királyok anyja volt; öt fia közül egyszerre négy viselt koronát; egyik leánya királyné volt, a másik fejedelemnő; a »Madame Mère«, az »Anyámasszony« az egyetlen, ki hódolatot követelhetett a hódítótól. Taine paraszt Corneliának nevezi őt; Canova, a nagy szobrász, koronás római császárnének ábrázolta; de ő egybeolvasztotta a két felfogást. »Több vagyok mint császárné, én Napoléon anyja vagyok«, szokta mondani. Ilyen maradt volna Cornelia, ha trónra juthat: a Gracchusok anyja. Letizia

lett a császár után első az egész birodalomban, akinek azonban a Tuileriákban sem kell egyéb hatalom mint amennyit az ajacciói házban az anyai szeretet nevében gyakorolhatott. A császárné, Joséphine, panaszkodott, hogy ura elperzseli őt csókjaival, melyek olyan izzók mint az egyenlítő napjának sugarai. Mégis el kellett válniok (1809. december 16.), mert gyermekek nem volt s Napoléon tudta, hogy Európa csak ebben bízva nyugodott meg az ő »örökös« császárságában. Másodszor (1810. április 2.) húsz császár ivadékát, Ferenc osztrák császár leányát, Mária Lujzát vezette oltárhoz, és 1811. március 20-án elérzékenyülve csókolta meg néhány perces fiát s örökösét, huszonegy császár ivadékát, akit mindjárt római királynak nevezett ki. Ez a pará-

227. ábra. Letizia Ramolino (1750—1836).

nyi gyermek békíthette volna ki majdan a francia és az osztrák császárságok törekvéseit a szent római császárság hagyományaival, mert benne mind a három

228. ábra. Mária Lujza császárné (1791—1847.)

birodalom Caesarainak vére csörgedezett. Nem Róma királya, csak Reichstadt hercege volt Napoléon fia, midőn huszonegy év múlva halálos ágyán, bölcsőjére tekintve, felsőhajtott: »Születésem és halálom . . . Csak ez a kettő marad rólam emlékezetben.« S ennek nem ezért kellett így történnie, mert atyját — Szilágyi Dezső kegyetlen mondása szerint — »a petyhüdt agyú európai fejedelmek jöttmentnek csúfolták« s Európa minden hadseregét talpra állították ez egyetlen ember ellen; hanem azért, mert szabadságukat úgy féltették tőle, mint hajdan Brutus féltette Rómáét és »a szatócselekűek« türték, hogy Napoléon elpusztuljon. Ez a pusztulás — Deák ítélete szerint — sohasem következhet volna be, »ha Páris, ha Franciaország azzal a lelkesedéssel védte volna császárat, amellyel őt a főhatalomra emelte«. De már most, a dicsőség legragyogóbb nap-

jaiban is, sokalták azt a százezer embert, akit évente zászló alá kellett küldeniök, hogy fenntartsák világhatalmukat, milyenről XIV. Lajos korában sem álmodozhattak. Igaz, hogy egy magyar utazó, Tökés János (1807.) Triertől Rheimsig csak asszony munkásokat látott a mezőkön s Párisig az egész országban nem talált több férfiút három vén embernél. A franciák talán nem szabadságukat, csak nyugalmaikat s az idegen fejedelmek sem népeiket, csak saját uralmaikat féltették, midőn a római király születése azzal fenyegette őket, hogy Napoléon halálával a császárság nem omlik össze, mint idáig remélték, hanem valóban örökös lesz, mert az Európaszerte elismert császárnak törvényes örököse van.

Napoléont, ki Nagy Sándor dicsőségére vágyott, csak az oroszok Nagy *Sándora* (1801—25.) figyelmeztethette, hogy mindennek van határa: sunt denique fines. Az Oldenburg-Gottorp ház ivadéka nem nézhette közönyösen Oldenburg bekebelezését. Bántotta, hogy Franciaország egyre gátolja Törökország felosztásában és Lengyelországnak orosz védelem alatt való helyreállításában, s nem tűrhette, hogy a szárazföldi zár még nagyobb közgazdasági válságba sodorja birodalmát. 1810 december 31-én tehát megengedte a gyarmatárucikk behozatalát s egyúttal nagyobb vám alá vetette a francia borokat és fényüzési cikkeket. Hasonlóképpen tett Svédország, amely, a pénzügyi bukás elkerülése végett, szintén megtörte a szárazföldi zárt s 1812 április 5-én megkötötte Oroszországgal a szövetséget. Ehhez május 3-án Anglia is csatlakozván,

a hatodik koalíció készen állt Franciaország megtámadására vagy támadása visszaverésére.

Nyugat és Kelet császárságait azonban Európa közepén Poroszország és Ausztria területe választotta el egymástól; a hadviselő feleknek tehát ez államokkal kellett először tisztába jönniök. *Poroszország* 1807 óta mindent elkövetett, hogy visszafoglalja helyét a hatalmak sorában. Stein belügyminiszter, majd Hardenberg kancellár első sorban szintén gazdasági téren fejlesztették népek ellenálló erejét. A közteherviselést ugyan nem hozhatták be, de az új adókat egyenletesebben osztották el; a céhrendszer rovására szabad ipart teremtettek, tiltották a kincstári uradalmak elidegenítését, de megengedték a jobbágyoknak az örökváltságot, a szabad kisbirtokok vásárlását, s fölszabadították, de hivatalt vállalni nem engedték a zsidókat. A városoknak önkormányzatot adtak, a tartományok rendi jogait helyreállították. A nemzeti szellem fejlesztésére a berlini egyetemet alapították (1809.); kedveztek a nemzeti szellemű sajtónak s a társulatoknak; pártolták *Jahnt*, ki tornázásra, testgyakorlásra buzdította a poroszokat. Behozták az általános hadkötelezettséget, és Scharnhorst vezetése alatt csakhamar ötannyi katonát képeztek ki, mint amennyit (42 ezret) a Napoléonnal kötött szerződés értelmében zászló alatt tarthattak. *Ausztria és Magyarország* bizonyos tekintetben még hasznát is látta a szárazföldi zárnak, mert Pest és Bécs a csempészkereskedés középpontjai lettek: gyapot, kávé, tea stb. soha nem látott mennyiségben került a Balkánról Zimonyon és Pesten át Bécsbe. De a magyar országgyűlés már 1802-ben a szabad kereskedelmet sürgette s rossz szemmel nézte a szárazföldi zárt és a csempészetet, mely pillanatnyi haszna mellett sem segíthetett a nyomorúságos közgazdasági állapotokon. Hiszen 1797-től 1810-ig 460 millióról 658 millióra szökött fel »Ausztria« államadóssága, a papirospénz forgalma pedig

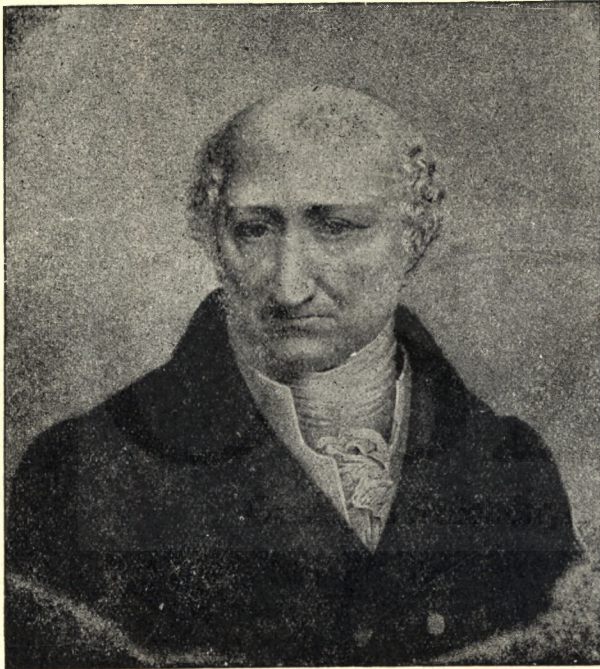

229. ábra. »A római király« (1811—1832).

229. ábra. »A római király« (1811—1832).

70 millióról 1060 millióra. *Wallis* pénzügyminiszter 1811-ben végre is kimondta a pénzügyi bukást s a bankjegyek értékét $\frac{1}{5}$ -re, vagyis 1060-ról 212 millióra szállította le, ami a magánosok bukásának egész sorát okozta.

Ausztria tehát gazdasági csődje, a devalváció, Poroszország pedig készültsége miatt Napoléonnal nemcsak nem szállhatott szembe, hanem még emez 1812 februárius 24-én 20.000, amaz pedig március 14-én 30.000 főnyi segélyhad felajánlása mellett szövetkezett is vele Oroszország ellen. A cáρ Vilnából április 8-án felszólította a császárt Poroszország kiűrtésére. Napoléon azzal felelt, hogy éppen annak és Szászországnak területén vonta össze hadait. Az

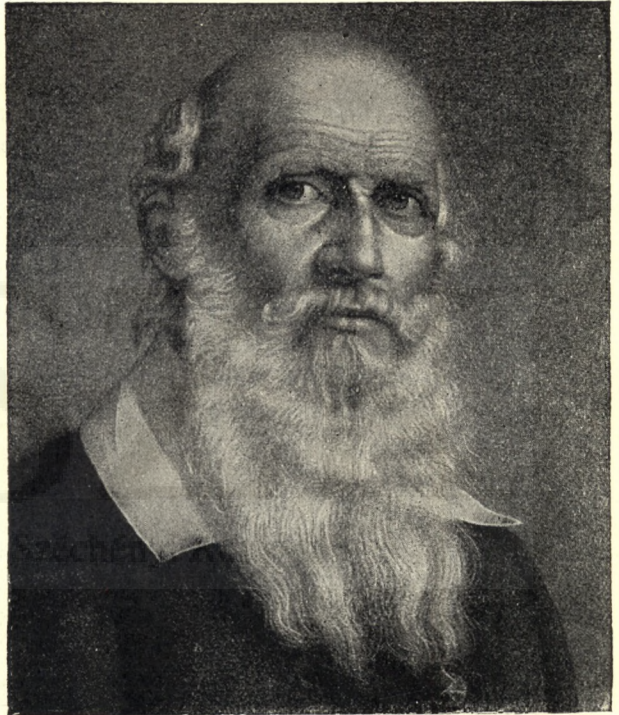
230. ábra. Stein Frigyes Károly báró (1757—1831).

ulmi vagy a jeni napnál szégyenletesebb volt, mikor Ferenc császár és Frigyes Vilmos, más fejedelmekkel együtt, május 16-án Drezdában újra megalázkodott a hódító előtt, aki most igazán xerxesi hadsereg élén állt. 647.000 embere volt, de csak felerészben francia, mert, rendes szokása szerint, most is inkább a meghódított népek (húsz nemzet!) vére hullatásával akart hódítani. Május 29-én odahagyván Drezdát, 325.000 emberrel június 24-én Kovnónál, a Niemenen át, hadüzenet nélkül tört Oroszországra, hogy »beteljék annak a végzete s a tatárokat Moszkván túlra szorítsa vissza«. Murat király, Jenő alkirály, Berthier, Ney, Mortier, Bessières, Davout, Oudi-

not tábornagyok vezették hadait az alig 400.000 orosz élén álló *Barclay de Tolly* hadügyminiszter, *Bagratiön*, *Wittgenstein* és *Tormasof* hadai ellen. *Tolly* visszavonult Vilna alól és csak *Szmolenszknél* fogadott el csatát, de azt augusztus 17-én elvesztette. Miközben a pópák keresztshadjáratra lelkesítették a népet, *Tolly* mind beljebb csalogatta maga után a franciákat a pusztaságba, s Napoléon úgy követte, mintha sohasem olvasta volna *Voltaire*től XII. Károly és a poltavai csata történetét. Bécs, Berlin és Madrid elfoglalója a cárnak Moszkvában akarta megszabni a béke föltételeit. Időközben *Kutusov*, ez a töről metszett orosz, vette át a védelem vezetését. *Borodino* mellett szeptember 7-én 60.000 emberét veszítette el, de megtartotta minden ágyúját, minden zászlaját, megölt 30.000 franciát, megsebesített 60-nál több tábornokot, s még sem tartóztathatta föl Napoléont. Egy hét múlva a császár bevonult Moszkvába s a cárok rengeteg palotájában,

a Kremlben, ütötte föl főhadiszállását. Hat hónapra való eleséget s mérhetetlen gazdagságot talált a városban, de senkit sem, aki hódolatára sietett vagy katonáinak zsákmányolását akadályozni igyekezett volna. 17-én hajnalban váratlanul tűz ütött ki, mely mérhetetlen sebességgel terjedett: megfékezni nem lehetett. *Rosztopcsin* kormányzó a meneküléskor magával vitt minden oltószert, sőt fizetett emberei, egyebekkel együtt, most saját palotáját is fölgyújtották, hogy ne maradjon fődél, mely alatt egy francia is meghúzódhatnék. Nem is maradt. A Kremlen kívül 4500 fa- és 2074 kőház lett a lángok martaléka; leégtek a kórházak is és 15.000 francia égett beléjük.

Talleyrand jóslata teljesült: az orosz hadjárat a *vég kezdete* lett. Napoléon mindamellett a közeli Petrovskij-kastélyban még öt hétig várta az omladékok közt a cár békeajánlatait, amikkel szándékosan kecsegtették, hogy megérkezzék az oroszok legerősebb szövetségese: a *tél*. Murat vinkovói veresége s az első fagyok után Napoléon sem várhatott tovább. Nagyon megfogyott seregével október 19-én megkezdte a visszavonulást, mert nem maradhatott az üszkők közt, mint Róma égése után Nero. Ismerni véljük gondolatait, amikor Verescsagin híres képein ott látjuk az országúton, amelynek mentén sok ezer kocsi, láda, ágyú, holt-

231. ábra. Jahn Frigyes Lajos (1778—1852).

test hever, ő pedig nehéz bundában, gyalog halad menekülő serege közt. A képeknek ez a sorozata, a rettenetes tragédia, az északi fény hideg szépségével hat reánk. Jobban érezzük magunkat a Napoléont dicsőítő David napfényes művészetének melegében. De Verescsaginnak, az orosz festőnek és hazafinak, épp úgy mint Tolsztojnak, »A háború és béke« írójának, jogában állt, hogy csak annyit lásson Napoléon nagyságából, amennyit ennek az északi fénynek bágyadt világánál láthatott. Mert a tudomány ad ugyan eszközt, hogy az egész Földnek arasznyi térképén is pontos mérték szerint határozzuk meg a területek nagyságát; de az egyéni nagyság meghatározására nincsenek mértékegységei. Napoléonnak október elején Moszkva körül még 100.000 embere volt, november elején, a vjazmai csata után, 75.000 s december elején, a berezinai átkelés után, már csak 8400. Egy részét a 20—25° C-nyi hideg, az éhség és a rettenetes út,

a másikat az ellenség folytonos támadása pusztította el. Akik az egyéni nagyság mértékét keresgélnek, eltöprenghetnek rajta, az arcolei háromnapos hídczata hőse nagyobb-e mint a négynapos (nov. 26—29.) berezinai hídcsatáé? Azok a katonák-e, akik amott a nap égető hevében nyomulnak a hídra, vagy ezek, akik lerombolt házak gerendáiból mellig erő, 20 fok hideg vízben építenek két hidat visszavonuló bajtársaik számára? A feleletet maguk az oroszok adták meg, akik 1901-ben Studienka (olv. Sztugyenka) faluban a száz méter széles Berezinán (a Dnjeper mellékvízen) való átkelés helyén emléket állítván, a kirendelt orosz katonák sapkáikat a levegőbe dobálva éltették a cárt és — a francia köztársaságot. A császárnál azonban a visszavonulás rettenetes napjaiban bizonyára nagyobb *Ney* tábornagy, a »moszkvai herceg«, »a bátrak bátra«, aki a hadsereg hátrálását fedezte.

Napoléon Molodetsnóban december 3-án megírta haza híres 29-ik hadijelentésében, hogy »a sereg elveszett, de a császár jó egészségnek örvend«. Erről a párisiak két hét mulva személyesen is meggyőződhetnek, mert a császár, december 5-ikén átadván a parancsnokságot *Murat* királynak, néhányadmagával szánra ült s december 18-án éjfél felé Párisba érkezett, hogy megakadályozza a köztársaság kikiáltását, amire néhányan már a hadijelentés vétele előtt gondoltak. De ha 13 esztendeje Bonaparte, nyert csaták, de vesztett hadjárat után Egyiptomból hazatérve, a hatalmat magához ragadhatta, most a hatalom nagyobb fokán nyert csaták, de teljesen elvesztett hadjárat után megtartotta. A császár kijelentette, hogy a birodalomból egy falunak sem szabad elvesznie, ha az ellenség mindjárt a Montmartre-n táborozna is.

232. ábra. A franciák bevonulása Moszkvába 1812. szeptember 14.

Murat és Ney azalatt 34° hidegben elvergődtek Vilnára s dec. 14-én a kovnói csata után német területre. Csak 400 fegyverfogható gyalogjuk és 600 lovasuk volt az óriási seregből. Odáig jutottak, hogy már csak az osztrákok segélycsapatainak apróbb győzelmeivel vigasztalhatták magukat. *Schwarzenberg* osztrák és magyar csapatainak helyzete nyílt területen, kétannyi ellenséges gyalogsággal s ötannyi lovassággal szemben, igazán nehéz volt, hadait is hosszú, 200 kilométernél hosszabb vonalon kellett fölállítania. Az utóbbi napokban mégis 7—8000 orosz vágott le s így szövetséges földadatának mindenesetre megfelelt. A főszereget szerencsétlensége okozta, hogy november végétől fogva tartózkodva járt el, csak portyázásokra szorítkozott s a Berezina felé futó franciák balszárnyát anélkül fedezte, hogy utána ment volna a mocsarak közé, a kész veszedelembé. Mikor a végső vereség hírért hallotta, Varsó felé vonult vissza.

233. ábra. Murat nápolyi király (1771—1815).

Murat és Ney pár hét múlva, az új francia csapatok és a szövetségesek csatlakozásával, ismét 85.000 embert állíthattak a százezer orosz szembe. Karácsonykor a cár elrendelte, hogy a zsákmányolt 1131 francia ágyúból egy-egy emlékoszlopot öntsenek Moszkva és Szentpétervár számára; s 1813. jan. 11-én a francia szenátus azt határozta, hogy 350.000 ujoncot ad a császárnak a háború folytatására.

A francia szenátus ebben a pillanatban nem volt kisebb mint a római, mely a Cannae alól futó Terentius Varrónak köszönetet szavazott, hogy nem esett kétségbe a haza jövője felett s újabb sereg élére állította.

V. FEJEZET.

AZ EURÓPAI EGYENSÚLY HELYREÁLLÍTÁSA.

I. A népek.

Díszítmény egy XIII. századbeli orosz evangéliumból. (A moszkvai Rumjanzoff-múzeumban).

ROSZORSZÁG győzelme megmutatta, hogy Napoléon világbirodalma a Niemenen túl nem terjedhet s hogy egész Európának nem lehet egyetlenegy ura ; de még mekkora utat kellett volna tenni a Niementől a Rajnáig, a Pireneusokig s az Alpokig, hogy Franciaországot a természetes határokig szorítsák vissza ! Ha ezt az utat Oroszország egymagában teszi meg, akkor Európa csak gazdát cserél : Napoléon helyett Sándor uralkodik rajta. Nyugat-Európa fejedelmei tehát saját koronájukat mentették,

midőn, nem csekély habozás után, Kelet-Európa zsarnokával szövetkeztek, hogy legyőzzék a nyugatit. Oroszország, egyenruhás katonáin kívül, a pópáktól fölzigatott parasztjainak, a spanyol példa követésének, köszönhette sikerét ; a *népben* rejlő erőt tehát valahára a középeurópaiaknak is észre kellett venniök, és népies, nemzeti eszmékkal kellett vonulniok harcba olyan császárság ellen, mely a maga hatalmát népies, nemzeti alapon teremtette meg. Ausztriának már 1809-ben akadt Hofer Andrása, Speckbachere, Haspingere, Poroszországnak pedig Schill Ferdinándja, aki, magyar származását meg nem tagadhatva, huszárjaival akarta fölkelésre bírni Észak-Németországot. De a *népies* háborúnak a *szabadság* jelszava alatt kellett megindulnia. A spanyolok is így aratták csodálatos győzelmeiket. A cortes 1810. szeptemberében Cadixban egészen szabadelvű alkotmányt fogadott el és sajtószabadságot adott, a nép pedig lelkesen csoportosult francia kegydíjon élősködő méltatlan királya, *VII. Ferdinánd* körül. A népies, szabadelvű törekvéseket Anglia már csak azért is pártolta, mert a francia hegemonia megtöréséről volt szó. *Wellington* Portugáliából kiszorította *Masséna* hadait, azután Spanyolországba tört, *Marmont* raguzai herceget a salamancai (helyesebben arapilai) csatában 1812. július 22-én, majd utódát, *Foyt* is megverte, augusztus 13-án pedig bevonult Madridba és szervezte a katonai s népies ellenállást. Moszkvában és Madridban tehát majdnem egy-

szerre tört meg a francia hódítás ereje, ami az óvatosabbakra sem téveszthette el hatását.

Ausztriát Oroszország még novemberben felszólította, hogy ne támogassa többé Franciaországot. Ausztria nem felejtette el, mi érte Campo-Formio, Marengo, Ulm, Austerlitz, Wagram óta, de Porosz- és Oroszországgal szemben sem várhatott jobb napokat, s azok, akik kitették a német birodalomtól, német hazafiságot sem remélhettek tőle. Elégnek tartotta, hogy *Schwarzenberg* hg. alatt álló hadait lassankint kivonja a lengyel földről. Poroszország is habozott; területén több ezer francia táborozott, másfelől orosz hadak közeledtek feléje; midőn a király december 20-án 52 új tartalékos zászlóalj fölállítását rendelte el, még nem volt bizonyos benne, Napoléonhoz vagy Sándorhoz csatlakozik-e velök. A porosz segélyhadak vezére, *York* tábornok, hatá-

Madrid

Fontainebleau

Moszkva

234. ábra. »A magasból a mélybe« (egykorú torzkép).

rozott utasítás hiányában végre is önállóan cselekedett: *Diebits* orosz vezérrel december 30-án megkötötte a tauroggeni szerződést. Nem támogatta tovább *Macdonald* francia hadtestét, hanem egyelőre semleges maradt, sőt 1813. január 21-én királyi parancs nélkül hívta össze Kelet-Poroszország tartománygyűlését is: »azon kategorikus imperativus, a végszükség alapján, amelynek elméletét ezen föld fia, Kant állapította meg«. A gyűlés február 5-én elrendelte az általános fegyverkezést és szervezte a népfölkelést, honvédelmet, sőt *Arndt*, a költő, már is a germánok szent folyamának, a Rajnának visszavételére tüzelte. De a rajnai szövetség még Napoléonnal tartott, s a poroszok nem tudhatták, nem kell-e germán vért ontaniok a germánok folyamáért. A keleti poroszok lelkesedése azonban a királyt is fölmelegítette: 9-én elrendelte a fegyverfogást és a németeket önkéntes vadászzászlóaljok alakítására buzdította. S most

egyszerre kiürültek az egyetemek, iskolák, hivatalok : Németország keleti részét ismeretlen érzés, a valódi *hazafiság* érzete, lobbantotta lánggra. *Lützow* ezredes a legműveltebb ifjából még e hóban megalakította szabadcsapatát, s *Körner*, ki a német ifjak elé már előbb a magyar Zrínyi Miklóst állította, csatadalokban buzdította bajtársait :

»Talpra, szabad, hű vadászok,
Elő puskát, kaszát!
A bátraké ez a világ. —
Az ellenre! Harcolni hát,
Mentsük meg a hazát!

Februárius 28-án Kálisban Porosz- és Oroszország már szövetkeztek »Európa függetlenségének megmentésére«. Kijelentették, hogy védő- és dacsövetséget kötnek ; külön békére egyik fél sem lép ; Poroszországot egész terjedelmében helyreállítják s e végből Oroszország 150.000, Poroszország (a népfölkelőkön és önkénteseken kívül) 80.000 sorkatonát mozgósít. Március 17-én a király kiáltványt intézett a németekhez és, életében először, őszintén szólott hozzájuk. »Az utolsó döntés előtt állunk — mondta ; — nem választhatunk, csak becsületes béke vagy dicsőséges bukás közt ; de bízunk kell : Isten és erős akaratunk igazságos ügyünket győzelemre juttatja.« És ime — csodák történtek : a szászokot és westfálokat Wittgenstein orosz vezér buzdította szabadságuk kivívására. »Szászok, németek ! A mi családfánk, a mi nemzedékrendünk 1812-ig terjed. Őseink tetteit elkorcsosult unokáik eljátszották. Csak Németország föltámadása teremthet új, nemes nemzetségeket ; csak az adhatja vissza régi fényüket.« S milyen tanulságos, hogy március 25-én a németek ügyében hűtelen német fejedelmeket az orosz Kutusov azzal fenyegette, hogy a közvélemény ereje és igaz »ügyünk« fegyvere semmisíti meg őket !

235. ábra. Scharnhorst porosz tábornok (1756—1813).

Ennél a hangulatkeltésnél többet ért, hogy *Scharnhorst* majdnem egy Carnot erejével szervezte a porosz nemzeti sereget, amelynek magva az 1807. óta jól begyakorolt 150.000 katonát volt. Öt millió emberből 271.000 fogott fegyvert. (Mennyivel több, mint nálunk 1848-ban !) S a hősök számára a király a vaskereszt rendet már március 10-én megalapította : elhunyt szép felesége, Lujza királyné születésnapján, akiről a nemzet legválságosabb napjaiban igazán el lehetett mondani, amit Tacitus szerint a germánok hittek, hogy »a nőben szent lakik«.

1813 március 4-én a franciák végképpen odahagyták Berlint, melyet

11-én Wittgenstein orosz és 17-én York porosz hadai szálltak meg. *Fichte*, a filozófus, kinek beszédei nagyban hatottak a német nemzeti érzület felköltésére, maga is beállott a berlini népfölkelők közé. A mecklenburg-schwerini herceg volt az első, aki ilyenek hallatára kilépett a rajnai szövetségből, anélkül hogy azt megbonthatta volna. Az ingadozó szász király megszökött országából, melyet Blücher porosz és Wintzingerode orosz hadai csakhamar meg is szálltak. *Napoléon* itt akart leszámolni ellenségeivel; de nem jöhetett a szokott gyorsasággal, mert ujoncai valóságos gyerekek voltak, akiknek begyakorlása miatt időt vesztett. 200.000 emberével mégis előrenyomult, mert számra nézve kétszerte erősebb volt a szövetségeseknél. A »gyerekek« Ney vezetése alatt Weissenfelsnél április 29-én már győztek; Lipcse meghódolt és *Lützennél* (május 2.) *Napoléon* megnyerte első csatáját; 8000 porosz, 2000 orosz esett el azon a földön, mely meghalni látta Németország másik hódítóját, *Gusztáv Adolfot*. *Frigyes Ágost* szász király most már 12.000 katonával csatlakozott *Napoléon*hoz és vele együtt tért vissza *Drezdába*. Május 20—21-én 130.000 francia *Bautzennél* (Sziléziában) 96.000 szövetségest vert meg, amiért *Liegnitz* és *Haynau* közt *Maison* hadtestén vettek némi elégtételt. A poroszok helyzete, két ilyen nagy csata következtében, még válságosabb lett volna mint a jeni nap után, ha az orosz fővezér, *Barclay de Tolly*, csakugyan visszavonul Lengyelországba s magukra hagyja őket; a cár parancsára maradt ugyan, de június 4-én, a poroszokkal együtt, kéthavi fegyverszünetet kötött. Ennél nagyobb gyöngeget *Napoléon* nem követhetett el; mert igaz ugyan, hogy ujoncai begyakorlása és Ausztria megnyerése végett neki is, de a másik félnek még nagyobb szüksége volt az időre, hogy csapatait összevonja s a szövetséget igazán európaivá tegye.

236. ábra. J. G. Fichte (1762—1814)
mint berlini népfölkelő.

Szint kellett vallania Ausztriának is, melynek szomszédságában folytak a küzdelmek. Ausztriát azonban az oroszországi válság óta eltelt fél esztendő alatt nem bántotta egy gondolat sem, s ott senki sem akart egyebet mint ágyban, párnák közt halni meg. A bécsi udvar szívesen látta volna mind a franciának, mind a porosznak, mind az oroszoknak gyöngülését, de most gyaníthatta, hogy, egy harmadik győzelem esetén, a franciák nemcsak azoknak, hanem Ausztriának is urai lesznek. Hiszen a fegyverszünet alatt is kegyetlen bosszút álltak a »hűtlen« hamburgiakon s *Kitzennél* (*Lützen* közelében) *Lützow* 400 vadásza közül levágtak 300-at, mivel nem hagyták el elég gyorsan a fegyverszünetben a franciáknak átengedett helyet, A prágai békekongresszus (július 12.) sikertelen-

Szint kellett vallania Ausztriának is, melynek szomszédságában folytak a küzdelmek. Ausztriát azonban az oroszországi válság óta eltelt fél esztendő alatt nem bántotta egy gondolat sem, s ott senki sem akart egyebet mint ágyban, párnák közt halni meg. A bécsi udvar szívesen látta volna mind a franciának, mind a porosznak, mind az oroszoknak gyöngülését, de most gyaníthatta, hogy, egy harmadik győzelem esetén, a franciák nemcsak azoknak, hanem Ausztriának is urai lesznek. Hiszen a fegyverszünet alatt is kegyetlen bosszút álltak a »hűtlen« hamburgiakon s *Kitzennél* (*Lützen* közelében) *Lützow* 400 vadásza közül levágtak 300-at, mivel nem hagyták el elég gyorsan a fegyverszünetben a franciáknak átengedett helyet, A prágai békekongresszus (július 12.) sikertelen-

sége s a fegyverszünet lejárta után, augusztus 11-én, a háborút folytatni kellett. Most már Ausztria is a szövetséghez állt, amely 270.000 poroszt, 260.000 osztrá-

237. ábra. Th. Körner (1791—1813).

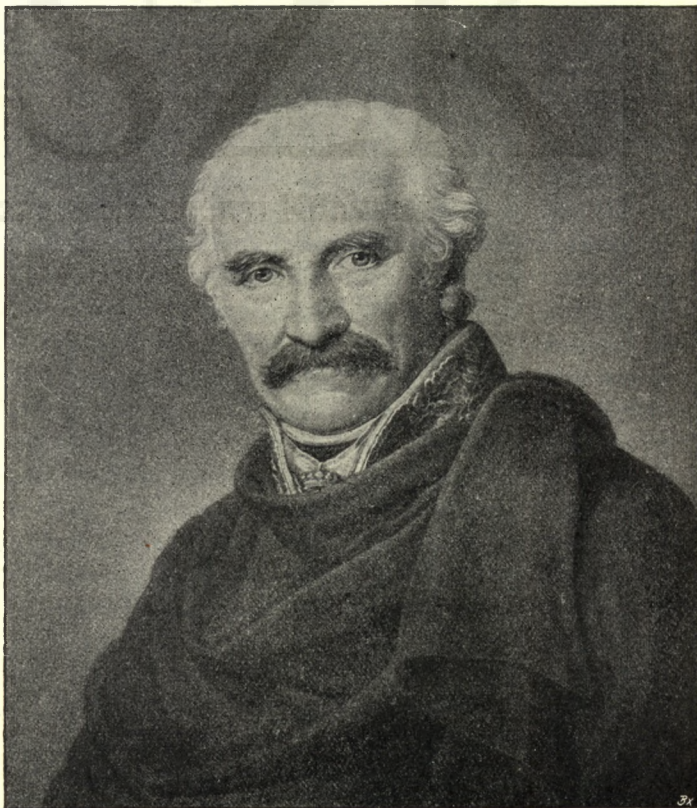
kot, 250.000 orosz és 20.000 svédet, összesen tehát 800.000 embert állított szembe Napoléon *felényi* erejével. A csehországi, vagyis fősereget (237.000 orosz, porosz, osztrák 700 ágyúval) az osztrák Schwarzenberg hg. vezette, a sziléziait (95.000 embert 356 ágyúval) a porosz Blücher, az északit (154.000 porosz, orosz, svéd, 387 ágyúval) Bernadotte svéd trónörökös.

Napoléon, ki az ellenséges gyűrű közepén állt, először az északiak ellen küldte hadait. A porosz honvédség Gross-Beeren-dornál (augusztus 23.) hősiesen harcolt, de nem állta meg a helyét Bernadotte mellett, aki azonban nem birta (vagy nem akarta) kiaknázni helyzeté előnyét. 26-án Gadebuschnál Körner gyönyörű hadidalban (Schwertlied) fohászkodott győzelemért, ami nem maradt el, de ő maga »ott esett

el, a harc mezején«. A sziléziai sereg élén *Blücher*, a közkatonák bálványa, s tábornokának főnöke, *Gneisenau*, augusztus 21-én a Neisse és Katzbach közt szuronnal verte el a franciákat. Drezda alatt viszont 23-án Napoléon vágott le 15.000 szövetségest és Csehországba üzte őket, ahol azonban — Kulm alatt — 30-án Kleist ezredes 5000 emberét megölte s 8000-et foglyul ejtett. Napoléon egy hét alatt 70.000 embert vesztett és bosszúsan jegyezte meg, hogy ellenségei, »ezek az állatok«, *tanultak valamit*. Sőt már egyet is értettek; szeptember 9-én Teplitzben Orosz- és Poroszország s Ausztria ünnepiesen megfogadták, hogy fegyverszünetet s békét csak együttesen kötnek és szövetségüket meghosszabbítják. Minden újabb hír nekik kedvezett. Westfáliát szeptember 28-án az oroszok megszállták s Bajorország nemcsak elszakadt Franciaországtól, hanem október 14-én hadat is izent neki. Napoléon Drezdából éppen aznap érkezett *Lipscse* alá, hogy Blücher és Bernadotte hadait szétrobbantsa. Másnap 190.000 embere volt 200.000-rel szemben, de előnye jóformán csak az, hogy ő *egymaga* vezette seregét, míg ellenségei az elsőbbségért versengtek. Október 16-án kezdődött el *a népek csatája*. Délután 3 órakor Napoléon a győzelem jeléül már meghúzatta Lipscse minden harangját, de Gyulay, Blücher és York 8000 ember élete árán mégis feltartóztatták diadalát. Ha Napoléon ekkor követi Attila catalaunumi példáját s visszavonul, legalább százezer emberrel baj nélkül elérheti a Rajnát s az ütközet helyett magát a hadjáratot nyeri meg; elvesztegetett 24 óráját azonban többé semmi és senki sem adhatta vissza. Este a szövetségeseknek már 300.000 emberük volt az ő 150.000 emberével szemben. Október 18-án csak azt mutathatta meg, mennyire felülmulhatatlan a védelemben. A szászok és württembergiek, kik német hazájukat őmiatta árulták el, a csata hevében

most őt hagyták cserben. Kezébe került ugyan Probstheyda, a hadállás kulcsa, de máshol nem kedvezett neki a szerencse s így éjjel megkezdte a visszavonulást. Hajnalban *Széchenyi* gróf, kit üzenettel küldtek *Blücher*hez, ennek belső embereit, sőt magát az öreg tábornokot is a tükör előtt találta. »Uram — szolt a meglepett gróf, — azt hittem, hogy ti karddal és puskaporral fogtok foglalkozni.« »Ma győzedelmi ünnepet akarunk ülni«, felelt a hős. De csak a reggeli köd oszlásakor vette észre, hogy a franciák Lipszén keresztül visszahúzódtak. A szövetségesek három oszlopban azonnal megrohanták a várost. »Vorwärts!« kiáltotta *Blücher*, kit katonái azután csak General Vorwärtsnek (Előre tábornoknak) hívtak. *Bülów* volt az első, ki a városba tört; *Ponyatovszkij* az utolsó, aki azt elhagyta. A menekülő Napoléon délben felrobbantotta az Elster hídját, mire az oroszok elfogták a városban rekedt 15.000 franciát, maga a lengyel hős pedig a vízbe fúlt. Holtakban, sebesültekben, foglyokban a franciák 45.000 embert vesztek (köztük 27 tábornokot s 3000 tisztet); de a győzteseknek is ugyanakkora veszteségek voltak (45.775 ember, közte 1761 tiszt). »A népek csatájának« emlékére Ferenc császár az elfoglalt ágyukból kis rézkeresztet öntetett, ezzel a fölirattal: »Europa libertati asserta«. (A szabadságnak megtartott Európa). »E kis emlékjelek ércbetűi — szolt egy emberöltő mulva Deák Ferenc — némán, de hathatósan emlékeztettek a fejedelmi szószentségére...« A magyar vármegyék siettek üdvözölni Ferencet, hogy szövetségesei segítségével a szilaj ellenséget saját határai közé szorította, »s a független nemzetek megigázására irányuló törekvéseit saját veszedelmére fordította«.

Németországot, az egy Hamburg kivételével, Napoléon valóban elvesztette. Drezda, Danzig és egyéb várakban egymásután 190.000 francia tette le a fegyvert. Napoléon, kit kellően nem üldöztek, Hanau-nál (október 30.) keresztülgázolt Wrede

238. ábra. Blücher porosz tábornagy (1742—1819).

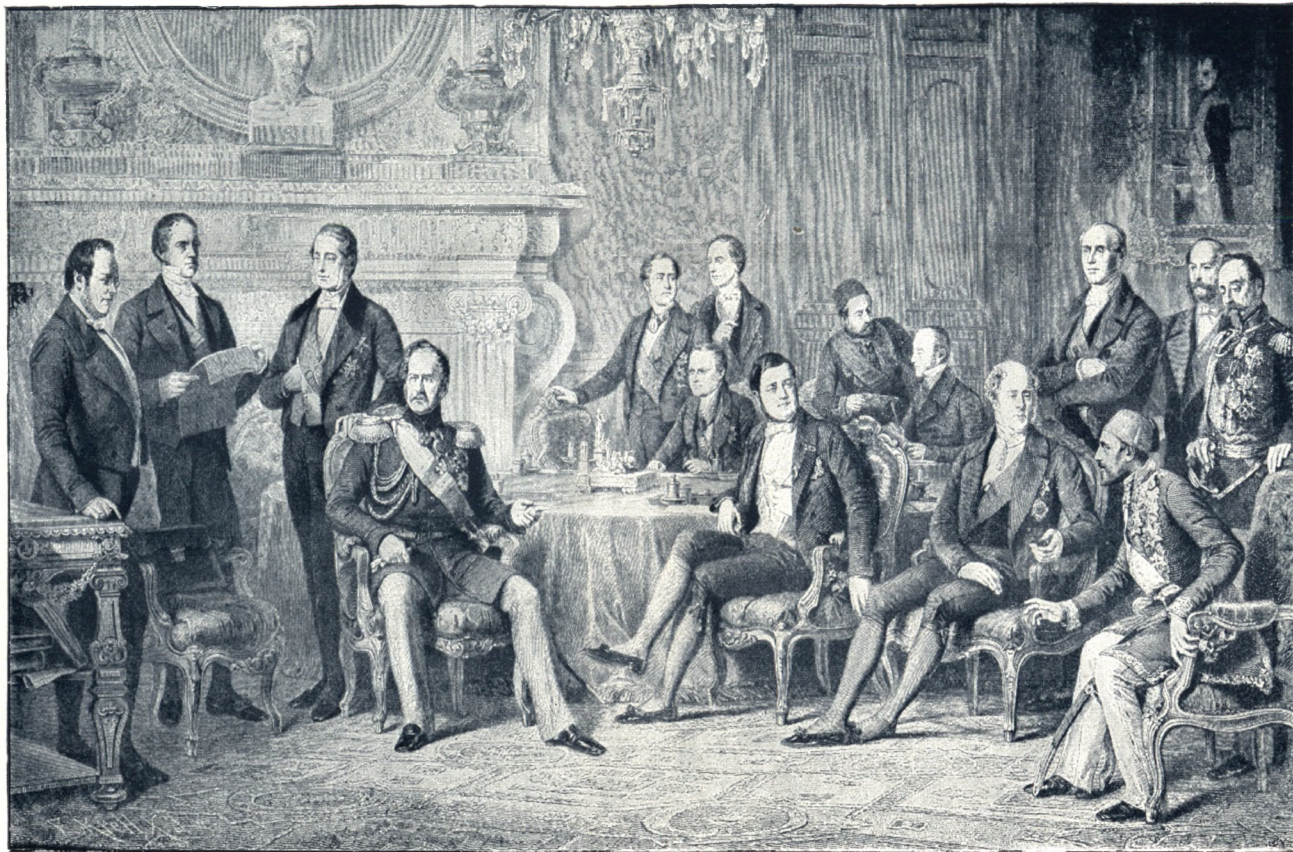

239. ábra. Az uralkodók imája a lipcei csata idejében.

50.000 bajor és osztrák katonáján, s 70.000 emberével Mainznál újabb veszteségek nélkül kelt át a Rajnán, hogy, mint Anteus, a hazai földtől nyerjen új erőt. Délfelől is veszedelem fenyegette; Wellington Vittoria mellett (Bilbaotól délre) már június 21-én megverte *Jourdant*, és július 30-án, a háromnapos pireneusi csata után, kikergette a franciákat egész Spanyolországból. Október 7-én már átlépte a Bidassoát, Franciaország határfolyóját. Azonban a Frankfurtban tanakodó és egymásra gyanakodó szövetségesek maguk ajánlottak békét Franciaországnak, ha beéri természetes határaival s lemond hódításairól. A cár és Stein porosz miniszter sürgetésére is csak december elsején határozták el, hogy a válasszal késlekedő Napoléon ellen tovább küzdenek. Hiszen Napoléon már egy esztendeje megmondta Metternichnek, hogy egy talpalattnyi földet sem enged át, mert a szövetséges fejedelmek húsz vereség után is visszatérhetnek fővárosaikba, de ő, a jövővény katona, csak győzelemmel térhet vissza. Népe előtt nem mutatkozhatik gyöngének; nagynak, dicsőnek, csodálnak kell maradnia. Ezért kellett a szenátusnak (október 9. és november 15.) 580.000 ujoncot megszavaznia. Nem fukarkodott a december 19-én megnyitott törvényhozó testület sem, bár Lainé kifakadt, hogy »két év óta háromszor aratnak egy esztendőben«. Ötvennégy év mulva Deák is hasonló viszonyok közt jegyezte meg, hogy »a magyar anyák évenként csak egyszer szülnek«. Aznap azonban, januárius elsején, amidőn a szövetségesek öt hadtestben ötszázezer emberrel törtek a házára, Napoléon leckét adott a nemzet nevében békére intő törvényhozóknak. »Ti nem a nemzet képviselői vagytok, hanem a départe-

A PÁRISI KONGRESSZUS TAGJAI 1856-BAN.

1. Gróf *Cavour* Kamill, 1810—1861. (Sardinia).
2. Gróf *Cowley-Wellesley* Henrik, 1804—1884. (Nagybritannia).
3. Gróf *Buol-Schauenstein* Ferdinánd, 1797—1865. (Ausztria).
4. *Orlow* Elek herceg, 1788—1861. (Oroszország).
5. Báró *Bourquency* (Franciaország).
6. Báró *Manteuffel* Ottó, 1805—1882. (Poroszország).
7. Báró *Hübner* József, 1811—1892. (Ausztria).
8. Gróf *Wallewskij* Sándor, 1810—1868. (Franciaország).
9. *Dsemil* Eszaid Mohammed basa 1827—1872. (Törökország).
10. Gróf *Benedetti* Vince. 1817—1900. (Franciaország).
11. Gróf *Clarendon* György Vilmos, 1800—1870. (Nagybritannia).
12. Gróf *Brunnow* Fülöp, 1797—1875. (Oroszország).
13. *Aali* Mehemmed Emin basa, 1815—1871. (Törökország).
14. Gróf *Hatzfeld* Miksa, 1813—1859. (Poroszország).
15. *Marchese Villamarina* (Sardinia).

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15.

A PÁRISI KONGRESSZUS 1856-BAN.
(Eduard Dubufe festménye után.)

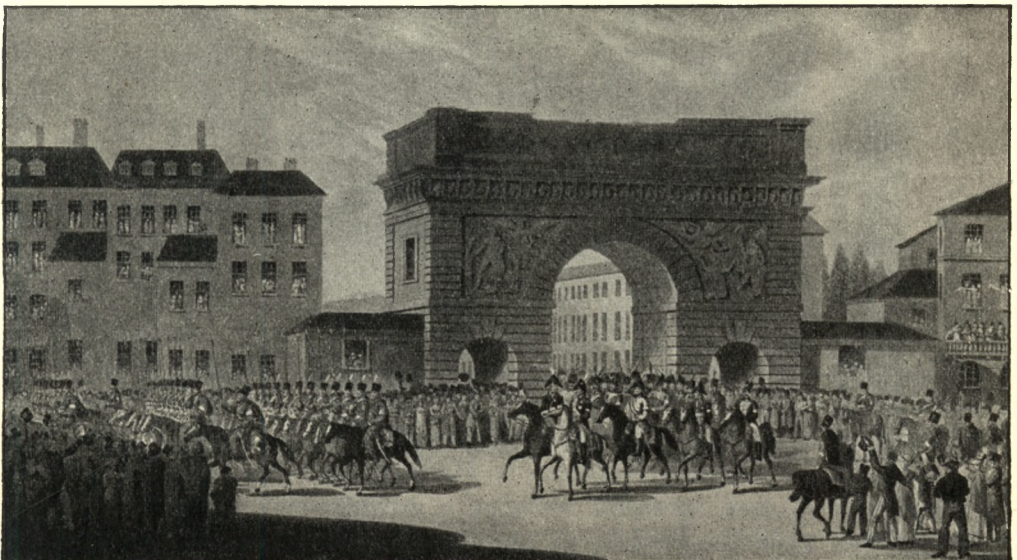
Az Athenaeum r.-t. nyomása.

mentok követei. Egyedül én képviselem a nemzetet. Mi a trón? Selyemmel behúzott fadarab. Én vagyok a trón. Franciaországnak nagyobb szüksége van reám, mint reá nekem.»

Pedig egy szövetségese sem volt már, sőt, saját teremtményei közül sógora, Murat nápolyi király, is elhagyni készült. De nem hagyta el hadvezéri lángesze és határozottsága. A szövetségések fővezérét, *Schwarzenberg* osztrák herceget, csak aféle Macknak ösmervén, minden erejével a kisebb hadtest élén álló, de nagyeszű *Blücher* ellen fordult. Januárius 29. és februárius 14. között ötször is megverte; azután *Schwarzenberg* előhadait szórta szét, mire a fővezér fegyverszünetet ajánlott. Mindez és a châtilloni béketárgyalás (februárius 7—március 19.) meggyűsült, mert Napoléon tudni sem akart róla, hogy Franciaország az 1790-iki határok közé térjen vissza. Mit mondana a köztársaságiaknak, ha a rajnai határt követelnék tőle? Csorba esnék becsületén, ha Franciaországot kisebbnek hagyná maga után mint ahogy 1799-ben átvette. Pedig Wellington az orthezi csatában (februárius 27.) legyőzvéen Soultot, Bordeauxban már kikiálttatta a francia királyság helyreállítását s annak valóztatására Chaumontban a »négy nagyhatalom« (Orosz-, Porosz-, Angolország s Ausztria) március elsején húsz évre szorosabban szövetkezett. *Blücher*, a szövetségések legkisebb (sziléziai) hadtestének vezére, egyenesen Páris ellen nyomult s Craonne és Laon alatt győzött. Lyon helyzete tarthatatlan lett azóta, hogy Simonyi »óbesten« februárius 17-én huszárjaival átúsztatott a zajló Rhône-on. Március 24-én megadta magát. Háromszoros erejökkel Arcis-nál az oroszok is némi sikereket értek el.

Midőn azonban Franciaország nagy része már az ellenség kezében volt, Napoléonnak az a sajtáságos ötlete támadt, hogy Németország váratlan megtámadásával és segélyforrásaik elzárásával kényszerítse a szövetségéseket vissza-

240. ábra. A szövetséges uralkodók bevonulása Párisba, 1814. március 31.

térésre. Ahogy mondta, hamarabb ér ő Münchenbe, mint azok Párisba. Azonban csalódott. A szövetséges hadak március 25-én egyesülten indultak a főváros ellen s Napoléon szemmeltartására elégnék tartották Wintzingerode 8000 lovasát. *Wintzingerode* nevében sajtószerű betűcsere (alliteratio) emlékeztet Vercingetorixra, az első gallus szabadsághősre, aki ugyanazt a függetlenséget védte, amelyet most a Wintzingerodék fenyegettek. Mire Napoléon értesült a

241. ábra. Talleyrand-Périgord (1754–1838).

szövetségesek igazi tervéről, felesége a hároméves római királlyal, Talleyrand tanácsára, odahagyta Párist, mely kisebb csaták után március 31-én^F megnyitotta kapuit a cár és a porosz király előtt.

Az elkésve érkezett Napoléon a Fontainebleautól északra eső juvisyi postaállomásról csak messziről láthatta a szövetségesek őrtüzeit. Egyideig Páris visszafoglalására gondolt, de tábornokai kijelentették, hogy nem akarják a fővárost Moszkva sorsára juttatni. Figyelmeztették, hogy ott Talleyrand elnökelete alatt, április elsején, külömben is ideiglenes kormány alakult, mert a

1. 2. 3. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23.

242. ábra. A bécsi kongresszus.

szövetségesek Napoléonnal többé nem akarnak tárgyalni; Macdonald, kire a tárgyalások megkísértését bízta, csapatostul hűséget esküdött az ideiglenes kormányának.

Az új kormány és a fondorlat vezetője, *Talleyrand*, mint a szenátus alelnöke, nagynehezen összegyűjtve a szenátus ötödrészét, hamarosan valami alkotmányfélét tákolt össze, melyet a törvényhozó testek Párisban jelenlevő tagjai április 6-án elfogadtak. Másnap Napoléont megfosztották a tróntól s 11-én Bourbon Lajos provencai herceget kiáltották ki királynak, aki bátyja, XVI. Lajos és Lajos dauphin halála, tehát 19 esztendő óta, különben is XVIII. Lajosnak nevezte magát. Napoléon már előbb (ápr. 4.) lemondott fia, a római király javára; most, április 11-én, föltétlenül mondott le. »Majd meglátjátok — szolt tábornokaihoz, — hogy Mária Lujza szükség esetén követi Mária Teréziának azt a példáját, mikor a magyaroknak megmutatta fiát.« St-Aulairének kiméletesen kellett értesítnie a lemondásról a császárnét, ki hajnalban az ágy szélén pongyolában fogadta őt. A gróf szemlesütve mondta el a szomorú izenetet. »Ah, gróf úr — mosolygott a császárné — ön a lábamat csodálja? Valóban, már többen mondták, hogy csinos...« Ennyi komolyság volt abban a nőben, kit, fia kiskorúsága idejére, Napoléon régensnek akart elismertetni.

Nem bizonyos, hogy Napoléon ápr. 12. éjszaka mérget vett be; rosszulletét a roppant lelki fölindulás is okozhatta. A szövetségesek különben úgy határoztak róla, hogy két millió frank évjáradékkal s 400 gárdistával a kis Elba sziget ura, felesége pedig parmai nagyhercegné legyen. »A végtelen rónaság helyett adának neki egy szűk ketrecet.« A világtörténelem legmeghatóbb jelenetei közé tartozik, amint Fontainebleauban (a Cour d'adieuben) április 20-án a világverő császár zokogva, csókkal búcsúzott el halhatatlan tábornokaitól. Utjában a nép majdnem mindenütt ellenségesen fogadta, zsarnoknak, gyilkosnak, tolvajnak szidalmazta, sárral hajigálta, s ha gárdistái és a szövetséges katonákból összeállított fedezet nem védi, talán agyon is veri; egyszer már ruhát is cserélt kísérelével, Koller Ferenc osztrák vezérőrnaggyal. Később szégyelte, hogy a francián kívül más egyenruhát viselt; de most csak ez mentette meg. Sohasem felejtette el többé azt a leckét, amit a nép adott neki.

II. A fejedelmek.

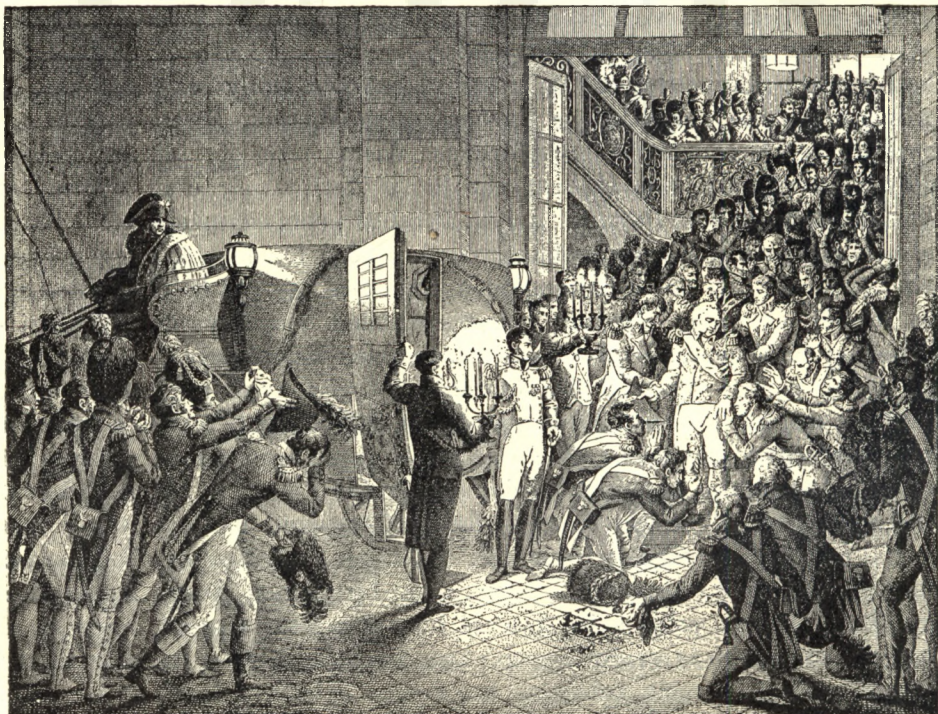
Április 28-án érkezett *Napoléon* Elbára, május 4-én vonult be *XVIII. Lajos* Párisba, 14-én *VII. Ferdinánd* Madridba, 20-án *Vittorio Emanuele* Torinoba. Ki kételkedett volna, hogy most már rendbe jön a világ? Artois grófja, ki másfél hónapig (bátyja, a király megérkezéséig) helytartó volt, megérkezésekor úgy is azt mondta, hogy semmi sem változott Franciaországban, csak hogy egy franciával több van benne. Ezen a szellemes mondáson teljes 25 esztendeig gondolkozhatott az emigrációban s még sem találta el az igazságot. Május 30-án a négy hatalommal kötött párisi béke Franciaországot ama határok közé szorította vissza, amelyek közt 1792. újesztendő napján volt; hódításaiból csak Savoya egy részét, Avignont, Mühlhausent és Montbéliardot tarthatta meg, (legfeljebb 8500 km² földet). Európa fölzavart ügyeinek rendezését a hatalmak

a bécsi kongresszusra hagyták. Még Párisban voltak a szövetséges fejedelmek, midőn a hamarosan megalakított pair- és képviselőkamara előtt XVIII. Lajos június 4-én kihirdette az új alkotmánylevelet (chartát), melynél fogva az ő kegyes beleegyezésével és parancsára Franciaország ezentúl önként korlátolt királyság lesz. A törvényhozó-testület a pairek és a képviselők kamarájából fog állani. Választó, aki legalább 30 éves és 300 frank évi adót fizet, s választható, aki elmúlt negyvenéves és legalább 1000 frankkal adózik évenként. A minisztérium felelőssége, az esküdtszék intézménye, a közteherviselés és a becsületrend megmarad, a régi nemesség pedig csupán címeit kapja vissza. A hírlapok előleges cenzura alá esnek.

A monarchák megnyugodva hagyták oda Párist; Sándor és Frigyes Vilmos ellátogattak (jún. 7—22.) Londonba. Talán úgy éreztek mint Blücher, az oxfordi egyetem új tiszteletbeli doktora, aki a Szent Pál kupolájáról letekintve a világvárosra, a világháborúk hatása alatt, kiszalasztotta a száján, hogy »itt már azután volna mit zsákmányolni!« A négy uralkodó Londonban (jún. 29.) újabban szövetkezett, hogy míg a »rend« helyre nem áll, fejenként 75.000 embert tartanak hadilábon. Sokkal fényesebb volt a fejedelmek találkozása *Bécsben*, hol a párisi békében elhatározott *kongresszus* 1814. november 3-án nyílt meg. Európa ennél fényesebb gyülekezetet nem látott a Hohenstaufok kora óta. Személyesen jelent meg, a házigazdán, az osztrák császáron, kívül, a cár, a porosz, dán, bajor és a württembergi király, egy sereg német fejedelem; Anglia és Franciaország csak meghatalmazottjait küldte el. Az angol *Wellington*, az osztrák *Metternich* és *Gentz*, az orosz *Nesselrode* (s mellette a cár tanácsadója, a porosz *Stein*), a porosz *Hardenberg* és *Humboldt* Vilmos, s a francia *Talleyrand* mint meghatalmazott miniszterek adtak a tanácskozásnak irányt és tartalmat. Azt a dicsőséget, hogy néhány hónapig Európa vezére lehetett, Ferenc császár mint házigazda *naponként* 300.000 aranyforinttal fizette meg oly időben, mikor a második devalváció következtében száz bankó forint már csak nyolcat ért. A cárt és a porosz királyt Pestre is levitte, Bécsben pedig egymást érték a fényes, zajos, nem ritkán kicsapongó mulatságok. A sokosú fejedelmek nagyon örvendeztek, hogy nem kell többé hajlonganiok a korzikai ügyvéd fia előtt, s az apró német fejedelmek, hogy elkobzott országocskáikat visszanyerik. Azonban — Ligne herceg megjegyzése szerint — »a kongresszus táncol ugyan, de nem halad előre«. Pedig a negyedszázad óta összekuszált viszonyok rendezése valóban megfeszített munkát követelt. December 19-én Talleyrand feltalálta a *legitimitás* (törvényszerűség) fogalmát, de abban az értelemben, hogy a huszönötéves küzdelemben eltiport vagy megviselt fejedelmek történeti jogait és hatalmát bővítve kell helyreállítani. Olyan elv, amely 1848-ig föltétlenül uralkodott s a forradalommal szemben a reakciót jelentette. Azonban következetes alkalmazására gondolni sem lehetett: hiszen pl. a római szent birodalmat Ausztria sem akarta helyreállítani. Beérte volna saját határai kikerekítésével s azzal, hogy az alakítandó német szövetség vezére legyen. Arra azonban, hogy a franciákkal tartó Szászországot Poroszország kebelezzze be, Ferenc császár a legitimitás nevében azt felelte, hogy nagyon »kemény dolog egy uralkodót letaszítani trónjáról«. Megnyerte magának ezzel a bajor és württembergi királyokat s általában a rajnai

szövetség tagjait, kik a lezajlott háborúban szintén az ellenséggel tartottak s így mostan megtorlástól félhettek. A szász kérdésen kívül a lengyel kérdés okozott legtöbb fejtörést. Sándor cár a varsói hercegséggel bővítendő Orosz-Lengyelországot független, a cársággal csupán személyes unióban élő alkotmányos királysággá akarta tenni. Poroszország, Szászország megszerzése reményében, támogatta politikáját, de annál inkább ellenezte Ausztria, mely Porosz- és Oroszország hatalmának növekedésétől egyaránt tartott, s amúgyis borzonghatott arra az eshetőségre, ha a cár, mint lengyel király, a legitimitás nevében Galiciát stb. visszakövetelné tőle. Angliával és Franciaországgal tehát már 1815. januárius 3-án titkos szövetséget kötött »az újabban tett követelések ellen«.

Igy táncolva lejtett a kongresszus a világháború felé. Március 7-én akkor is élőképekben gyönyörködtek, mikor Livornóból Castlereagh, Genovából Metternich sürgős tudósítást kapott, hogy Napoléon februárius 26-án eltűnt Elba szigetéről. A leláncolt Prometheus jól tudta, hogy otthon már a királypártiak is elégedetlenek. A Bourbonok és inasaik az 1789 előtti fogalmakkal másztak vissza a trónra; harmadfél évtized óta száműzetésben élve, csak vagyonuk, állásuk, befolyásuk visszaszerzésére és bosszúra gondoltak. Nem törődtek vele, hogy ez idő alatt a nép szelleme óriási változáson ment keresztül s hogy a párisi béke miatt, mely egy dicsőséges világbirodalomnak vetett véget, legalább is józan, okos kormányval kellene kiengesztelni a csalódottakat. Napoléon több-

243. ábra. XVIII. Lajos szökése. (Heim festménye.)

I. NAPOLÉON HAZAINDULÁSA ELBA SZIGETÉRŐL.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

244. ábra. Waterloo.

ször mondta Elba szigetén, hogy ha a Bourbonokban francia vér volna, nem tűrnék a kongresszusnak csúfolt Babeltornya packázását. Maga *XVIII. Lajos* becsületes, jó ember volt, de ezzel a tulajdonságával egy franciát sem kárpótolhatott Napoléon elvesztéseért. »Egytetérés és feledés« volt a jelszava; de mit ért ez, ha Talleyrand szerint semmit sem tanult és semmit sem felejtett el? A párisi lapok februárius 28-án tudatták, hogy a *korzikai* elhagyta Elbát; március 7-én, hogy *Bonaparte* Jouanban, Cannestól nem messze, kikötött; 11-én, hogy *Bonaparte* tábornok Grenobleba bevonult; 17-én, hogy a *császár* ő *felségét* a Tuileriákba várják. Ugyanaznap *XVIII. Lajos* kiszökött Belgiumba.

Napoléonhoz már útközben visszatértek tábornagyjai: Ney, Soult, Davout, Masséna, s ő március 13-án Talleyrand, Dalberg, Marmont s még néhány hűtelen kivételével kegyelmet hirdetett mindenkinek. Franciaországot szabad-*elvű*, Európát békés ígéretekkel akarta visszahódítani magának. Még útban volt, midőn 13-án a hatalmak, mint világháborítót, törvényen kívül állónak nyilvánították. A bécsi kongresszus egyetlen szövetséggé alakult át, hogy Európa immár hetedízben támadjon az »állhatatlan« Franciaországra. Maguk a francia polgárok is bizalmatlansággal fogadták a június 1-én kihirdetett alkotmányt, amelyet Benjamin *Constant* hamarosan szerkesztett össze. Kétkamarás parlamentet, szabad választást, felelős minisztériumot, szabad sajtót, katolikus államvallást, minden hűbéri kiváltság eltörlését ígerte benne. Most különben nem parlamentre volt szüksége az országnak, hanem diktátorra, aki villámgyorsan szálljon szembe Európával, mely a haza függetlenségét egy millió szurronnyal fenyegette. Napoléonnak 270.000 embere volt; *Murat* nápolyi király, aki Olaszország egyesítésére már az ő kijövele előtt (március 22.) fegyvert fogott, azonnal melléje állt, de Napoléon visszautasította szövetségét, az osztrákok

pedig Tolentintonál május 3-án megverték s öt hónap mulva (október 13.) főbe-lövelték.

Napoléon nem várta be Franciaország megtámadását, hanem Párisból június 12-én fölkerekedett. Harmadnap már Belgiumban állt, Charleroinál, hogy megakadályozza az ellenséges hadak jobbszárnyán Wellington 95.000 angoljának és Blücher 130.000 poroszának egyesülését s ezzel a szövetségeseknek az egész vonalon való támadását. Wellington ellen június 16-án Bruxelles felé Neyt küldte, aki azonban Quatre-Brasnál nem boldogult; Blücher ellen ő maga ment s Ligny-nél meg is verte, de nem üldözte. Így történt, hogy másnap a poroszok összeszedhették erejüket s harmadnap *Waterloon*-nál éppen a legváltáságosabb pillanatban jelenhettek meg Wellington segítségére. Június 18-án Wellington 68.000 emberrel *Waterlootól* délre, *Mont-Saint-Jeannál* várta Napoléont, ki délben 72.000 emberrel meg is támadta. *Wellington* csakhamar belátta, hogy csak »Blücher vagy az éjszaka« mentheti meg. Félőtkor a frischermonti magaslatról *Bülow*, majd *Blücher* 60.000 porossal zene- és ágyúszó közt elő is törtek. Több roham után elfoglalták *Planchenoist*, *Wellington* pedig *La Haye* alól szuronyszegezve verte vissza Neyt. Hiában állt *Ney* a futók elé: »Nézzétek, miként hal meg egy francia tábornagy!« *Cambronne*, ki négy zászlóalj öreg katona élén harcolt, hiába fogadkozott, hogy »a gárda meghal, de meg nem adja magát!« A csata sorsa eldőlt, mert az angol és a porosz vezérek *La Belle Alliance*-nál találkozáskor, a francia sereget egészen körülfojták. »Ha világosabb lett volna, levettem köpönyegemet — szolt utóbb Napoléon — s utánam jön minden francia. Így azonban győzött az ármány és az alkonyat.« S meghalni szeretett volna, de *Soult* kérésére, gardechasseureitől körülvéve, este 9-kor menekült. 32.000 francia és 22.000 szövetséges súlyos sebet kapott vagy elesett. *Wellington*, ki a győzelmet csupán az angoloknak tulajdonította, másnap megjegyezte, hogy »a történelem nem tud ehhez fogható kétségbeesett ütközetről és ekkora veszteségről«; *Blücher* pedig hozzátette, hogy »a Bonaparték történetét a legszebb csata ütötte agyon«.

A császárt Párisban június 20-án este 11-kor valóban hidegen fogadták. A kamara, *La Fayette* indítványára, kimondta, hogy a veszély pillanatában együtt marad s felozlatni nem engedi magát, a szövetségesekkel való alkudozások folytatására pedig bizottságot nevezett ki. A császár, hogy letételét megelőzze, 22-én lemondott kis fia, *II. Napoléon* javára, akit azonban senki sem ismert el; Napoléon második császársága, a *száznapos uralom* (les Cents Jours) föltétlenül véget ért. A császár Amerikába akart menekülni, de mire június 29-én Rochefortba ért, az angol hajók elzárták a kikötőt. Ekkor, július 15-én, »mint Themistokles, ellenségei földjén« akart letelepedni s az angol törvények védelmébe ajánlotta magát. Azonban a *Bellerophon* fedélzetén jelentkező nagy embert az angolok hadifogolynak nyilvánították. *Blücher* már július 2-án bevonult Párisba, hová 8-án *XVIII. Lajos* angol szuronyok fedezete alatt tért vissza s 10-én találkozott a szövetséges fejedelmekkel. November 20-án megkötötték a *második párisi békét*. Franciaország Savoyát átengedte Sardinianak, *Philippeville*t néhány más helyvel Németalföldnek, Saarlouist Poroszországnak; 700 millió frank hadi kárpótlást fizetett a szövetségeseknek s 3, esetleg 5 évre

A WATERLOOI CSATA 1815 JÚNIUS 18-ÁN.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

150.000 szövetséges katona szállta meg északkeleti részeit. Napoléont az angolok, a szövetségesekkel egyetértve, a Northumberland hajón már előbb az Atlanti óceán távoli szigetére, Szent-Helenára vitették, hol 1815 október 16-án szállt partra.

Az a kékes felhőkbe nyúló szikla, ahol mindhalálig, hat szomorú eszten-deig, kellett laknia, Ausztria legnagyobb költője, *Grillparzer* szerint, »mindennél többet ér, amit szemed láthat : a Föld minden más helyénél többet ér. Erre a haboktól ostromolt sivár földre száműztek atyáink régesrégi időkben egy világ-hírű, hatalmas embert, akit nagyban, rosszban senki sem ért utól sem a mostaniak,

245. ábra. Szent-Heléna szigetének fővárosa, Jamestown.

sem a valaha élők, de még talán azok közül sem, akik ezután születnek. Olyan ember volt, amilyen a világ teremtése óta szerencsére csak egyetlenegy élt . . . Az elbizakodott ember pályája itt végződött ; ki mindenkit legyőzött, itt győztesre akadt. Ez a szikla kinyújtott óriási ujj gyanánt mutat az égboltra : felmutat minden nagyság, minden hatalom örök forrására, aki magasság s mélység fölött örökös, s a habok mormolása mintha tompán mondaná : Van Isten, megbünteti a gonoszszágot ! »Ha bosszúálló Istenben hittem volna — jegyezze meg a rab *Napoléon* — úgy a csatában féltem volna.« Egy millió hétszáz ezer francia és két millió ellenség veszett el őmiatta. Már fiatal korában megmondta, hagyha nem volna aki puskaport gyártson, majd gyártana ő ; ha nem volna aki ágyút öntsön, majd öntene ő ; s ha nem volna, aki a fegyverfogást tanítsa,

majd tanítaná ő. Csak ilyen embernek lehettek olyan katonái, akik mint »földet rázó viharok egykoron a porba omlott Európa homlokán tomboltak«. Goethe 1812-ben valósággal istenítette azt a férfit, akit honfitársai az ősi németgyűlölet megtestesülésének tartottak. S ha Napoléon azt jósolta, hogy Európa száz esztendő múlva köztársaság lesz vagy kozák, Goethe, anélkül hogy a köztársaságot akarhatta volna, százszor inkább óhajtotta a franciák uralmát mint a kozákokét; mert a hatalmat nem képzelhette el műveltség nélkül s ennek zászlótartói a franciák. Ami szabadság van Európában, azt — *Szilágyi* Dezsőként — Napoléon hadseregei hullatták el útjokban a Szajnáttól föl Moszkváig. »Hogy Oroszországban esküdtszék ítélkezik büntetőügyekben, hogy Németországban az alkotmányos szervezet fölváltotta a feudális világot, hogy demokratikus jogrend lépett életbe az egész földrészen, azt mind Napoléon diadalai csinálták.« De, *Berzsenyiként*, nem Napoléon győzött, hanem a kor lelke, melynek zászlait hordta dicső serege. A népek fényes csalatásba merülve imádták s a szent emberiség sorsa kezébe került. Napoléon ezt tündérönkénye alá vetette, mire isteni pálmáját tövisszorosúval kellett fölváltania. Amely kéz fölemelte, az — a szabadság szeretete — sujtotta porba s benne bosszulta meg az emberiség ügyét. *Kazinczy* nem Caesarnak nevezte, mint mások annyian, hanem hazája legnagyobb boldogítójának, nagy és jó embernek, aki a könnyelmű népnek vallást és erkölcsöt adott. Úgy hitte, hogy a nagy és jó ember tetteit zavaros forrásból származtatni korántsem oly szép, mint azt mondani reá, amit Sokrates mondott egy érthetetlen könyvre, hogy ha szép amit belőle megértett, szép lehet az is amit meg nem értett. Eszébe jutott, amit Montesquieu a nagy kiterjedésű köztársaságokról mondott s hogy Franciaország Európában fekszik és nem Amerikában.

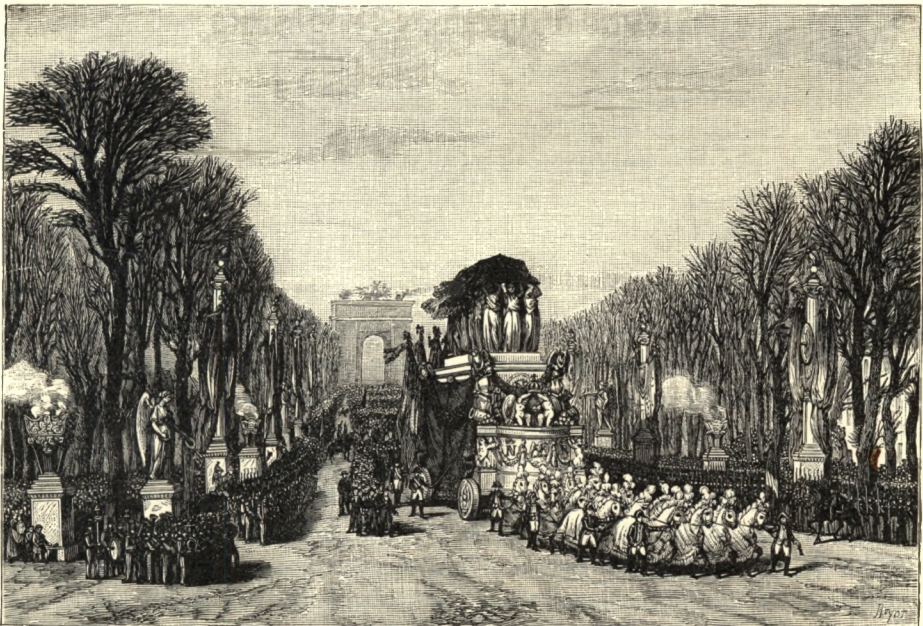
Kisfaludy Sándor, aki csodálta, de nem szerette, Washington helyett Nagy Sándorhoz hasonlította, akit azonban fölülmult, ha egyébként az ő módjára harcolt is: adta-vette az országokat, üzte, tette a királyokat, zsarolta a kincseket. A nagy vezért kicsiny embernek találta, a császárt a föld, kincs, szabadság elrablójának. Csak vérbe merült emberfajzat, vérbe merült idő teremthet ilyen embert. Attila a megromlott Rómának, Napoléon egész Európának ostora volt. Mindakettő az emberek sorsát kiszabó sors urának eszköze. A sors kereke azonban őket, az eszközöket is eltiporta s gúnyos kacaj fogadta bukásukat. A jövő századok regének tartják életét; hiszen senki sem hiheti el, hogy véres lázában művelt nemzet ilyen kétélű kést adhatott egy merész kalandor kezébe. Végre is megérték a nemzetek annyira, hogy önmagukat kormányozzák s hogy rajtuk csupán a törvények uralkodjanak. Az akkori magyar költők — köztük Gvadányi, Virágh, Csokonai — csak annyit láttak Napoléonból, amennyit a kétféjű sas árnyékában észrevehettek; a sas pedig, Martinovics vérpada fölött, nagyon kiterjesztette szárnyait. A nép is csak lojális nótákat vett ajakára; pl. a Hertelendy indulóját, vagy azt a másikat, ami Napoléon bukását csúfolta, »Már siess hazádba vissza vert seregem...« Garay obsitosa komázik a nagy Napoléonnal. Szemere Bertalan, amidőn már maga is száműzött volt, egyik költeményében odafordult a kor Gigásához, ki, mint a sors rabja, komoran pihen Szent-Heléna ormain, hogy a jövőbe nézzen s megbánja a mult-

ját. De egyik sem áll rajta. »Bölcs lett, mikor elmúlt már minden hatalma, míg a hatalom birtokában agya nem tudott bölcs lenni.«

De ím, tizenkilenc esztendővel halála (1821. május 5.) után, egyszerre ismét lelkesedés moraja fut végig Európán. Ahogy Vörösmarty írja :

»Megmozdult egy sír s vele mozgni kezdte a tenger;
 Óskoronáival a földteke ingadozott.
 S újra düh, harc s mind ami vizsály rettent vala egykor,
 Szaggatták a kór-emberiség kebelét.
 Újra felállt a nép osztozni világokon, és a
 Béke derült arcán át vihar árnya repült.
 Honnan e zaj és honnan e vész? . . . A harcok urának
 Holttestét vitték által a tengereken.«

1843. december 15-én teljesedett Napoléon óhajtása, hogy ott nyugodjék a Szajna partján, a francia nép közt, melyet annyira fogyasztott s mégis annyira szeretett. S aki a Vauban tere felől, a fő bejáró dóri és korinthosi oszlopai közt a rokkantak párisi templomába lép, fölfelé tekint-e a fölséges kupolára, mely valami száz méter magasságra emelkedik, vagy lefelé : abba a hat méternyi mélységbe, amelyikben Napoléon koporsója pihen? Mert hiszen hol a magasságba, hol a mélységbe pillantunk manap is, valahányszor a nagy császárra gondolunk. Ott nyugszik, abban az 1350 mázsás gránitban, amelyet Szent Heléna halottjának Finnországból hoztak : a császárnak a királpártiak. Holtan is olyan súllyal nehezedik a földre, hogy nem bolygatta többé semmiféle újabb változás : a második királyság, a második köztársaság, a második császárság, a harmadik köztársaság, sőt maga a commune sem. Nem a kupola keresztje és

246. ábra. Napoléon holttestének hazaérkezése.

12 apostola őrzi, hanem az elfoglalt zászlók trofeuma, a győzelem istenasszonyának dicsőséges nagy csatákat jelentő 12 szobra, fényes diadalok koszorúra vésett nevei s azok a tábornokok, akik holtan is ott vannak uruk és vezérok mellett. A templom színes üvegein keresztül a nap fénye maga is megtörve ömlik erre a komor koporsóra, mint halavány visszaverődése annak a gloire-nak, melyet a világhódító nevétől a történelem legridegebb kritikája sem választhat el.

Sőt nem választhatja el a *szabadságért* rajongó költő sem. A nép egyideig lihegő kebellet hallja dalát, mint a római republikánus hallotta Brutus tettének a híret; de mégis csak Napoléon kell neki, mint Caesar kellett a rómainak. Napoléon sírjánál kinek nem jutna eszébe, mit írt *Béranger*, a forradalom költője, a nép emlékeiről?

»Oh, soká fog híre élni
A kicsiny kunyhók alatt.
Ötven év is elhalad
S róla fognak csak regélni.
Egy-egy agg anyó körül
Szép meséket kérve, lesve,

Ifjú, gyermek összegyűl:
Hadd teljék a hosszú este.
Azt mondják, bár ártott nekünk,
Népe mégis él, hal érte.
— — — — —
Él, hal érte.«

III. A szentszövetség alakítása.

Nagy volt Napoléon, »s nagysága miatt megdőlnie kellett: ég és föld egyaránt törtek elejteni őt«. Vörösmartyként »túrni *nagyobbat* irigy lón a sáralkatu ember, s túrni *hasonlót* nem birtak az istenek is«. Még francia földön állt, de a világ azt hitte, valahára csakugyan leszámolt vele, mert 1815. július 8-án a Bourbon király visszatért Párisba s másnap a bécsi kongresszus befejezte működését. A hozott 121 §-ból 107 a területeket rendezte. 1500—250.000 km² területű, 6000—10.000.000 lakosságú országokról intézkedett. Törvényesség, legitimitás volt az elv. Négyszögmérföld, lélekszám, adóalap s nem a népesség óhajta vagy a közszükséglet vezette a földosztó kongresszust. Európa viszonyait ennél gyökeresebben csak a népvándorlás alakíthatta át: a Tajo és a Volga torkolata, a Scylla örvényei és az Északi fok közt mindenütt.

Ausztria visszakapta Galiciát, Lombardiát, Velencét s Illiriát (melyből Horvátország Magyarországhoz került vissza); ezzel népessége csupán Olaszországban öt millióval, jövedelme 84 millió forinttal növekedett. *Olaszországot* külön fejedelemségekre darabolták szét. *Poroszország* Szászország $\frac{3}{5}$ -ével, (21,160 km²) gyarapodott s visszakapta Posent Danziggal és Thornnal együtt. Németország, melynek császári méltóságát Ferenc osztrák császár 32 fejedelem kérésére sem fogadta vissza, az osztrák császár elnöklete alatt 300 helyett 35 állam és 4 szabad város szövetségévé (Bund) alakult át. A nemzetiségi elv fitymálásával *Norvégiát Svédországgal*, *Belgiumot Hollandiával* egyesítették (ezt a két utóbbit mint Németalföldi királyságot). *Lengyelországot* negyedszer is felosztották, de Orosz-Lengyelországot alkotmányos királysággá s *Krakót* szabad és »örökre« (t. i. 1847-ig) független köztársasággá tették. A cár június 15-én Varsóban ágyúk dörgése közt hirdette ki Lengyelország visszaállítását s az alkotmányt, melyben sajtószabadságot, felelős minisztériumot adott. Francia-

országban, Spanyolországban és Portugáliában helyreállították a régi uralkodóházakat. Az európai egyensúly helyébe három év alatt az *öt nagyhatalmat*, Ausztria, Anglia, Porosz-, Orosz- és Franciaország pentarchiáját léptették. A francia császárság leverte valamennyit, de minden ellenségét magasabbra emelte ; sőt hálás

247. ábra. I. Sándor cár (1801—1825).

volt, hogy magukhoz hasonlóknak kegyeskedtek elősmerni. A leghatalmasabb valamennyi közt Anglia és Oroszország lett.

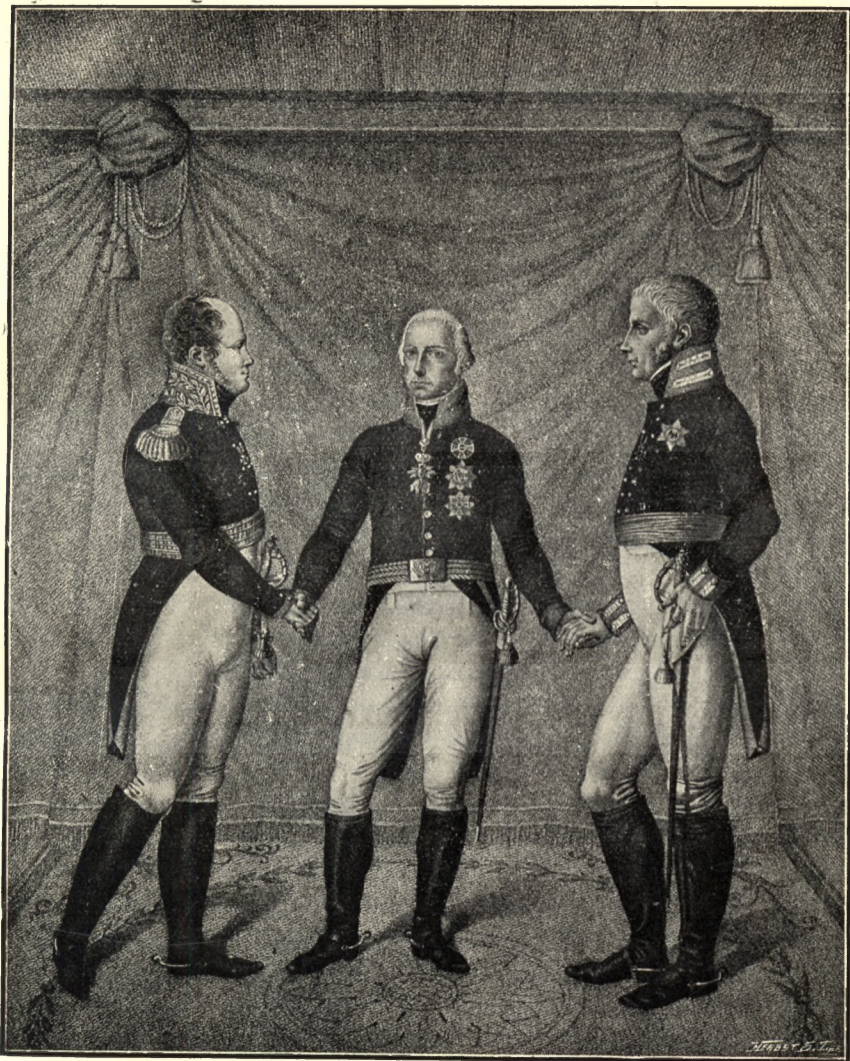
A pentarchiából kifejthették volna az Európai Egyesült-Államok eszméjét, amellyel Sully másfél századdal előzte meg Amerikát ; de ehhez a kifejtéshez legalább is a Sully meggyőződése kellett volna. I. Sándor cárnak (1801—25.) vagy inkább (mert Trilby és Svengali szerepet cserélhetnek) *Krüdener* asszonynak, a bűnbánó Magdolnának, *sentszövetsége* ezt az eszmét nem pótolhatta, de köd gyanánt egy negyedszázadig borult Európára. 1815. szeptember 26-án

ugyanis Párisban Ferenc osztrák császár, Frigyes Vilmos porosz király és Sándor cár a legszentebb és oszthatatlan Háromság nevében ünnepiesen kijelentették, hogy »államaik igazgatásában és politikai viszonyaikban, akármely más kormány-nyal szemben, szabályul a szent vallás parancsait fogják venni: az igazság, felebaráti szeretet és béke parancsait, melyek nem alkalmazhatók csupán a magánéletre, hanem a fejedelmek határozataira is egyenes befolyást kell gyakorolniok. Alkalmazkodván tehát a Szentírás szavaihoz, melyek az embereknek azt parancsolják, hogy egymást testvéreknek tekintsék, a három szerződő uralkodó az igaz és feloldhatatlan testvériség kötelékeiben egyesül s magukat honfitársaknak tekintvén, *egymást mindenben, minden alkalommal, minden helyen segítik, gyámolítják, támogatják*, mint egy család három hajtása. Mindent elkövetnek, hogy napról napra erősítsék s teljesítsék azokat az elveket és kötelességeket, amelyeket a megváltó hirdetett. Hasonló alapon más hatalmakat is örömet vesznek föl a szentszövetségbe.

Wellington, illetőleg Castlereagh, az angol államjog nevében megtagadta hozzájárulását »a bibliai elvek kinyilatkoztatásától, mely Angliát a szentek, Cromwell és a kerekfejűek korszakába vinné vissza«. De Anglia 1818-ban elvben s Franciaország valóban mégis csatlakozott. A pápa nem állt be a katolikusok, protestánsok, görögkeletiek szövetségébe; a szultánt pedig biztosítani kellett, hogy a szentszövetség nem valami újabb kereszteshadjárat előjele. Inkább előjele annak az összeesküvésnek, amelyet az önkényes uralom szőtt a népek alkotmányos jogai ellen; a fejedelmek válasza az ember jogainak kinyilvánítására; a béke, szabadság és testvériség forradalmi elveinek fejedelmi változata! Míg Ferenc császár irtózott az alkotmányosságnak pusztá nevéől is, a cár el volt telve az alkotmányosság más alakba gyúrt elveivel; 1817. dec. 24-én szabadelvű alkotmányt adott Lengyelországnak s ígért olyat Oroszországnak is. »Akármit mondjanak rólam — szolt halálos ágyán, tiz esztendővel a szentszövetség alapítása után — mint *köztársasági* éltem s úgy halok meg.« De ki akart köztársaságot — Araksejével? Ki keresett szabadságot — a hó alatt? A most következett idők politikai jellegét nem Oroszország szabadságparódiája adta meg, hanem Ausztria mozdulatlansága, mely tudni sem akart róla, hogy »mégis mozog a Föld«. Napoléon után Metternich!

Bécsben II. József lovasszobrán egy reggel ezt a felíratot találták: »József szállj le s uralkodjál — Ferenc ülj fel s parádezzál!« A devalváció után pedig ezt: »Ó Sepperl, Sepperl, es sind schlimme Zeiten! Steig' a bischen ab, und lass' den Franzen reiten!« Párisban a császár nyíltan megmondta a szenátus küldöttségének, hogy húsz esztendő óta nem annyira Napoléon és Franciaország, mint a szabadelvűség s demokrácia ellen küzdött; 1820-ban pedig kifakadt Pestvármegye küldöttsége előtt, hogy »az egész világ bomlik s ábrándos alkotmányokat hajszol«. Ő maga patriarchális időkről álmodozott, inkább megelőzni akarván a forradalmakat, mint utólag sujtani. Belekapaszkodott az idő kerekébe s hogy a haladást gátolja, rendőrállamot és burokratizmust teremtett. Maga is hivatalnok volt: »szorgalmas udvari tanácsos«, politikai eszmények, de egyúttal politikai felelősség nélkül. A hivatalnok jelszava: »Maul halten und weiter dienen« (Fogd be a szádat és szolgálj!). Sedlnitzky gróf rendőrei 1817 óta

még a beamterekre és a cenzorokra is kémkedtek. Közélet nincs. A császár fel-fogása szerint az írók csak a nép bolondítására valók. »A ki nekem szolgál — szólt a laibachi tanárokhoz — azt tanítja, amit én parancsolok ; ha nem teheti,

248. ábra. A három szövetséges uralkodó.

vagy új eszméi vannak, menjen vagy menesztem.« A magyarok akkor valóban jobban ismerték Hegelt és Kantot mint az osztrák-németek. Az osztrák szép-irodalom egyetlen nagyja *Grillparzer* is (1791—1872.) borongva tekint a német közszellemről ábrázoló Schillerre, aki

»Látja az Ígélet földjét; meg is ösmeri; rálép;
Énekel; és Isten rá se tekint; haragos.«

A színházak többnyire külföldi művekre szorulnak és színvonaluk süllyed. Beethoven, a szonáták halhatatlan költője, elhagyatva, szegényen hal meg, de fényesen temetik (1827.). Művészi élet nincs. Szobrokat nem emelnek. Az egész császárságban 5—6 politikai lap jelenik meg s még a tudományos könyvek cenzurája is tűrhetetlen. Külsőség mindenben, tartalom alig. Az erkölcsök a szenvelgett vallásosság mellett is hanyatlanak s Bécsben (sőt Budán is) meztelen bálokat rendeznek. Az ipar, kereskedelem pang, hitel nincs, az állam pénzügyi válsága 1817-ben harmadszor is bukással végződik ; s egyelőre az 1816-ban 50.621 részvényvel alapított »osztrák nemzeti (?) bank« felállítása sem sokat használ. De mégis ez a legállandóbb alkotás ; különben ebből a korból egyetlenegy reform emléke sem maradt fenn.

Ennek a sivár korszaknak és a reakciónak vezére *Metternich* Kelemen herceg volt (1773—1859.), 1809. július 8-ától majdnem negyven éven át (1848. március 13-áig) Ausztria külügyminisztere, 1821. március 25. óta egyúttal kancellárja, aki abban a kegyben részesült, hogy címerében a császári család címerét viselhette. Házi szelleme az »aranytollú« *Gentz Frigyes* volt ; ők ketten indították meg az élethalálharcot minden szabadelvűség, még a cár szabadelvűsége ellen is, míg hatalma negyvenedik esztendejében Metternich — saját szavai szerint — »meghátrált egy magasabb hatalom előtt, mely fölebbvaló magánál az uralkodónál is«. Könnyűvérű, felületes, sőt tanulatlan is egy kicsit, de szeretetreméltó, ügyes államférfi. Talán csak az elhanyagolt hadsereg, a nyomorúságos pénzügyek s a gyámoltalan közigazgatás akadályozta, hogy külső politikájának zajos sikerei legyenek. Bukásakor elmondhatta, hogy »néha kezében tartotta Európát, de *Ausztriát soha*«. Egyéniségének, vagy inkább egyénisége hiányának bélyegét mégis rányomta mindakettőre és egész korára.

Németország gyűlölte Metternichet, mint minden osztrákot, mert nem tekintette németnek ; de zilált helyzetében nem menekülhetett hatása alól. Baden és Württemberg elkésve csatlakozván a szövetséghez, a szövetség gyűlését csak 1816. november 5-én lehetett megnyitni. A szövetséglevelé értelmében minden fejedelem köteles volt egy év leforgása alatt megadni az *alkotmányt*. Károly Ágost weimari nagyherceg volt az első, aki megkísérelte, hogyan csinálhatna fából vaskarikát, mert már 1816. május 5-én olyan alkotmányt adott, melyben a rendiséget a képviseleti rendszerrel akarta összeegyeztetni. A bajor király (1818. máj. 26.) háromévenként tartománygyűlést ígért, de úgy, hogy ennek ne legyen joga kezdeményezésre, a költségvetést 6 évre szavazza meg stb. Minthogy elösmerte a sajtó, a személy és a tulajdon szabadságát, mégis csak tett egy-két lépést előre. Ellenben a hesseni nemesek visszautasították a reformokat. A porosz junker is szabadabbnak találta a maga közigazgatását a szárazföld minden alkotmányánál s egyáltalán nem lelkesedett az 1815. május 22-én megígért képviseletért. A porosz szabadelvű pártnak azonban »fegyver, alkotmány, tudomány« s az *egyetemi ifjúságnak* »becsület, szabadság, haza« volt a jelszava. Az ifjúság a jeni egyetem példájára alkotott Burschenschaftokat (Wartburgban 1817. okt. 18-án a reformáció háromszázados és a lipcei csata negyedik évfordulóján) általános német szövetségben egyesítette, a nemzet egysége jeléül pedig a régi német fekete, vörös, arany színt fogadta el. Az alapító ötszáz deákból az ötvenéves

emlékünnepen már csak 15 élt s közülök pár esztendő múlva csak néhány érte meg ifjúkori ábrándjának teljesülését, az egységes német császárság alapítását. A wartburgi ünnepen hiában égették el a reakcionárius könyveket, a hesseni copfot, az osztrák káplárbotot, a porosz gárdista-övet. A felelet a sajtószabadság megszorítása lett. *Görres* hírlapírónak, ki ezrével íratta alá az alkotmány meg-

249. ábra. Metternich Kelemen herceg (1773—1859).

adását sürgető kérelmeket, be kellett érnie a porosz király száraz válaszával, hogy az alkotmány kihirdetésének idejét majd ömaga határozza meg. Metternich indítványára a szentszövetség tagjai 1818-ban újabb kongresszust tartottak, hogy szembeszálljanak a szabadelvű irányzatokkal. Anglia ellenzése miatt megbukott ugyan a cár javaslata, hogy rendes időkben tartsanak ilyen kongresszusokat, de az európai areopagos, helyesebben : amfikcioniai gyűlés, tényleg

több ízben összeült, hogy — az államügyekben szokatlan módon — fegyveres beavatkozással fenyegetsen meg minden újabb gyökeres újítást. Bevették a szentszövetségbe s a nagyhatalmak sorába Franciaországot is, honnan megszálló hadaikat kivonták s nov. 15-én megerősítették a szentszövetséget. Metternich szerint most már mindenki nyugodtan mehet haza — káposztát ültetni. De ő sem találta ki annak a módját, hogy a káposzta is megmaradjon, a kecske is jóllakjék. *Fallen* Károly, giesseni magántanár, nemcsak politikai dalaival, hanem azzal is lelkesítette a német deákokat, hogy a német köztársaság tervét elkészítette; a rajongó *Sand* Károly teológus pedig, mint e terv akadályozóját és besugóját, 1819. márc. 23. leszúrta *Kotzebue* orosz államtanácsost (kinek vígjátékai közül ötvenet magyarra is lefordítottak). Erre a teplitzi és a karlsbadi találkozón a német fejedelmek újból szövetkeztek az »anarchisták« ellen. A szövetségtanács útján 1819. szept. 20-án öt évre behozták a cenzurát minden lapra, sőt a hús ívnél kisebb könyvekre is; kimondták, hogy a szövetségtanács (Bundesrath) fölhatalmazás nélkül léphet föl »lázadó« mozgalmak ellen. Az egyetemekre kormánybiztosokat küldtek, a Burschenschaftokat s a tornaegyesületeket eltörölték s Mainzban középponti bizottságot alakítottak a népizgatók szemmeltartására és kutatására.

A kisebb német fejedelmek helyesen hitték, hogy jobb túrniök a népbunusok izgatásait mint alkalmat adniok Ausztriának, hogy sorban leigázza őket. Jellemző, hogy ebben a küzdelemben a zsarnok Oroszország Metternich önkénye ellen s az alkotmányos Anglia mellette dolgozott; annál jellemzőbb, mert az angol alkotmány újból a népek eszményképe lett. A miniszterek bécsi kongresszusa, félesztendei tanácskozás után, 1820. május 15-én a *bécsi egyezségben* kimondta, hogy az államok meglevő alkotmányai csak úgy maradhatnak meg, ha a fejedelmeket nem gátolják a szövetség iránt való kötelességeik teljesítésében. A magyar közmondást tehát oda módosították, hogy »kifordítom, befordítom: mégis Bund a Bund!« Az most már nem a német *államoknak*, hanem csak a német fejedelmeknek és városoknak szövetsége volt; s annál jobban gyöngült, mentül inkább erősítette egyesek fölségjogait. Görres hiában intette a kormányokat, ne idézzék föl a forradalmat. »Utánunk az özönvíz!« felelte Metternich. Ausztria különben maga is érezte, hogy nem bízhatik Németországban s egy pillanatra még egyszer az a terv foglalkoztatta, ne tegye-e át a monarchia súlypontját Budára? Akkor, amikor először zendült fel a magyar himnusz, a német költő elkeseredetten kérdezte a húsosfazekak embereitől:

»Haza! Ugyan mi a haza?
Fazék, fazék — az a haza!
A többi csak suviaksz!«

VI. FEJEZET.

A SZABADSÁG SZELLEME.

1. A latin népek ébredése.

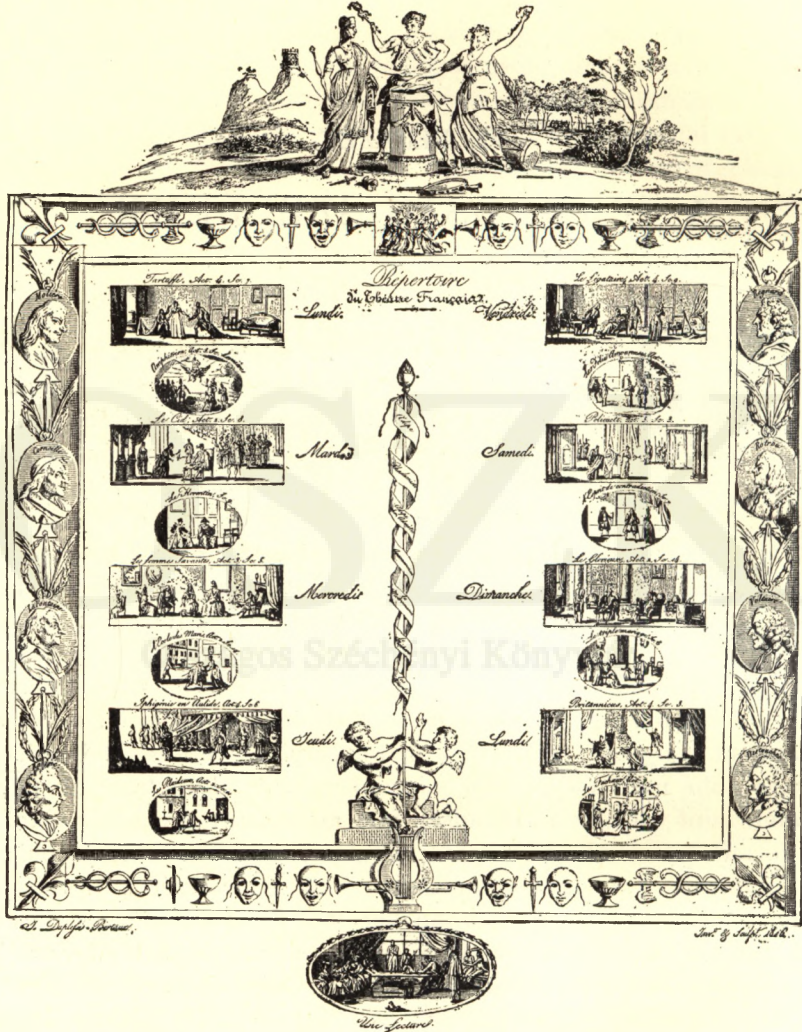

A béke nemtője Franciaország térképével.

ÉRANGER szép dalt írt a madarokról, midőn Arnaultnak, Napoléon kedves költőjének, 1816. januáriusában száműzetésbe kellett mennie. »A tél dühe amint feltámad, nyomán a zöld mező kihal; a madarak más tájra szállnak, elnémul a szerelmi dal. De bár ott édes béke várja, hazát oly hűtlen nem cserél: a téltől száműzött madárka tavasszal újra visszatér.« Nem hessegette vissza, mint negyedfél évtized mulva a magyar költő a gólyát, hogy »nincs itt kikelet, az élet fagyva van s megdermedt«. Nem tartotta boldogabbnak azért, mert két hazát adott neki végzete, míg »nekünk csak egy volt, az is elveszett«. Pedig vigasztalanabb az a zsarnokság, melyet egy nemzet önként vállal el, mint az amit idegen hatalom kényszerít reá. Húsz esztendővel Hébert és Robespierre kora után *Ronsin* abbé nyílt mezőn álló missziókeresztje alá a franciák úgy jöttek most gyónni, mint »akkor« a szabadság fája alá a zsarnokság kiirtására megesküdni. A forradalom ördögös csapatai helyett Trestaillon fehér jakobinusai üldözték a protestánsokat, mert »gyanusak« nélkül a királyság kora sem lehet el. S mégis éppen ebben a kegyes korban került Páris a világ legerkölcstelenebb városának hírébe. Oroszok, németek, angolok hemzsegték a boulevardokon s a külváros hölgyikéi, az opera kardalnoknői, a *jardin Beaujon* pillangói hazafiságból is koppasztották a győzteseket, akik két év alatt kétszer foglalták el Párist s most nem akartak szabadulni tőle. Azóta a hatáskereső francia regényírók Zoláig, majd az operette- és bohózatírók, legszívesebben a párisi házasságtörésekkel rémítették vagy kacagtatták olvasóikat, nézőiket. Az élni vágyók itt keresték mindazokat az élvezeteket, amiket az erkölcsök szigorú, de — mint Ausztriában is kiderült — nem mindig szerencsés őrei, a szentszövetség patriarchális fejedelmei, otthon ridegen tiltottak.

Az 1815. okt. 7-én megnyílt kamara (*chambre introuvable*) bosszút lihegett, mint 1661-ben az angolok *cavalier-parlamentje* s 1712-ben a magyar ország-

gyűlés. Nagy forradalmak és nagy folyók áradásai után így gyülemlik meg az iszap, melynek gyors párolgása lappangó, de gyilkos lázt okoz. Most megölte a Talleyrand-Fouché minisztériumot. A helyébe jövő Richelieu megszokta a mocsárlázt, mert a tundrák vidékéről, orosz szolgálatból, orosz pártfogással jött a francia kormány élére s minden reformkérdésben az orosz nagykövetre,

250. ábra. A Comédie Française heti műsora 1816-ban.

Pozzo di Borgora hallgatott. Artois grófja, a király öccse, a nemzetőrség felelőtlen parancsnoka, a fehér jakobinusok unszolására egy milliárd frankkal kárpóltatta a bujdosókat. Környezete volt a második udvar, a *kamarilla*, minden fondorlat és reakció középpontja. A megtettesült reakció híve volt *Montmorency* herceg, egykor az északamerikai szabadságharc hőse és tábornoka, aki *Polignac* herceg, későbbi miniszter, szerint, Istentől kérdezte, mit az emberektől kellett

volna kérdeznie. Körülöttük sorakoztak a »gróf Hencsegyek«, akik Béranger-nál oly fennen dicsekesznek :

»Káplár, cseléd, paraszt,
Zsöllér, feles : mind tudd meg azt :
Csupán csak én csinálom,
Hogy most uralg királyom !

De hogyha ósjogom
Megkapni nem fogom,
Úgy majd — az angyalát !
Ellátom a baját.«

Ney moszkvai herceget 1815. dec. 7. mint árulót lövették föbe, mert seregével átpártolt az Elbáról visszatérő Napoléonhoz. Egyesületeket alakítottak az »összeesküvések« kinyomozására, hivatalnokok szemmeltartására. Papokkal töltötték be az egyetemi tanítószékeket, az Institut tagjainak sorából törölték a száműzötteket, a svájci testőrséget helyreállították, újabb svájci ezredek alakítottak, XVI. Lajos kivégeztetése napján évenként gyázmiséket mondatnak stb. De még a kamara túlzói is annyira ragaszkodtak a királytól kapott alkotmányhoz, hogy XVIII. Lajos 1816. szept. 5. feloszlatta a kamarát, amivel különben megakadályozta a reakció s az ellenforradalom elfajulását. Hogy »királyivá tegye a nemzetet s nemzetivé a királyságot«, az új választási törvényben a *középosztályt* állította első sorba. A polgárság tehát, mely az 1789. évi forradalmat csinálta, újra érdeklődni kezdett a politika iránt. Madame de *Staël*, az első polgárminiszternek, Neckernek leánya, ki Napoléont sem mint szép aszszony, sem mint írónt nem hódíhatta meg, most szalonjában gyűjtötte össze a szabadelvűeket, akiknek élén a sziporkázó szellemű *Talleyrand* állt. Ennek a szabadelvű pártnak is voltak girondistái, csak hogy most doctrinaireknek hitták s nem szerették őket, pedig Guizot, Barante és Broglie herceg is köztük voltak. A népszerűség csak akkor mosolygott rájuk, mikor a Talleyrand szabadelvűivel és Benjamin *Constant* s *Lafayette* függetleneivel szövetekezve, megbuktatták a kormány sajtótörvényét, a cenzurát s el ejtették az 1817. jul. 19-én a kamara megkérdése nélkül

251. ábra. XVIII. Lajos francia király (1814—1824).

kötött újabb konkordátumot, mely a francia püspökségek számát 50-ról 92-re emelte.

Megbukott 1818. dec. 27. *Richelieu* oroszbarát politikája is. Mostantól fogva a szentszövetség tagjai nem szívesen látták alattvalóiknak párisi kirándulásait, mert Párisban az illatszernél sokkal veszedelmesebb légkör is kábíthatta az idegent: a szabadelvűségnek az a friss lehelete, mely az új *Decazes*-minisztérium politikájából érte őket. Hirdették, hogy Franciaországnak fennállása óta most volt először igazi szabadsága, most, midőn kegyelmet nyertek a száműzöttek, szabadelvű szellemben módosították a választási törvényt, helyreállították a pénzügyek egyensúlyát s az igen szabadelvű új sajtótörvény következtében gyorsan felvirágoztatták a hírlapirodalmat. Midőn azonban a kamara nem igazolta *Grégoire* abbénak, a konvent egyik emberének, választását, *Berry* herceget pedig egy szíjgyártó (*Louvel*) 1820. febr. 13. meggyilkolta, hogy a királynak ne legyen trónörököse: a sajtó mindakettőért *Decazest* tette felelőssé s a miniszter »elcsúszott a vérben«. Utódja ismét *Richelieu* lett, aki minden szabadelvűséget elnyomott. *Berry* herceg utószülött fia, a *bordeauxi* herceg (»V. Henrik«) különben is reményt nyújtott az uralkodóház fennmaradására. A királpártiak valóban a törvényesség (legitimitás) megváltójának nevezgették s ötnapos korában a külföldi követek is tisztelegtek nála, mint »Európa békéjének zálogánál«. Majdnem ugyanakkor új erővel gyúlt lángra a *bonapartizmus*, mert *Napoléon* halála (1821. május 5.) földidézte a mult egész nagyságát. Arcképei, a csatáit ábrázoló rajzok, *Béranger* és *Victor Hugo* dicsőítő költeményei több millió példányban terjedtek el s gyűlöletet, megvetést keltettek törpe utódai, a *Bourbonok* iránt. Három év alatt 8 összeesküvés keletkezett ellenök, de *Villèle*, 1821. dec. 2. óta *Richelieu* utóda, két hét alatt kilencet kivégeztetvén, a mozgalmat elnyomta. A guillotinet Franciaországban ekkor használták utóljára politikai büntetésre. *VII. Ferdinánd* spanyol király, aki segítségre szólította *XVIII. Lajost*, hasonló eszközzel akarta elnyomni a spanyol radikálisok törekvéseit.

Spanyolország *Napoléon* idejében hőiesen harcolt függetlenségéért; de nem a politikai szabadság és nem az 1812. évi alkotmány szeretete vezette, hanem a franciák iránt érzett gyűlölete. Népe ebben a küzdelemben neki szilajodott, szinte elvadult s vérszomjas lett, de tudatlan és babonás maradt. *VII. Ferdinánd* az 1812. évi alkotmányt már 1814. május 4-én felfüggesztette. *József* király egykori híveit a fővárosból s környékéről kitiltotta, hivatalokra nem alkalmazta s a kolostorokat visszaállította az inkvizícióval együtt, amelynek börtöneibe két év alatt 50.000 ember került. A reakciónak igazi *Vitus-tánca* volt ez. Az történt, amit kamarillája, főképp pedig gyóntatója, *udvari bolondja*, kerítője s egy csomó inas és komorna akart. Tudatlanságával *Európaszerte* ártott a régi uralom elveinek. Pedig, a *Plata-síkság* kivételével, a hat eszten-deje elszakadt spanyol *Amerika* is hódolt neki. Mégsem okult a különváláson, hanem a régi módon fosztogatta a gyarmatokat, hogy az *anyaországot* megmentse a pénzügyi bukástól. Amikor azután *Bolívar* *Simon* harmadszor is fölkelt s *Venezuelából* és *Új-Granadából* *Columbia* köztársaságot alakította, a király 1817. szept. 17. gyarmatainak minden kikötőjét megnyitotta *Anglia* előtt.

Az Angliától kapott 400.000 font sterlingen orosz hadihajókat bérelt a gyarmatok ellen; de a hajók rosszak voltak s az orosz befolyás most már megbukott az egész félszigeten. A spanyol állapotok tarthatatlansága összeesküvésekre, majd forradalomra vezetett és a spanyol szabadelvűek (exaltádók) még egyszer példát adtak Európa szabadságszerető népeinek.

A délamerikai fölkelésre elnyomására rendelt csapatok 1820. újesztendő napján *Riego* és *Quiroga* ezredek alatt fölkeltek az 1812. évi alkotmány helyreállítása végett. Csatlakoztak a titkos társaságok is, és a tábornokok fölkelésre hívó szózatai (a pronounciamentók) egymást érték. *Ballasteros* tábornok bevonulván Madridba, 1820 március 8-án a király megigérte, hogy helyreállítja az alkotmányt s este a nép lázongása következtében meg is esküdött reá. Ismételte esküjét a július 9-én megnyílt cortesben és kevésbe mult, hogy ezért nagy-nak nem nevezték. A király és a cortes még tovább mentek. Sajtószabadságot adtak; eltörölték a nemesek kiváltságait, az inkvizíciót. A kolduló szerzetek kivételével minden más szerzetet föloszlattak, korlátolták az egyház törvényhatóságát, eltiltották az egyházi javak elzálogosítását s az újabb vagyongyűjtést, de nem foglalták le az egyházi javakat. A kísértés pedig nagy volt, mert a 14 milliárdnyi államadóságnak kamatait s a folyó kiadásokat sem fedezhették ugyanakkor, amikor az egyház vagyonát 18 milliárdra becsülték, holott 4000 község plébániája üresen állt.

A szomszédos *Portugáliában* szintén katonai forradalom tört ki. Oportóban 1820 augusztus 24-én *Sepulveda* ezredes az 1697 óta össze nem hívott cortes megtartását sürgette. Szeptember 15-én Lisboában a nép a katonasággal együtt kikiáltotta az alkotmányt. Október 1-én az oportói ideiglenes kormány átment Lisboába, eltörölte az inkvizíciót és sajtószabadságot adott. VI. Jánost, ki az 1812. évi alkotmányt 1821 februárius 28-án elfogadta, a cortes visszahitta Braziliából s megérkezésekor föleskette az alkotmányra, mely szerint az egykamarás cortesben ismételve elfogadott javaslatból a király hozzájárulása nélkül is törvény lesz.

A szentszövetség azonban nem tűrte az Iberiai félsziget szabadságát. Midőn a mérsékelttekkel (moderadókkal) szemben utcai izgatók (descamisádók) kerekedtek felül, Pater *Merino* Castiliában egész sereg guerillaharcost toborzott az egyház és az önkényes királyság védelmére. Mint a nagy francia forradalmat, első sorban a spanyolt is az buktatta meg, hogy egyházi politikájával ürügyet adott a külföld beavatkozására. VII. *Ferdinand* király XVIII. Lajos francia királyt hívta segítségül a »spanyol jakobinusok leverésére«. *Sándor* cár 150.000 emberrel akarta segíteni a franciákat, de Metternich és Wellington nem akarta az oroszot még délnyugaton is látni s a veronai kongresszus 1822-ben magára Franciaországra bízta, hogy »IV. Henrik unokáját« megmentse Stuart Károly vagy XVI. Lajos sorsától. *Angoulême* herceg 60.000 franciával már 1822 április 7-én átkelt a Bidassoa határfolyón s május 23-án bevonult Madridba, honnan az országgyűlés, a kormány, sőt — kényszerítve — a király is Sevilleba, majd Cadixba menekült. A mindenre kapható csöcselék maga rontotta le az alkotmány emlékét, *Riego* mellszobrát s Metternich már is örömmel hirdette, hogy »Bécs az Ebronál fekszik«. A Cadix-t védő *Troadero* erőd s vele Cadix bevétele

(augusztus 31.) után szeptember 28-án a cortes szabadonbocsátotta a királyt, ki azután a franciák táborába menekült s 1822 október 1. minden engedményét visszavonta. *VII. Ferdinánd* akasztófára ítélte a 3 régenst, akit örüllté nyilatkoztatásakor rendelték melléje, a cortes tagjait udvara közeléből száműzte, egyetlenegy év alatt 31 minisztert nevezett ki és csapott el, Riegót 118-ad magával fölakasztatta s a szabadelvű pártot megtörte. Angoulême herceg hazamehetett.

Ezzel *Portugáliában* is eldőlt az alkotmányos királyság sorsa. Ott az udvar és a nép egyaránt a cortest vádolta, hogy Brazília elszakadt, s a király fia, *I. Péter*

252. ábra. A cadixi Trocadero bevétele 1823. augusztus 31.

trónörökös, uralkodása alatt független állammá alakult. Sarolta anyakirályné s másik fia Dom Miguel ekkor katonai lázadás élén állította helyre az önkényes királyságot, mire *VI. János* örömet eltörölte az alkotmányt, elfogatta annak híveit, behozta a cenzurát s visszaadta a szerzetek jószágait.

Olaszország már évek óta lelkesedett a spanyol alkotmányért; de lelkesedését csupán Riego lázadásának és Berry francia herceg megöletésének a híre fokozta kitörésig. 1815-ben a franciák gyámsága alól az osztrákoknak még gyűlöletesebb gyámsága alá jutott. Észak-Olaszország ura, *I. Ferenc*, és külügyminisztere, Metternich, mindent elkövettek, hogy megtörjék az olasz »jakobinusokat«. Ferenc nem akart az egységes Olaszország királya lenni, mint veje,

Napoléon. Feloszlatta az olasz nemzeti hadsereget, eltörölt minden intézményt, mely az olasz nemzeti királyságot előkészíthetné és szívesen látta az apró fejedelemségek helyreállítását, ha nem járt együtt alkotmányos törekvésekkel. *Lombardiában és Velencében* Rajner főherceg volt I. Ferenc alkirálya ; *Parmában*

253. ábra. Antonio Canova (1757—1822).

Neipperg gróf vigasztalta Mária Lujzát, Napoléon feleségét, majd özvegyét. *Toscanában* Ferenc császár öccse, III. Ferdinánd uralkodott ; de ő, aki 1795-ben minden fejedelem közül először ismerte el a francia köztársaságot, most is azt hirdette, hogy »a Pitti-palotában nem osztrák főherceg, hanem Toscana fejedelme lakik«. Ausztriának sokkal készségesebb szolgája volt *IV. Ferenc* osztrák főherceg, mint *Modena* fejedelme. A pápa 1814 május 24-én magyar

Radetzky-huszárok fedezete alatt tért vissza Rómába, ahol már augusztus 7-én helyreállította a jezsuita-rendet 1824 férfi- és 612 apácázárdával s az inkvizícióval együtt. Eltörölte a francia korszak minden újítását, még az utcák világítását is eltiltotta és csak a szentképek előtt égő lámpákat hagyatta meg. *Canova*, a hírneves szobrász, útján visszaszerezte a Párisba került műkincsek nagy részét. *Sardiniában* a gyöngye *Vittorio Emmanuele*, *Nápolyban* 1826 december 12. óta, mint mindakét *Sicilia* királya, *Bourbon I. Ferdinánd* uralkodott, aki a forradalom emlékei közül csupán a Code Napoléont és a francia pénzügyi rendszert hagyta meg.

Ausztria valamennyit hűbéresének tekintette, pedig *Sardinia*, *Toscana* és a pápa visszautasították beavatkozásait. Ha már *Napoléon* sem ösmerte föl, hogy *Olaszországot* csak *nemzeti* alapon teremtheti meg, *Metternich* éppenséggel *földrajzi* fogalomnak tekintette. Nem félt az olasz nemzeti érzülettől és összetartástól; nem is hitte, hogy ilyesmi lehessen. Az irodalom azonban rajta volt, hogy legyen s a romantikusok, a klasszikusokkal szemben, a népnek, különösen a polgároknak, lelkéhez akartak férközni. Vezérok, *Manzoni*, akinek főmunkája, a »Jegyések«, elkésve magyarul is megjelent, 1812—1827. közt írta legszebb ódáit, tragédiáit és regényeit, amelyeknek elfojtott hazafias vágyódásait éppen csak az osztrák cenzorok nem értették meg. De megértették *Silvio Pellicót* (1789—1854.), akinek 1818-ban alapított lapja, a *Conciliatore* (Békítő), az egységes, független *Olaszország* eszméjét képviselte. Az írók a művelt középosztályt akarták megnyerni, de egyelőre csak a sorok közt való olvasásra taníthatták meg. A szellem és a hazafias vágyakozás, a cenzura és a rendőrség fénykorában, csupán a *titkos társaságokban* nyilatkozhatott meg. A *karbonárik* (»szénégetők«) végső célja a nemzeti szabadság és függetlenség volt. Számukat egyedül a nápolyi királyságban 642.000-re (mások 800.000-re) tették, ami mutatja, hogy a nép minden rétegére hatottak. 1815. évi alkotmányuk szerint *Ausonia* néven köztársasággá alakítanák *Olaszországot*, melynek két konzulját a nemzetgyűlés 21 évre választaná. A volt fejedelmekkel egy év alatt eladatnák javaikat, s utódaik csak száz esztendő múlva térhetnek vissza. Államvallást nem akartak, de megtartanák a kereszténységét, még pedig annak legősibb alakjában, s a pápát tennék meg patriarchának. Szemök előtt *Dante*, *Petrarca*, *Macchiavelli* egységes *Olaszországa* s a demokratikus szabadság lebegett. Köztársaság helyett utóbb, a nehézségek láttára, alkotmányos királysággal is beérték volna s Isten, király, alkotmány lett a jelszavuk.

Ez a kiáltás, a spanyol *Riego* fölkelésének s *Berry* herceg megöletésének hírére, először és legerősebben *Nápolyban* harsant fel. A fölkelés zászlaját ott 1820 július 2-án *Morelli* és *Silvati* hadnagyok tűzték ki; 6-án a karbonárik a kir. palotába nyomultak s az 1812. évi alkotmány megadását követelték. *Pepe* tábornok 9-én diadallal vonult be *Nápolyba*, hol a király kezét a lojális karbonári ismételve megcsókolta, a király pedig feltűzte a karbonári jelvényeket s 13-án megadta az alkotmányt. Az egyhetes forradalom tehát vér nélkül végződött. Ezt a forradalmat az osztrákok »előbb várták volna a holdban, mint *Nápolyban*«. *IV. Ferdinánd* most tőlük kért titokban segítséget s a pápánál is tiltakozott minden időig tett vagy ezután teendő engedménye ellen. A császár már július

25-én kiáltványban figyelmeztette Olaszországot, hogy a fejedelmektől forradalmak útján kicsikart engedményeket semmieseknek tartja. A nápolyi külügyminiszter erre azzal válaszolt, hogy a két Sicilia független állam lévén, belső ügyeibe Ausztria nem avatkozhatik, s a király és nemzet Ferenc ellen épp oly hősiezen megvédi alkotmányukat, mint ahogy a spanyolok megvédték Napóleonnal szemben. Alkotmányukat Spanyolország, Svájc, Svédország és Németalföld elismerte; a többi azonban nem mert az osztrákok beavatkozásának útjába állani.

Troppauban a szövetséges uralkodók és miniszterei kongresszust tartottak (1820 október 23.—december 24.), hogy »Európát a jakobinusoktól megszabadítsák«. A szövetségből kizártak minden államot, amelynek belső viszonyait a forradalom megváltoztatja; megtagadták az ilyen »törvénytelen reformok« elismerését, s ha barátságos felszólalásuk nem használna, szükség esetén kényszerítő eszközöket alkalmaznak. — A mindjárt ezután tartott *laibachi* kongresszus boszorkányüstjében főzték ki — Kossuth Lajos szerint — a nemzetek belső ügyeibe való fegyveres beavatkozásnak azt az aqua tofanáját, melynek 28 évvel későbbben Magyarország is áldozatul esett. »Új nemzetközi jogot, végre európai areopagost, európai rendőrséget teremtettek, amely lehetlenné tette az egyes államok függetlenségét s belső fejlődését.« — A hatalmak Laibachból 1821 januárius 19-én fölhívták a nápolyi kormányt az alkotmány eltörlésére s

arra, hogy három esztendőre ellenmondás nélkül fogadja be az osztrák megszálló sereget. Februárius 17-én a parlament tiltakozott a beavatkozás ellen s a népet szabadsága és függetlensége megvédésére hívta föl. *Frimont* osztrák vezér 43.000 emberével azonban csak 25.000-et állíthatott szembe. Március 7-én Wallmoden magyar huszárjai Reatinál már szétverték a nápolyi fölkelőket, s 19-én a parlament elmenekült Nápolyból, melyet *Frimont* 24-én megszállott, s visszaadta az esküszegő király korlátlan hatalmát.

Sardiniában 1821 március 10-én a katonai forradalom ilyen körülmények közt tört ki. Santa Rosa gróf Torinoban ideiglenes kormányt alakított, de csak a torinói és genovai egyetemek ifjúságában bízhatott. I. Vittorio Emmanuele lemondott öccse, Carlo Felice javára, ki a spanyol mintára hozott alkotmányt azonnal eltörölte s a fölkelőket április 8-án Novaránál az osztrákok segítségé-

254. ábra. Silvio Pellico (1788—1854).

vel verte le. Május 12-én tehát a laibachi kongresszus megkönnyebbülve oszlott el. Ausztria Németországon kívül most már Olaszországon is uralkodott, *Mettelnich* úgyszólván Európa minisztere volt. A megtorlás műve elkezdődött. Nápolyban 800 embert végeztek ki; ezernél többet száműztek a szigetekre, hol naponként csak 32 borsószemet s másfél font fekete kenyeret adtak mindegyiknek. A nyilvános iskolák nagy részét bezárták, a tanítókat elkergették, hogy a karbonárik forradalmi eszméit ne terjeszthessék. Az utolsó tízezer osztrák csak 1827-ben hagyta oda Nápolyt. Frimont jutalmul az antrodocoi hercegi címet s Biharban Palotát kapta, melyet Pompeiiből hozott régiségekkel töltött meg. Beiktatásakor (1828 augusztus 25.) a debreceni deákok versekkel dicsőítették; az olaszok azonban ettől fogva még jobban gyűlölték az osztrákokat. Míg a pápa egyházi átok alá vetette a titkos társaságok tagjait, az osztrákok Milanóban rendkívüli vérbiróságot állítottak a karbonárik kiirtására és közéjük számítottak minden szabadon gondolkozót. Spielberg börtönei olaszokkal teltek meg. Tizenketted-magával a vérpadról oda került *Silvio Pellico* is, akinek fogságairól, szenvedéseiről 1833-ban írt munkája (*Le mie prigioni*) a szabadságért titkon égők imádásgöngyve lett. Vesztett csatánál nagyobb kárt okozott Ausztriának, mely az olaszokat a napóleoni háborúk idején függetlenség, szabadság, nemzeti egység ígéretével buzdította harcra. De az osztrákok erőszakoskodásai végre is egy érzelemben egyesítették a szétszaggatott olaszokat. Megérlelődött az a meggyőződés, hogy az egységes, szabad Olaszországot csak az osztrákok kiűzetésével alkothatják meg. Közelgett az idő, midőn ismét nemzeti jelszó lett II. Gyula pápa háromszázados csatakiáltása: »Ki az idegennel! Fuori lo straniero«!

II. Amerika az amerikaiaké!

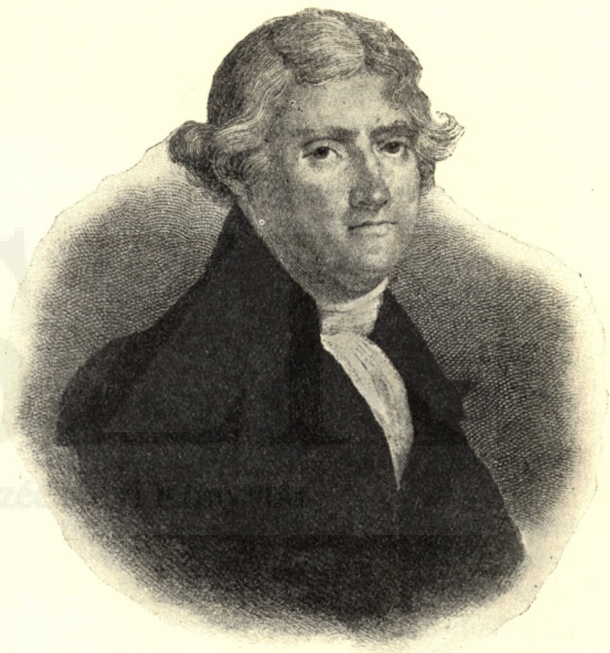
Míg a szentszövetség Európában az önkényes uralmat erősítette, Amerikát az északi államok szövetsége mindjobban megnyerte a *köztársasági* eszmének. Egy magyar lap már az Unió fönnállásának második esztendejében (1790. nov. 16.) megírta, hogy »az északamerikai szabad státus, mely Franklin eszének és Washington fegyverének köszönheti a maga lételét, kezd hovatovább virágzó állapotban lenni«. Míg Európa népei negyedszázadon át dűlték, rabolták és fosztogatták egymást, Amerika ugyanazon idő alatt békére törekedett, s hogy politikailag szabad és független legyen, gazdasági viszonyait óriási kitartással rendezte. Az első pillanattól fogva arra törekedett, hogy piacát ipar, kereskedelem és pénzügy tekintetében egyaránt a világ munkásságának középpontjává tegye. Az amerikaiak zacskócsörgetését sokan az európaiak kardesörtetésénél is károsabbnak találták; de találgatni lehet, melyik önzés a végzetesebb, és nyert-e a domokrácia azzal a pénzarisztokráciával, melyet Amerika első pénzügyi államtitkára, *Hamilton*, az Európában hitelét veszített születési arisztokrácia helyébe állított. Ezt a politikát a nemzeti bank fölállítására és az ezüst pénzérték behozatala nyitotta meg. Bölcsesége abban állt, hogy a magánüzletben megkövetelt becsületességet az állam háztartásában is elvül fogadta el. *Washington* első elnökségének (1789—93.) *Hamilton* pénzügyi sikerei adták meg az igazi tartalmat. Második elnökségét (1793—97.) az angolok és franciák háborúja

kezdetén (1793.) tett semlegességi nyilatkozata vezette be, mely *Monroe* 1823. évi nyilatkozatával s az Angliával 1871. május 8-án kötött semlegességi szerződéssel együtt mindmáig irányt szab annak a politikának, melyet Amerika a nem-amerikai államokkal és viszonyokkal szemben követ. Eszerint az angol-francia háboruban a tengeren egy amerikai sem vehet részt. Megbízást, kötelezettséget és csempészetnek minősíthető szállítást egyik féltől sem fogadhat el s a két nemzettel főnálló barátságot semmiképpen sem sértheti meg. Minden nemzetnek másokat kizáró törvényhatósága lévén saját területén, ott a hajókat fölfegyverezni annyi volna, mint beavatkozni a népfölség jogaiba s megsérteni a semlegességet. Erre a tételre Washington először is Teriet francia követet tanította meg, ki amerikai önkéntesekkel küldött hajókat az angolok háborgatására; másodsor pedig magukat az angolokat, kik az Európa számára lisztet szállító amerikai hajókat egyetlenegy angol kikötőbe akarták terelni; de velük külön hajózási és kereskedelmi szerződést kötött, melyet az állam alaptörvényei közé sorolt.

Politikai végrendeletében Washington arra intette a yankeket, hogy óvakodjanak az idegen befolyás fondorkodó kezétől. A *külföld beavatkozása* a legnagyobb ellensége minden köztársasági kormányformának. Idegen hatalmasságokkal való érintkezéseikben főszabály gyanánt kövessék, hogy kereskedelmi összeköttetéseiket növeljék s a politikai versengést kerüljék.

Valódi politikájuk az *önkormányzat* legyen s az, hogy a világ egyetlenegy hatalmasságával se szövetkezzenek tartósan. Legjobb politika a becsületesség. Teljesítsék minden kötelezettségöket a szó valódi értelmében. Értsenek egyet és szabadon közlekedjenek minden néppel; kereskedelmi politikájukban méltányosak és részrehajlatlanok legyenek. Azt a hasznot, amiben egyik nép a másikat részesíti, olykor saját függetlenségének egy részével kell megfizetnie. Az Európát dúló háborukban pártatlanok legyenek. A semlegesség megtartása azokon a köteleességeken alapszik, amiket emberszeretet és jogosság szab minden nép elé.

Weld Izsák Washington visszalépésének esztendejében (1797.) fejezte be Észak-Amerikáról szóló útleírását, mely utóbb (1818.) magyarul is megjelent. Sem ő, sem más nem sejtette ekkor azt az óriási emelkedést, mely száz esztendő

255. ábra. Jefferson Tamás (1743—1826).

mulva bámulatra ragadta az egész világot. Hogy száz esztendő mi egy nemzet életében, megmondja T. W. Stewensnek éppen száz esztendő mulva írt útleírása (The Land of the Dollar, 1897.). Egy nemzet s a nemzet nagy embereinek lángeszze előtt a világ ily összehasonlítás után hajlik meg igazán.

Washington 1797. márc. 4-én John *Adams* követte; olyan ember, ki az önkormányzatról írt háromkötetes munkájában gondoskodni akart a hatalom egyensúlyozásáról s Európa szentháromságát: a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat egymástól el akarta választani. Hirdette, hogy csak képzelődés a föltétlen egyenlőség; mert vagyon, születés, érdem, erény megosztja, osztályok alakítására bátorítja az embereket. Az egykamarás rendszer éppenséggel oligarchiára vezethet. Azért kell két kamara, hogy egyik a gazdagok érdekeit képviselje, a másik a szegényekét, s mindakettőt egy semleges és felsőbb hatalom tartsa egyensúlyban. Egyébiránt a nép éppen olyan hajlandó a fényűzésre mint akár-melyik király vagy arisztokrata; s mennél népiesebb a kormányzat, annál jobban fejleszti a fényűzést. Amikor a francia direktóriummal a dolog majdnem háborura került, szigorú törvényt hozatott a lázítók ellen, mert a középponti hatalom erősödésétől tartó egyes államok fölvetették a *megsemmisítés* (nullificatio) elméletét. Azt követelték, hogy a középponti hatalomnak az alkotmányban nem gyökerező intézkedéseit visszautasíthassák. A jus resistendi mellett a középponti hatalommal szemben a törvények magyarázatának a jogát is maguknak követelték. Ez az elv, melyet 1798. nov. 10-én Kentucky állam mondott ki először, bomlással fenyegette az Uniót; együtt járt a vallás- és szólásszabadság jogának védelmével s még tévedésében is tiszteletet gerjesztett. A középponti hatalom politikája szintén helyesnek bizonyult. Franciaország egyszerre udvarias lett s barátságot és kereskedelmi szerződést kötött Amerikával.

Adamsot *Jefferson* Tamás váltotta fel (1801—8.), »a demokrácia apja«, kihez fogható nagyot a demokrácia történelme keveset ösmer. Pedig hivatalnokaitól föltétlen engedelmességet követelt, ami alig eshetett meg a demokratikus érzület hanyatlása nélkül. Első elnökségének legnagyobb eredménye a Mississipp-i völgyének megszerzése. *Louisianáról* ugyanis Spanyolország 1800. okt. elsején a san-ildefonsoi szerződésben Franciaország javára lemondott. Napoléon konzul abban reménykedhetett, hogy Amerikában 15 szélességi fokon át egy 3.850.000 km²-re terjedő Új-Franciaországot alapíthat, mely kétszerte nagyobb volna az anyaországnál. Mégis jó vásárnak tartotta, hogy Jefferson 11,250.000 dolláron (56,250.000 koronán) 1804. április 30-án megvette az Egyesült-Államok számára, melynek területét ekként megkétsherezte. Száz esztendő mulva méltán ünnepelhatték ezt a harmadik (a st-louisi) amerikai vilákiállítás megnyitásával; mert kardcsapás nélkül lettek örökös urai jóval nagyobb területnek mint amelyet Európában Franciaország a legborzasztóbb harcok után is csak néhány esztendőre hódíthatott meg. Napoléon azzal vigasztalódott, hogy a tengeren olyan vetélytársat állított Anglia mellé, amely egy napon alkalmasint megtöri büszkeségét. Az angolok gögje a trafalgari győzelem után valóban annyira növekedett, hogy a kongresszus 1806. januárius 2-án százezer katonát, 1,100.000 népfölkelőt s 24 hajón 60.000 embert és 574 ágyut rendelt a haza védelmére; 17-én csatlakozott Napoléon szárazföldi zárlatához; 1807. dec. 22-én

pedig zár alá vetette a hajókat, vagyis megtiltotta, hogy amerikai hajók Angliával közlekedjenek. Az egyesület azonban nem támadhatott oly földrész ellen, hol abban az időben körülbelül annyi ember állt fegyver alatt, mint amennyi (hat millió) lakosa *összesen* volt Észak-Amerikának. Angliát támadni pedig annyit jelentett, mint belebonyolódni Napoléon, Wellington, Károly főherceg európai háborújába. Amerikát már helyzete is védőháborúra utasította.

Míg Washington dogmája szerint Amerikának soha sem szabad részt vennie Európa belső villongásaiban, a Jeffersoné szerint idegen nemzetektől sohasem szabad kérnie kiváltságokat, hogy neki se kelljen ilyeneket adnia. Ez a két alaptétel az egész XIX. századra megszabta az Egyesült-Államok külpolitikájának irányát s Washington idejében a francia, most pedig az angol háborútól mentette meg. Az amerikai hazaszeretetet nem annyira ösztön mint meggondoltság sugallta s ha érezték is, hogy szép volna dicsőséges háboruban megtorolni az angolok bosszantásait, belátták, hogy elnökük kopott ruhájához jobban illik a böles nyugalma és a kereskedő hideg számítása mint a hadvezéri bot. Gúnyolódtak ugyan ők maguk is, hogy beéri egyszerű kereskedelmi megtorlással; de hiszen a demokrácia máskor is beérte már hasonló eszközökkel. Perikles Athén falai közé zárkózva nézte a spártaiak dúlásait; Jefferson is így nézte honfitársaival a hajózás következtében önmaguknak okozott károkat. Ugyanakkor Európa fogcsikorgatva túrte Napoléon szárazföldi zárlatának következeit. És mikor az emberek oly szívesen csúfolódtak Jefferson elhibázott ágyúaszádjain, melyeket az angol tengeri szörnyek ellen akart küldeni, 1807. aug. 11-én egy amerikai folyóvizen, a Hudsonön, végigsiklott *az első gőzhajó*, Fulton Róbert csodás találmánya, mely évek mulva, midőn már az Atlanti óceán hullámain szelte, egészen más irányba terelte Anglia és Amerika kereskedelmi politikáját.

A hajózárnak aznap kellett volna megszűnnie, amelyen (1809. márc. 4.) Jeffersont elvtársa, *Madison* váltotta föl az elnökségben; Anglia kétszínű magaviselete azonban arra kényszerítette a kongresszust, hogy 1812. június 17-én megigenje a háborút. Pénz, sereg, hajóhad s mi több: igazi nemzeti lelkesedés nélkül fogott Amerika ebbe a háboruba, mely ellen a kongresszus kisebbsége nyíltan tiltakozott. De éppen a *nemzeti lelkesedés* fölkeltése, a *közszellem* megteremtése lebegett a harciasok előtt, hogy megcáfolják John Quincy *Adams* Kassandraszerű kérdését, hogyan lehessen siker ott, hol *nincs nemzeti érzület*? Épp úgy lehetett volna találgatni, hogyan támadjon nemzeti érzület ott, hol kísérletet sem tesznek fölbresztésére? Ahány állam, annyféléképpen ítélte meg a közös hadjáratban való részvétele mértékét és módját. Akadémikus fejtegetésekbe, az alkotmány magyarázatásába bocsátkoztak, mikor a késedelem igazán veszedelmet okozhatott. A szabad és független államok azonban nem akartak egyszerű törvényhatóságokká összezsugorodni. Az állam egységének rovására mutogatván szabadságukat, katonák helyett jó tanácsokat küldtek a csillagos lobogó alá. Az angolok minduntalan megverték őket Canadában, ahová parányi szárazföldi seregükkel betörték, *Tekumseh* indiánus főnök pedig általános nagy szövetségbe akarta egyesíteni az indiánusokat, hogy eldőljön valahára, kié legyen hát Amerika: az őslakóké-e, vagy a betolakodott európaiaké?

Velök szemben *Jackson* András tábornok majdnem olyan csodát művelt mint első olaszországi hadseregével az ifjú Napoléon; a tengeren azonban, Napoléon bukásával az angol hajóhad nagy része fölszabadulván, az angolok több győzelmet arattak a yankeek ellen, akik új találmányaikat: a torpedót és a gőzhajót még nem igen tudták kezelni. Viszont a szárazföldön *Ross* angol tábornok (mint hadsegédjének, a magyar Muzsik Károlynak, naplójegyzeteiből tudjuk) 1814. aug. 23-án olyanforma katonai csinnyel sarcolta meg Washington fővárost, mint *Hadik* András 1757-ben Berlint. Máglyába rakott könyvekkel gyűjtötte föl »a yankee-demokrácia vendéglőjét«, a képviselőházat, mint 34 esztendő múlva a lázadók a nagyenyedi kollégiumot. Szept. 20-án azonban a füstölgő romok közt a kongresszus egy hamarosan összetákoltsz deszkaszínben újra összeült s az eddiginél erélyesebben intézkedett a köztársaság védelméről. *Madison* elnök figyelmeztette, hogy több módja van most szabadsága fönntartására, mint volt egykor annak a megszerzésére. A csorbát *Jackson* kiköszörülte *New-Orléans* alatt, honnan dicsőségesen visszaverte *Pakenbaum* angoljainak rohamát és sokkal csekélyebb erejével az ostrom abbahagyására kényszerítette őket. Pedig már másfél hónapja (1814. dec. 24.) megkötötték a *genèvei békét*, a korábbi állapotok (statusquo) alapján.

Amerika nemzeti önérzetében, önbizalmában és egységében megerősödve kelt ki abból a háborúból, mely négy év alatt (1812—5.) neki 1683, Angliának 1700 hajójába került. Ami pedig nem tartozik a küzdelem utolsó eredményei közé, a yankeek levonták a tanulságokat: katonai és tengerészeti tisztképző akadémiát s újabb nemzeti bankot alapítottak, a közhitelt helyreállították, a vámok jövedelmét egyetlen esztendő alatt megötszörözték (vagyis 1816-ban 36 millió dollárra növelték), az államadósságot rohamosan törlesztették, az egyenes adót mindamellet már 1817-ben megszüntették, az ipart bámulatosan fejlesztették, az elpusztult városokat sokkal fényesebben építették újra, a bevándorlást előmozdították stb. Az újjáalakulásnak ebben a munkájában nagy érdeme van *Madison* utódának, *James Monroe*-nak (1817—25.). Ama nagy államférfiak közé tartozott, kiket a függetlenségi harc dicsőséges éveiben *Virginia* nevelt a köztársaságnak. Úgy vélte, hogy a mult háboruhoz hasonló meglepetéseknek nem szabad ezt többé kitenni; pedig a viszonyok egy másik európai hatalommal, *Spanyolországgal*, mind feszültebbek lettek.

Délamerikai gyarmatait *Spanyolország* a napoléoni háborúk idejében önzően elzárta minden idegen hajó és kereskedés elől, a szabad eszmék terjesztését pedig mindenképpen gátolta. Az angolok 1808 óta mégis találtak rá módot, hogy a gyarmatosok közt izgassanak. Midőn Napoléon a spanyol Bourbonokat elkergette, *Buenos Ayresben* kitört a fölkelés, mely 1810. május 22-én — még ugyan VII. *Ferdinánd* nevében — ideiglenes kormány alakítására, de már 1813-ban a köztársaság, és 1816. július 9-én a »*Rio de la Plata Egyesült-Államai*« teljes függetlenségének kikiáltására vezetett. *Venezuelá*-ban s *Új-Granadá*-ban a fölkelést *Bolívar* *Simon* (1783—1830.) diktátori hatalommal intézte. *Morillo* hadai elől ugyan menekülnie kellett, de 1816. dec. 6-án újból a fölkelés élére állt, s 1819-ben *Venezuelát*, *Új-Granadát* és *Ecuador*t saját elnöklete alatt köztársasággá egyesítette. Győzelmeinek hatása alatt 1821. július 28-án *Peru* is kikiált-

totta függetlenségét, melynek biztosításában az 1818. januárius 1. óta független Chile is gyámolította. Mexikó 1820-ban szintén fegyvert fogott és Iturbide tábornokot I. Ágost név alatt 1822. május 18-án császárnak választotta, a következő évben azonban Victoria tábornok elnöklete alatt 19 államból és 5 területtől álló köztársasággá alakult át. Brazília 1822. aug. elsején elszakadt Portugáliától s okt. 12-én a portugál király fiát, I. Dom Pedrót választotta meg független császárnak. Csak Guyana nem mozgólódott.

Monroe úgy gondolkozott, hogy Amerika csupán az európai befolyás kiszorításával lehet igazán nagy. Hajókat küldött Dél-Amerikába, hogy meggyőződjék, van-e valami biztosítéka az új államok tartósságának, lehetne-e velük szövetkezni. Hajóhadat küldött a Mexikói öbölbe is a kalózok ellen, akikkel a spanyolok nem bírtak. Mint hajdan Rómának, az Egyesületnek is a kalózok (a flibustierék) adtak alkalmat az első tartomány megszerzésére. Jackson megszállta s a spanyol kormány átengedte Florida félszigetét, hogy a kalóztól megrablott amerikai kereskedőket kárpótolja. Az Egyesületnek most már csak Canadában voltak európai szomszédjai. Az 1819 január 30-án kötött kereskedelmi szerződés értelmében ott is megszerezték a new-foundlandi és a labradori halászat jogát s északi határvonalul a szélesség 49. fokát fogadták el. Ugyanez évben a kongresszus kalózkodásnak bélyegezte a rabszolgakereskedést, melyet — az angolok példájára — elvben már 1808-ban eltörölt.

256. ábra. James Monroe.

A szabad négek visszatelepítésére alakult társulat 1821-ben Afrikában megalapította a Liberianak nevezett szabad néger köztársaságot, melynek fővárosát, az Unio elnökéről, Monroviának nevezték el. Otthon az iparúzó északi államok hajlandók lettek volna fölzsabadítani a néger rabszolgákat, kiknek száma (1820-ban 1,538.064) az egész lakosságnak majdnem 20 %-a volt. Erről a délvidéki ültetvényesek tudni sem akartak. Mások is úgy hitték, hogy a tömeges fölzsabadítás gazdasági, társadalmi, sőt állami válságot okozhat, mert a szabad négek valószínűleg külön állam alapítására törekednének. Midőn 1820. március 3-án Missouri és Maine fölvtételével a szövetséges államok számát húszra növelték, egyúttal kimondták, hogy az északi szélesség 36° 30'-étől északra eső államokban a rabszolgaságot végképp eltörlik. A szélességnek ez a vonala két óriási táborra osztotta az Egyesületet, mely a csupán szabad embereket ösmerő

1787-iki törvényt a rabszolgatartókkal szemben utóbb (1861—5) csak fegyverrel valósíthatta meg.

A világ egyébként bámulattal értesült róla, hogy az Egyesület milyen biztos közgazdasági politikával készül Amerika vezetésére. Néhány év alatt a yankeek kiépítették a nagy tavakat összekötő csatornákat, melyek 586 km. (Budapest és Fiume távolságánál jóval nagyobb) hosszúságban a szárazföld belsejébe tengeri hajókat vittek. Országútaikat a rómaiak és a perui inkák korára emlékeztető hatalmas méretekben készítették. A Columbia torkolatánál gyarmatot terveztek, hogy a Csöndes óceánon át oda hordják Kína kincseit s belföldi utaikon és az Atlanti óceánon át Európa felé szállítsák tovább. A túlságosan elszaporodott bankok és gabonatözsdek hallatlanul merész üzletei bukásokra vezettek, de máris tényezővé tették Amerikát a világkereskedelemben, mely pedig az iparos északi államok kedvéért védővamos politikát folytatott, ami Európában némileg a szűkkeblűség hírébe juttatta.

Amerika azonban nem törődött Európa vélekedésével; megmondta ezt Adams külügyi államtitkár a spanyol követnek, ki tiltakozott a délamerikai államalakulások elösmerése ellen. Pedig az európai szentszövetség éppen azon törte a fejét, hogy Dél-Amerika elszakadt államait valamely Bourbon vezetése alatt egyetlenegy monarchiában egyesítse, hogy a *köztársasági* Északkal a *császári* Délt állítsa szembe. Amerika az 1776. évi függetlenségi nyilatkozat óta most állott a legnagyobb válság előtt. Megoldásának érdeme *Monroe* elnöke. Midőn Oroszország — az Unio és Anglia érdekeit egyaránt sértve — Amerika északnyugati részein. Alaskánál tovább akart terjeszkedni, a kongresszushoz 1823. dec. 4-én intézett üzenetében kimondta *Monroe* az Egyesült-Államok jogait és érdekeit magában foglaló azt az elvet, hogy »az amerikai szárazföldeken, szabad és független helyzetök következtében, *mostantól fogva* egyetlenegy európai hatalom sem alapíthat gyarmatokat«. »Az európai hatalmak minden olyan kísérletét, mely rendszerök ezen féltékének bármely részére akarná kiterjeszteni, az amerikai béke és biztonság veszedelmének tekintenék. Nem értik s nem fogják ide érteni a már meglevő gyarmatokat, vagy a valamely európai hatalomtól függő országokat.« »Európával szemben Amerikának kezdettől fogva követett politikája abban áll, hogy nem avatkozik be egyetlenegy európai hatalom belső ügyeibe sem és tényleg fönnálló kormányait törvényeseknek tekinti, velük barátságos viszonyokat ápol s ezeket a viszonyokat nyílt, határozott, férfias politikával tartja fönn, minden hatalom igazságos kívánatait teljesíti, de a sértegetéseket egyiknek részéről sem tűri.« Lehetetlen azonban, hogy a szövetséges hatalmak politikai rendszerének kiterjesztése ne fenyegetse Amerika békéjét és boldogságát és senki sem hiheti, hogy Dél-Amerika ilyesmit a maga jószántából elfogadjon. Viszont lehetetlen, hogy Amerika bármily beavatkozást közönyösen nézhetne. Spanyolország, erejét és segélyforrásait ösmerve, a délamerikaiakat többé különben sem igazhatja le. Az is helyes politikája az Egyesült-Államoknak, hogy a pártokat önmagukra hagyja, még pedig abban a hitben, hogy ezt az eljárást más hatalmak is követik.

Újabb történetírók kétségbevonják, sejtette-e *Monroe*, hogy népe valóságos törvénynek fogja tekinteni nyilatkozatát s attól fogva a »*nagyhatalmak* közé szá-

mítja magát». Mondják, hogy fogalma sem volt róla, mint nem volt fogalmuk talán a magna charta vagy az aranybulla alkotóinak sem arról, hogy minden addiginál szabatosabban jelölték meg a nemzeti fejlődés útját. Az *amerikaiság alapelvét Monroe fejezte ki*. Tanítása, ahogy nyolcvan év múlva mondta utódja, Rooseveltnél, nem fogható föl szigorúan tudományos szempontból, mert az általános politikai elv. Igen jelentékenyen módosította a nemzetiségi eszmét, mely Európában akkortájt hódított. Az amerikai ebben a földrajzi együvértartozás eszméjének hódolt, mely egyesítette a nemzetiség tekintetében végtelenül távol eső yankeet és spanyolt, ellenben elválasztotta az együvértartozó angolt és yankeet. De az Unió még sem volt ellensége Angliának, mely fölszabadította Canadát s nem volt barátja Paraguaynak, mely elnyomta a szabadságot. *Szabadságot* akart Amerika minden részében, de neki még a szabadság sem kellett *kívülről*. A szentszövetség nem is talált, pedig keresett reá módot, hogy visszautasítsa az ellene irányuló Monroe-elméletet; sőt Oroszország ki is egyezett az Unióval az északnyugati határokra nézve és Spanyolország sem keresett okot a háborúban, hogy az Unió elösmerte a délamerikai köztársaságokat. »Nem törődünk — szolt Monroe — az európai államok hatalmi mérlegével; tőlünk oda billenhet, amerre éppen akar. Csak az áll érdekünkben, hogy minden hatalommal ugyanolyan föltételek mellett éljünk barátságos összeköttetésben. Szomszédainkkal szemben egészen más a helyzetünk. Az európai kormányok ezeknek az ügyeibe, különösen pedig kormányformájuk megválasztása kérdésébe nem avatkozhatnak anélkül, hogy az bennünket ne érintene.«

Amerika Catoja meglelégedéssel tekinthetett vissza elnökségének nyolc esztendejére. Ő szerezte meg az Egyesületnek a két Floridát; ő ismertette először a délamerikai köztársaságokat; a Csöndes óceán mellett ő alapította az Egyesület első gyarmatait; ő tette meg az első határozott lépést, hogy hazája igazi gyáriparos állam legyen; mindenekfölött pedig ő adta vissza Amerikát önmagának. Anyagiakban szegényen, érdemekben gazdagon, egy római konzul szerénységével vonult vissza a magánéletbe aznap (1825. márc. 4-én), amelyen utódja, John Quincy Adams, elnöki székfoglalójában büszkén utalt az állam félszázados fejlődésére. »Ez idő alatt — úgymond — népességünk négy millióról tizenkettőre növekedett; határaink, melyeket előbb a Mississippin szabott meg, egyik óceántól a másikig terjednek; a szövetségbe majdnem oly terjedelmű államokat vettünk föl, amelynek az első szövetséghez tartozók voltak. . . . Kereskedésünket kiterjesztettük minden tengerre; iparosaink és gépészeink az emberiséget a természet urává tették; szabadság és törvény együttesen fejlődik s a személyes birtok és biztonság lehető kímélése mellett teljesedni kezd az emberi társadalom minden célja.«

Észak-Amerikának ez a célja lebegett *Dél-Amerika* előtt is. 1825. október 31-én *Bolívar*, »a szabadító« lett első elnöke a Peru északi részéből kiharított új köztársaságnak, melyet róla neveztek *Boliviának*. Hatalmas szövetségben akarta egyesíteni Dél- és Közép-Amerikát, melynek magva Columbia állam, középpontja pedig Panama lett volna, hol Buenos Ayres, Peru, Mexikó, Guatemala követői 1826-ban meg is jelentek az első kongresszusra. Ezek az államok örök barátságot kötöttek egymással, de a yankeek féltékenysége miatt az állandó

szövetkezéstről lemondtak. *Bolívar* még Columbia, Peru és Bolivia szűkebb szövetségét sem alakíthatta meg, mert, igaz köztársasági érzület hiányában, a köztársaságok sohasem értettek egyet. Bolívar 1830. december 17-én csalódva, hatalmától megfosztva, hunyt el. A yankeek maguk is Washingtonnal hasonlították össze. Alkotásait már előbb elismerték, sőt Anglia is követte példájukat. Mikor ugyanis, a cadixi győzelem után, a franciák és spanyolok európai kongresszuson akarták helyreállítani a gyarmatok régi rendszerét, Canning valamenyibe angol konzulokat küldött s egymásután elősmerte Argentínát, Columbiát, Mexikót, sőt Perut is, mielőtt kiverhette volna a spanyolokat. Már 1825. januárius elsején kereskedelmi szerződéseket kötött velük. Elősmerte, hogy *Amerika valóban az amerikaiaké* s jogosan figyelmeztette *Granville* lordot, a párisi angol nagykövetet, hogy »Novus saeculorum nascitur ordo: a századoknak új rendje kezdődik«.

III. »Hellásznak kincse«.

Aznap, amelyen Amerikát önmagának visszaadta, Monroe örömmel jelentette, hogy »a görögök nagy lépésekkel közelednek dicsőséges függetlenségükhöz«. Hiszen az egyes államok szabadságát Európában sem lehetett kevesebbre becsülni mint Amerikában. Mindakét nyilatkozat éle a szentszövetség ellen irányult s annál inkább hatott, mentül jobban bebizonyosodott, hogy Anglia, sőt mindenben immár Oroszország sem ért egyet *Metternich* politikájával. Amaz kéz alatt, emez nyiltan is támogatta Görögországot, mely kétezredéves szolgátság után ismét szabad és független akart lenni. Az albánokat és az elgörögösödött szlávokat a nyelv, az egyház és némi önkormányzat közössége egyesítette s a görög nemzeti hagyományok átvételére és megőrzésére lelkesítette. Kétezeröttszáz esztendővel Kallinos első görög harci dala után a thesszáliai *Rigas* (1754—98.) ehhez a görög ifjúsághoz fordult költői szózatával, hogy a szabadság bűvös szavával buzdítsa tette: a zsarnokság lerázására, megbosszulására. Hellász ifjúsága értse meg a régi hősök sírból kihangzó fölhívását: szabad görög szabad hazáért haljon ismét! Ne aludjék Spárta, midőn virradni kezd, példaképe Leonidas legyen; a Thermopylaik népe büszkén támadjon föl halottaiból s akkor új életre kél Görögország s visszaszerzi ősi szabadságát! A költőt, ki 1797-ben Velencében Napoléont akarta megnyerni Hellász ügyének, hazatérében az osztrákok elfogatták, a törökök pedig föbelövelték; de, ahogy ő akarta, csakhamar fölszendült a szabad hegyi görögnek, a kleftisznek, dala:

»Éj van, sötét éj a hegyen,	Rejtett szorosnak mélyiben
A bércek ormát hó fedi;	A kleftisz hű vasát feni....
Sziklák között, vad bérceken,	A kleftisz hű vasát feni!»

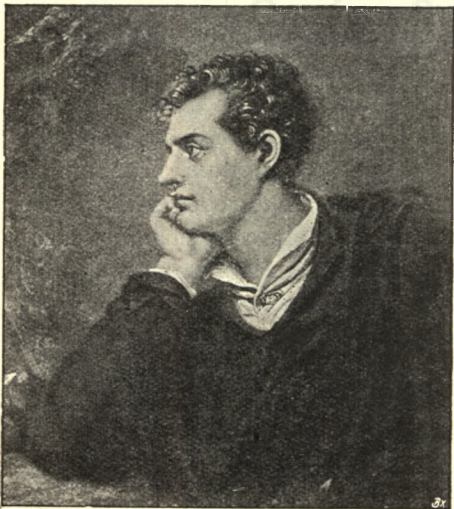
III. Szelim szultán (1789—1807.) kedvezései helyett mind nyiltabban óhajtották a függetlenséget, melyet 1805-ben a sokkal kisebb multú szerbek is kivívtak maguknak. Az angol védelem alatt álló Joniai köztársaság ismét hivatalos nyelvvé emelte a görögöt, mely negyedfélszáz esztendeje, a császárság bukása óta, csak a társadalom nyelve volt. Athén romjainak fönntartására s az athéni muzeum és könyvtár megalapítására, a régi nemzeti nagyság eszméinek

ápolására megalakult (1812.) a múzsaszeretők (filomúzák) társasága, mely, irodalmi és történelmi célokon kívül, politikai és nemzeti eszményekért hevült. 1814-ben egy odessai görög, Szkufosz Mihály, megalapította a filikák hetairiáját (a jó barátok társaságát), amelynek célja az egységes és független Görögország volt. A hetairák a szabadkőművesek mintájára szervezkedtek; titkos főnökük maga a cár s 1818 óta székhelyük Bizánc volt, az Új-Görögország leendő fővárosa. Fő eforoszuk (igazgatójuk) 1820. jul. 15. óta Ypsilantis Sándor herceg volt, ez a lelkes, de nem elég óvatos orosz tábornok s legtermészetesebb szövetségeseink *Ali* janinai basa, aki Epeiros, Akarnania és Thessalia görögjeit magasabb célokra egyesítette, Janinát a görögök legfényesebb városává, az albán fuztanellát (rokolyát) görög nemzeti viseletté tette. Elszakadásától tartva, Izmail basa szeraskier (hadügyminiszter) ostrom alá fogta, s mikor az epeirosi keresztény szulioták 1820. dec. 6-án érte és a görög szabadságért fegyvert fogtak, négy fiával együtt meggyilkoltatta.

A görög szabadságharc nem nyert az *oláhországi* mozgalmakkal sem. *Moldva- és Oláhország* vajdái (hoszpodárjai) 1711 óta fanarioták voltak, ahogy a Konstantinápoly egyik városrészéből, Fanarból származott gazdag görögöket nevezték. Idegen földön is görögök maradtak. Caragea Oláhországnak, Kalimachos Moldvának görög törvénykönyvet adott. *II. Mahmud* szultán (1808—39.) elégedetlen volt velük s Oláhországban Sutzu Sándort, Moldvában Sutzu Mihályt tette meg vajdának, akik maguk is lelkesedtek az egységes görög birodalom helyreállításáért s a hetaira céljaiért, amellet azonban alattvalóiktól — elődjeik példájára — nagy vagyont harácsoltak össze. Sándor halálával (1821.) éppen azért Vladimirescu vezetése alatt parasztlázadás tört ki az urak (boérok) ellen. Jassyban 1821 márc. 7-én Ypsilantis is kitűzte a hetairia zászlaját, mely fekete mezőben álló főnixet ábrázolt. A görögöket a moldvai és az oláhországi »dákokkal« együtt a hellén szabadság kivívására hitta föl. Klein (Micul) dákoromán nyelvtana, Sinkay és Major Péter dákoromán történetírása a tanultabbak körében akkor már tetszetőssé tette azt az elméletet, hogy az oláhok a római legionáriusok ivadécai és joguk van a dákok egykori birodalmára. Mondvacsinált történettel azonban nem lehetett közszellemet teremteni. A nép nem törődött vele, hogy római származása a klasszikus és világbirodalmi hagyományok nevében a görögök megsegítésére kötelezhetné és így csak néhány százan követték a felhívást. Ypsilantis egy hónap mulva is csak 2000 emberrel vonulhatott be Bukarestbe. Itt tudta meg, hogy a cár, akinek támogatásában bízott, törölte az orosz tábornokok sorából s teljesen levette róla a kezét. A cár nem akarta a görög kérdést az oláhval összebonyolítani. Tudta, hogy Metternich nem tűrne a Balkánon orosz hódítást, hadakat küldött a szultán segítségére s a konstantinápolyi patriarchát fölhívta a fölkelők kiátkozására. Ypsilantis az Olton túl Dragasaninál (1821. jun. 19.) csatát vesztvén a törökök ellen, Brassóba menekült. Metternich elfogatta s előbb Munkács, utóbb Theresienstadt várába csukatta, honnan 1827-ben csak a cár kedvéért bocsátotta szabadon. A szultán azzal hálálta meg a románok hűségét, hogy a köztük levő görögöket kiűzte, a fanarioták uralmának véget vetett s 1822. július 22-én románokat nevezett ki vajdáknak (Moldvában Sturdza Jánost, Oláhországban Ghiea Gergelyt).

A görögök végre belátták, hogy saját szabadságukért valahára nekik is kell tenniök valamit. Patrasban tehát Germanos érsek valóságos keresztesháborút hirdetett s három hét alatt 15.000 törököt veretett agyon. Visszatorlásul a törökök az öreg Gergely konstantinápolyi patriarchát teljes egyházi díszében akasztották föl székesegyháza ajtajára s holttestét negyednap a csöcselék gúnyja közt zsidókkal dobatták a tengerbe. A medreszek (felsőbb hittani iskolák) tanulóit a keresztények kiirtására izgattak.

A görög nemzetgyűlés 1821. okt. 15-én alkotmányt adott a fölkelő nemzetnek s Argosban, az Asklepios oltáránál hallgatott mise után, 1822. januárius 13-án kikiáltotta *Görögország függetlenségét*. Az ország elnökének az ifju *Maurokordatos* Sándort választotta meg s fővárossá egyelőre Korinthost tette. A törökök mindezt a gazdag Chios bevételével, 23.000 görög levágásával s azzal torolták meg, hogy 47.000 chiosit rabszolgának adtak el. Kanaris hajóskapitány negyvenkettő magával az ostyára esküdött meg, hogy bosszút áll; 1822. június 19-én Cseszménél a török tengernagy hajóját 3000 emberrel valóban a levegőbe röpitette s azután mezitláb ment búcsut járni, hálát adni az Istennek, mint III. Henrik a ménfői diadal után. Athén akropolisára is kitűzték a kereszt zászlót. Az angol *társadalom* 16 millió korona kölcsönrel segítette a fölkelőket, az angol *kormány* azonban, az osztrákokkal egyetértve, a törököknek szállított fegyvereket. Az egyiptomi basa, *Mehemed Ali*, Ciprus és Kandia megszerzése reményében, segítséget küldött a szultánnak; Kandiát veje, Hasszán basa, Moreát mostohafia, Ibrahim basa, irtózatosságot kegyetlenségek közt foglalta el. A görögök ellenállásának középpontja *Missolounghi* volt, melyet *Notis Bozaris* négyezer görögje védett. A védők közt volt *lord Byron* is, akit a láz már 1824. április 19-én megölt, de Don Juanjában halhatatlan emléket emelt a hellenek szabadságharcának.

257. ábra. Lord Byron (1788—1824).

»Köny, pir csupán s nem volna más?
Vért, éltet adtak őseink!
Föld, hadd legyen föltámadás:
Add vissza Spárta hőseit!
A háromszázból hármat adj
S a Thermopylai újra nagy...«

Resid basa szeraszkiez s az egyiptomi sereg valóban a Thermopylai hőseit találta magával szemben. Hosszú ostrom után, melynek híreit Európa lázasan leste, 1826. április 22-én 3000 férfi és 5000 (katonának öltözött) nő közül csak 1300 vágta magát keresztül; a többi 2300 a berohanó törökökkel együtt a levegőbe röpitette magát és a várost. Az athéni Akropolist Guras özvegye úgy

védte mint Munkácsot valaha Zrínyi Ilona; de 1826. okt. 12-én agyonütötte az Erechteion lezuhanó teteje és Perikles remek vára 1827. június 5-én a törökök

kezére került. Hellász ügye veszve látszott, de az európai helyzet alakulása megmentette. Sándor cár a Balkán viszonyainak rendezését már a veronai kongresszuson (1821.) keleti kérdésnek nevezte s miniszterére, Kapodistria volt korfui orvosra hallgatva, beavatkozásra gondolt. A foglalástól tartó Ausztriával szemben Angliához közeledett, ami már magában véve rést ütött a szentszövetségen. 1825. dec. elsején a cár meghalt, de annál fesztelenebbül határozhatott fia, *I. Miklós* (1825—55). Metternich nem szívesen látta őt a Konstantinost illető trónon, de Anglia Wellingtont küldte üdvözetére. A cár Konstantinápolyba már 1826. márc. 17-én megizenté, hogy az 1812. évi bukaresti béke végrehajtását követeli. Wellingtonnal április 4-én megegyezett a görög ügyben követendő eljárásra nézve, miniszterét, Kapodistriát, pedig április 11-én hét évre Görögország kormányzójává kiáltotta ki. A készületlen szultán teljesítette kívánságait, de mindent elkövetett, hogy a további követeléseket visszautasíthassa. Seregét európai módon akarta újrászervezni s evégből május 26-án meghagyta, hogy az ötvenegy janicsár ezred (oda) ezredenként 150 embert adjon az új seregbe. A janicsárok megtagadták az engedelmességet, minek jeléül a konstantinápolyi Atmeida-téren 30.000-en tábort ütve, fölborították üstjeiket. Mahmud szultán úgy bánt velük mint Nagy Péter a strjelicekkel; június 16—17-én majdnem 20.000-et lelövetett és levágatott, a katonai lázadást vérbe fojtotta s a félezredéves dicsőséges intézményt eltörölte.

»A janicsárok végnapjait« egy 180.000 főnyi sereg fölállítása követte s így, Ausztria tartózkodásában is bízva, a szultán visszautasíthatta Angol-, Orosz- és Franciaország beavatkozását. Ezek a hatalmak a londoni szerződésben (1827. július 6.) azt követelték, hogy Görögországnak, mint hűbéres államának, önkormányzatot engedjen s ne akadályozza az ott levő török birtokok kisajátítását. Az angol-orosz hajóhad azonnal megjelent a görög vizeken s Codrington vezetése alatt *Navarinon*ál okt. 20-án megverte az egyiptomiakat, akiket az actiumi csata óta nem ért ekkora vereség; 82 hajójukból csak 27 maradt meg s Ibrahimnak oda kellett hagynia Moreát, melyet annyira elpusztított. A három hatalom sajnálkozva jelentette ki a szultán előtt, hogy Codrington utasításuk ellenére cselekedett. Ferenc császár orgyilkosságnak nevezte a támadást, mely a görög szabadság barátait Európaszerte megörvendeztette, a szultán pedig a hit, haza és trón védelmére Oroszország ellen fegyverre szólított minden törököt. Ez annál merészebb elhatározás volt, mert az oroszok már két esztendeje szerencsésen harcoltak a perzsák ellen, Paszkjevics Abbász Mirza hadait Jelizavetpálnál szétverte, a gruzok és egyéb kaukázusi törzsek fölkelését leverte, Erivant (ahonnan Erivanszkijnak nevezték) egyéb várakkal együtt elfoglalta. Nemsokára a *turkmáncsai békében* (1828. febr. 22.) Perzsiát Örményország egy részének s vele az örmény patriarchaságnak átengedésére és 80 millió rubel (305 millió korona) hadikárpótlás fizetésére kényszerítette. Ázsiai

258. ábra Kapodistria János (1776—1831).

győzelme után a cár nyomban hadat izent a szultánnak. Ausztria Erdélyben figyelő hadtestet állított föl, de készületlensége miatt tétlenül nézte, hogy Wittgenstein vezetése alatt az oroszok jun. 8-án mint kelnek át a Dunán. Várna 89 nap mulva, okt. 12. elesett, de a rosszul élelmezett sereg Viddin, Sumla és Silistria ellen nem boldogult; ellenben Török-Örményországban Pásztkjevics Karsz és Achalkalik sziklavárainak bevételével Bajezid tartományt meghódította. A következő esztendőben *Diebics*, az oroszok új fővezére, *Kulevcsi*-nél (1829. jun. 11.) megverte a nagyvezírt, mire kilencednapra Silistria is megnyitotta kapuit. *Diebics* azután átkelt a Balkánon (amiért Szabalkanszkijnak nevezték) s augusztus 20-án bevonult Drinápolyba. Pásztkjevics szintén bevette Török-Örményországban Erzerumot; a szultán tehát szept. 14-én megkötötte a *drinápolyi békét*, melynek értelmében Örményország egy részét s a Duna torkolatának néhány szigetét Oroszországnak engedte át, tíz millió hollandi arany lefizetésére s arra kötelezte magát, hogy a Bosporust a hajósnepek előtt megnyitja, a két dunai fejedelemségnek teljes önkormányzatot ad, megengedi, hogy hét év mulva vajdáikat élethosszig válasszák s a görög ügy tekintetében mint Európa akaratát fogadja el a londoni kongresszus határozatait. A kongresszus, mely már előbb (1828. ápr. 26.) összeült, eleinte még Athént is török uralom alatt akarta hagyni, 1830. febr. 3-án azonban abban állapodott meg, hogy az Arta- és a Volo-öblöket összekötő vonaltól délre eső terület független görög fejedelemséggé (s nem királysággá) alakuljon. Pedig a szigeteken kívül már csak Nauplia és Korinthos volt a nemzeti kormány kezében.

Koburg Lipót, az angol király veje, Kapodistria cselszövésére visszalépett a jelöltségtől, maga Kapodistria pedig, aki diktátori hatalommal, kegyetlenül kormányzott, 1831 szept. 9-én áldozata lett Mauromichalis családjá vérbosszújának, mert e hős családnak 49 tagját végeztette ki. Ekkor a szenátus triumvirátusra bízta a kormányt, a Peloponnesust francia hadak szállták meg, a hatalmak pedig *királyi* címmel *Ottó* bajor hercegnek ajánlták föl Görögország koronáját. *Ottó* 1833. februárius 6-án Naupliában foglalta el trónját. Görögország ifjúsága *Kodros* király egyenes utódát látta benne és azt hitte, beteljesedik, amivel *Rigas* harci dala biztatta:

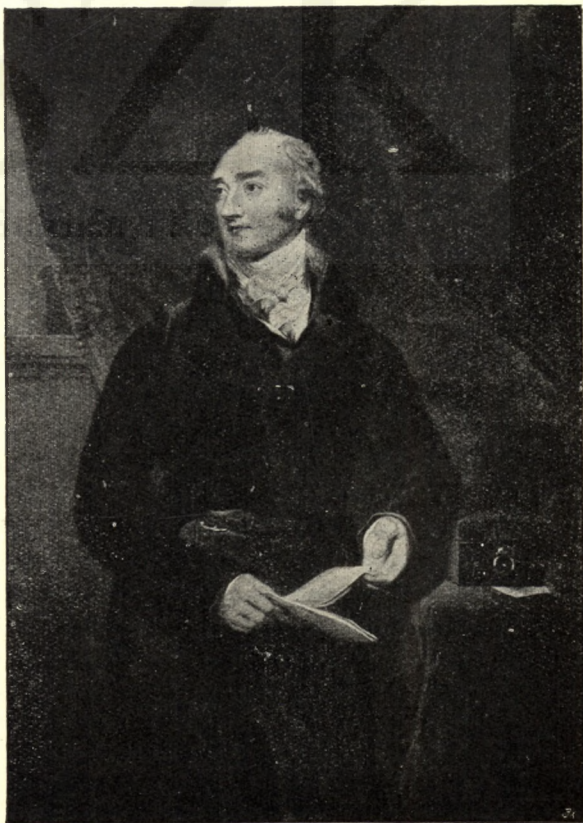
»Most a szabadság int felénk,
Bűvös szavával tetro buzdít
És reményt varázsol elénk.
Reményt, hogy immár vége lészen
A zsarnokságnak, mely lenyom
S hazánk szabad lesz...«

Hellász valóban szabad lett, de »kincse egy elomló rom« volt. A mocsarak és pusztult falvak hazájából *I. Ottó* királynak kellett volna államot alkotnia, de elégtelennek mutatkozott ekkora földatra. Szemere Bertalan irigyelte azt a görög ifjút, ki Athén vidékén, Sparta körül, Thebai kapuinál a szent emlékezetű romok árnyékában az apák dicsőségéről epedve, szenvedve, lobogva álmodozik. De Hellász romjait, háromezeresztendő multját csodálva is észrevette Széchenyi a gyönyörű szép görög leánykát, ki karján korsóval sietett a forráshoz és így kiáltott föl: »Óh, a férfiú hivatása nem az, hogy visszaálmodozzék a multba, hanem hogy a derülten mosolygó *jövőknek* éljen. A multnak minden emléke minő

halvány és szintelen ez ifjú, bájos alak mellett!« A romok fölött ilyen életet akart látni hazájában is; és »e pillanatban fogamzott meg benne Magyarország újjáalkotásának korszakos eszméje«. A görög szabadságharc jelentősége éppen abban áll, hogy Európa más elnyomott népeiben is fölkelte a szabadulás reményét s megbontotta a nemzetek megfélemezésre alakult szentszövetséget.

IV. »Angliának kincse«.

Dél-Amerika, Görögország, Portugália szabadságának legigazibb barátja Európában Anglia volt. Külügyminisztere (1822—27.), *Canning György*, szabadította föl Angliát a szentszövetség gyámkodása alól; az önkényuralom és az elnyomás ellen ő indította meg azt a hadjáratot, mely ennek a gyámkodásnak csakhamar véget vetett Európaszerte. Az angol alkotmány és az angol intézmények iránt ő keltett újabb csodálatot és lelkesedést. Hellásznak a *rom*, Angliának az *élet* volt a kincse: az alkotmány s a belőle sarjadzó nemzeti szellem, amely minden téren nagyot alkotott. Metternichchel szemben Canning képviselte a szabadelvűséget. 1826. december 12-én a parlamentben nyíltan megfenyegette az egész európai reakciót. »Országunkban — szólt — tudom, hogy, jobb állapotok után sóhajtozva, mennyi szív és mennyi izmos kar fordul felém könyörögve. Reszketek, ha erre az erőre gondolok, mert egy óriás ereje az. Nem hajhászuk a kifejtésére való alkalmakat, de éreztetnünk kell a túlzókkal, hogy ilyen birodalommal nem jó kikötniök. Angliának a világmozgató vélemények harcában olyan a helyzete mint a szelek urának: Aiolos tömlőjét tartja kezében. Csak egy szavunkba kerül s *vihart zúdíthatunk a világra*«. Azonnal sereget küldött az ideiglenes alkotmányos portugál kormány oltalmára s meghagyta, hogy ne hagyja el Lisboát és Oporót addig, míg franciák lesznek Cadixban és Barcelonában. Igy Amerikában Monroe, Európában Canning az óceán két partján bástyákat építettek a szentszövetség ellen. Erre Spanyolország lefegyverezte a

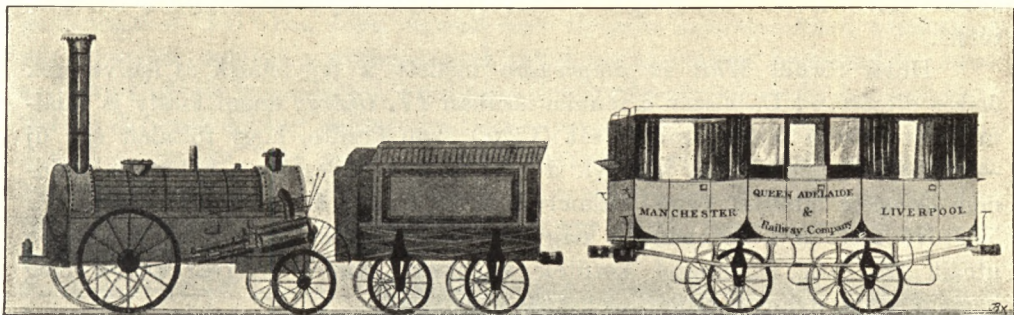

259. ábra. Canning György (1770—1827).

portugál menekülőket, kik az önkényes uralom helyreállítására készülődtek, Franciaország békés nyilatkozatot tett, a szentszövetség hallgatott — és szabadabb szellő fuvalt végig Európán. A francia szabadelvűek »a népek nevében« emlékérmeket verettek Canning tiszteletére ezzel a fölirattal: »Vallási és polgári szabadság világszerte«. S úgy látszott, ez nem csupán hivalkodás: 1827. július 7-én, Canning sürgetésére, Francia-, Angol- és Oroszország a *londoni szerződésben* Törökországot Görögország függetlenségének s vallása, kereskedelme szabadságának előismerésére szólították föl, s a miniszter halála (augusztus 8.) után hat héttel a szövetségesek navarinoi győzelme tette biztossá követelésök teljesítését.

Canning halálának hírére *Dom Miguel* portugál trónörökös (ki 25 éves volt már, de csak négy esztendeje tanult meg írni, olvasni) bécsi száműzetéséből, mint immár a 39. magyar gyalogezred tulajdonosa, Londonon át tért haza Portugáliába. Főlesküdütt az alkotmányra, mire az angol csapatok hazavonultak, Dom Miguel pedig — eltörülte az alkotmányt. Hazaküldte a cortest és az 1642 óta először egybehívott rendi országgyűléssel 1828. június 25-én törvényes királynak kiáltatta ki magát. Hat esztendő alatt 17.000 embert végeztetett ki, 16.000-et gályafogságra, 13.000-et száműzetésre s 26.000-et börtönre kárhoztatott. Canning politikája tehát Portugáliában megbukott, s Wellingtonnak 1828. januárius 25-én alakult tory-minisztériuma egyidőre még a hellén szabadság ügyét is elhanyagolta. A toryk előbbrevalónak tartották Anglia belső ügyeinek rendezését. Hiszen pl. a francia forradalomba való avatkozás következtében az államadósság megnégyszereződött, mert 21.612 millióra emelkedett, hat milliárddal többre mint napjainkban. Végasztalást csak abban lehetett keresni, hogy az állam önmagának (saját bankárjainak és pénzintézeteinek) tartozott.

A pénzügyi bajokhoz más, gazdaságiak és erkölcsiek, járultak. A napoléoni háboruban kiszolgált katonák az ingyenélők számát szaporították. Az 1816—17. évi rossz aratás, mint nálunk s Európa nagy részében, inséget és nagy drágaságot okozott, amin nem lehetett egyszerűen a gabonavám behozatalával segíteni. A molnárok, pékek és mészárosok boltjait föltörték, a rablók és tolvajok elszaporodtak. Mindenesetre tanulságos adat, hogy Angliában és Walesben 1809—1816 közt 47.522 vádlottból 18.161-et, 1816—1824 közt 93.718 közül 63.418-at s 1824—34 közt 170.233-ból 163.777-et ítéltek el. Időközben a társadalom és az állam sokat törte a fejét az *erkölcsi állapotok* javításán. *Fry* Erzsébet ekkor alapította az első *nőegyesületet* a foglyokkal, kivált a nőkkel, való jobb bánásmód kiészakozására; *Romilly* pedig s halála (1818.) után *Macintosh* az elavult, durva *büntetőtörvények javítását* sürgette. Az állam Angliában és Walesben néhány év alatt valóban huszonnégy millió koronát költött új fogházak építésére s a régiek átalakítására. Elfogadta a különzáratás és az egyesrendszer elvét, amelyet *Howard* még 1776-ban fölvetett. Így történt, hogy 1832-ben már 10.200 kamara állt készen s a 15—16.000 elítéltnak csak egyharmada került közös szobába; Európában tehát először Nagy-Británia tette a börtönt *javítóintézetté*. A *szegényházak* oly nyomorúságosak voltak, hogy a szegények inkább a börtönökbe kíváncsoztak. Anglia, mely három századon át több milliárd koronát költött szegényeire, még az

260. ábra. Stephenson első személyszállító vonata.

1834. július 9-én kelt *szegényügyi törvényben* is csak ideiglenes megoldást talált. A szegények ügyének ellenőrzését akkor egy teljes hatalmú középponti hatótágra bízta; a munkára képtelenek és a dologkerülők közt szigorú különbséget tett; a dolgozóházakba rendet hozott, a törvénytelen gyermekek eltartására többé nem a falvakat, hanem magukat az anyákat kötelezte; a szegényt nyilvános alamizsna helyett hasznos munkára utasította. A községeket annyira terhelő szegényadó, mely 1834-ben 163 millió korona volt, 1836-ban már 120 millióra csökkent. Abban a mértékben fogyott, amint a napszám és a munkadíj nőtt.

A *gyárípar* hallatlan arányokban fejlődött. Gőzgépek 1815-ig jóformán csak Angliában voltak. Ahogy egy magyar utazó írta, »sorsát s hatalmát Napoléon egy csillaghoz kötö s ezzel ő is leszállt; az angol nép, úgy látszik, az alvilággal szövetkezék s dicsőségét és hatalmát a gépekben látja... A birodalomban csak 25.000.000 ember lakik és költ; de... 66.500.000.000 (?!) embererő dolgozik és keres«. 1783-ban, midőn *Watt* James gőzgépei már terjedni kezdtek, az angol gyárak évenként 1231, és 1819-ben, amikor a nagy ember elhunyt, 2736 millió korona értékű árucikkeket készítettek. A haladás rengeteg voltáról fogalmat nyujthat, hogy pl. 1820—30. közt a gőzerővel dolgozó szövöszékek száma 14.000-ról 55.000-re növekedett. Ekkor már 15.000 gőzgép dolgozott az angol gyárakban, összesen 375.000 (Franciaországban ugyanakkor 23.000, Poroszországban 4485) lóerővel. *Fulton* találmánya, a *gőzhajó*, európai vizen 1812-ben jelent meg először a *Clyde-öbölben* s egy negyedszázad múlva Angliának 600 gőzöse volt 67.969 tonna tartalommal. 1814-ben a *Timest* már gőzsajtón nyomatták. Ugyanakkor építette *Stephenson* György az első használható gőzmozdonyt, *Stockton* és *Darlington* közt pedig 1825-ben az első mozdonyos vasutat. *Newcastlei* mozdonygyára csakhamar Európa más államai számára is dolgozott, de azért nem hitték el neki, hogy a mozdony óránként 20 kilométer utat tehetne meg. 1826-ban mégis megbízták a manchester—liverpooli vonal kiépítésével. 63 hidat és áteresztőt, egy magas völgyhidat (viaduktot), egy 2000 láb hosszú alagutat kellett készítenie s amellett meg kellett barátkoztatnia az államot és társadalmat a kisajátítás szokatlan és kellemetlen intézményével. De 1830. szept. 15-én ennyi akadály mellett is megnyithatták a világ első személyszállító vasutját. 1835-ben már 37 vasut-

vonalt volt készen vagy engedélyezve, összesen 850 millió korona befektetéssel.

Hová törpül *Watt* és *Stephenson* mellett a fejedelmek és hadvezérek összes dicsősége! De hiszen a munka lázában *IV. György* angol király is találmányon törte a fejét. Uralkodását (1820.) azon kezdte, hogy föl talált egy új — cipőcsatot, aminek egy hüvelyk a hossza, öt a szélessége s beborítja majdnem az egész lábfejet. Ennél valamivel mégis többet ért, hogy *Davis* lámpája lehetővé tette a kőszénbányák nagyobb mértékű művelését s hogy London utcáit 1807-ben légszesszel kezdték világítani, ami a magyar utazót még harminc év múlva is bámulatba ejtette.

A Föld határai az angol kereskedelem terjeszkedésével arányban szélesedtek. A Föld máris az angol nemzet gyarmata volt. »Nincs tenger, amelyet be ne járjon; nincs part, amelyre ki ne lépjen; nincs rév, amelyben ki ne kössön; nincs nép, amelyet meg ne látogasson.« Mindenütt hangzott az angol tengerészek büszke Marseillaise-e, a »Rule Britannia!« 25.000 hajón 168.000 matróza volt a nemzetnek s 5—6000 külföldi hajó kereste föl kikötőit. Szédületes élet folyt a dockokban, melyek Szemerét a Föld közönséges szüretelő házára emlékeztették, ahová a világ minden tájáról hordták össze a gyümölcsöket. »Az angol erő és szorgalom olyan mint a tengerörvény, mely nagy körben forog s mindent magába von.« A hajdani földművelő államban a lakosságnak már csak egyharmada (1815-ben 35%) foglalkozott földműveléssel. *Benham* tért hódított a *hasznosság (utilitarismus)* elvének, amelyet azután *Széchenyi* hirdetett minálunk. *Bentham* szerint a polgári társadalomnak az a célja és kötelessége, hogy a hozzátartozók lehető legnagyobb számának a lehető legnagyobb jólétet biztosítsa. Elenyésztetni nem tudván, legalább enyhíteni törekedett a szegény és a gazdag közt való különbséget; de ki látta szavainak hatását, ha betekintett Anglia gyáraiba, ahol fehér rabszolgák nyüzsögtek s ahol két millió gyermek apró kezének is valóságos rabszolgamunkát kellett végeznie! Pedig *Cobbett* Vilmos a kétpennys ujságban — a mai kétfilléres lapok őseben — már olcsó olvasmányt adott a munkások kezébe s megteremtette vele egyetértésüket, közszellemüket, mellyel a munkaadóknak s magának az államnak is számolnia kellett. Sürgette a népakarat nyilvánulását, a népképviselő reformját s a titkos szavazatot. A nép és a szabad sajtó visszhangoztatta eszméit.

A világ legszabadabbalvű parlamentje valóban egyes családok örökségének látszott. Az alsóházban 46 kerületnek volt ötvennél, 19-nek száznál, 46-nak kétszáznál kevesebb választója; 204 olyan »korhadt falut« (rotten borough) ösmertek, amelyben már csak 2—3 ház volt: régi jogai alapján mégis követet küldhetett, esetleg épp oly drágán árulván szavazatát, mintha máshol ezer választót kellene megvesztegetni. Anglia földművelő déli részének három millió főnyi lakossága ilyképp 237, iparos északi részének 8,350.000 lakosa 252 és Skótország 1200 független (?) választója... 45 követet küldhetett, a norfolki herceg pedig 11, s Lonsdale lord 9 kerülettel szabadon rendelkezett. *Sheridan* parlamenti tag tehát, a híres vígjátékíró, keserű gúnnyal azért sürgette az általános szavazatjogot, hogy szavazatát *mindenki* — eladhassa. Hiszen egy válasz-

tás néha 60.000 font sterlingbe (másfél millió koronába) került. Magában a parlamentben 1813 óta John *Russell* lord sürgette legkitartóbban a *választások reformját*, mellyel a parlamentnek minduntalan kellett foglalkoznia, mert a reformklubbok izgatására a meetingek (népgyűlések) kérvényekkel árasztották el. A népet néhány demagogus már egyenesen a Tower ostromára izgatta, mire a parlament 1818 március elsejéig fölfüggesztette a személyes szabadság biztosítóját, a Habeas Corpust. Manchester mellett a huszárok több száz ember halála és eltaposása árán ugrasztottak szét egy 80.000 főnyi meetinget. A kormány a karlsbadi határozatok értelmében kivételes intézkedéseket tett, amik Catilina-féle kalandos összeesküvésekre vezettek (1820.). Castlereagh bukása után Canning teljesen helyreállította az alkotmányosrendet. Belátta, hogy »ezek a népgyűlések őrzik meg a népnek a szabadságot, a szabadságnak a csendet s békét azzal, hogy eszmék s elvek titkos elágazásra nem szorulnak, hanem mindig a nyilvánosság napfényében maradnak, melyben a jók megélnék, a rosszak elvesznek«. Szemere szerint »ezek az angol alkotmány intézményeiben azok a történetes nyílások, amiken a birodalmat megingatható érzelmek és erők kipárolognak«.

Olyanok mint a vulkánok, melyeken kirohan a tűz, mely bennmaradva és befojtva, a Földet elpattantaná.

Huskisson kereskedelmi miniszter mindent elkövetett a *munkások* helyzetének javítására és szabadelvű gazdasági politikát folytatott. A parlament Anglia gyarmataiban az idegen nemzeteknek szabadkereskedést engedett, az egyed-árúságokat a beviteli vámok egy részével együtt eltörölte, a hajózási törvény rendelkezéseit mérsékelte s olyan vállalkozószellemet ébresztett, hogy a meglevő 276 részvénytársaság mellé $4\frac{1}{2}$ milliárd korona alaptókével 286 újabb keletkezett, ami különben 1825-ben sok vállalat bukására vezetett. Anglia a részvényekben és állampapírosokban $2\frac{1}{2}$ milliárd koronát vesztett, állami számadásait mégis fölösleggel zárta le. A birodalomban levő nemzeti vagyont már 1812-ben közel 53—55 milliárd koronára becsülték; ebből $33\frac{1}{2}$ milliárdot a

261. ábra. IV. György angol király (1820—1830).

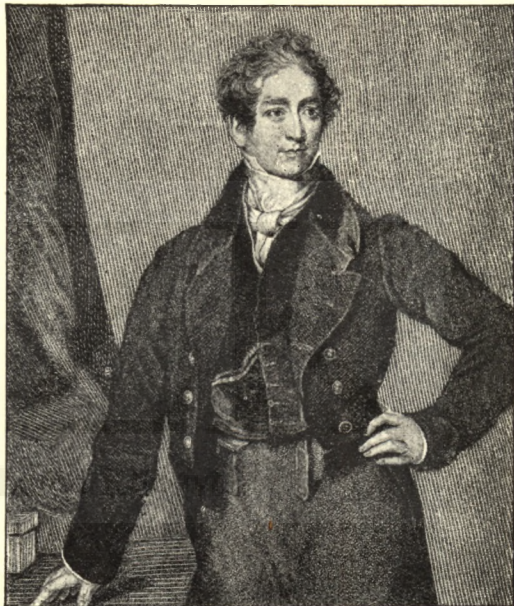
földbirtokra és annak gyári kihasználására, 9½ milliárdot a házakra és épületekre, 1½ milliárdot a bányaművekre s több mint egy milliárdot a csatornák és az utak értékére számítottak. A nemzeti vagyon gyarapodását évenként 6—7 milliárdra, a forgalomban levő pénznemek értékét azonban »csak« 459 millió koronára tették. Az államnak 1836-ban 1085 millió korona évi kiadása volt, annyi mint a század végén a mi hazánknak; de ezt akkor szédítő összegnek találták.

Az állam gazdagsága még nem jelentette a nép általános jólétét; de Angliának és Walesnek 406 takarékpénztára volt már akkor, mikor (1836.) hazánknak csak egy (Brassóban), és így a népnek is alkalma nyílt pénzeckéje összegyűjtésére. A *munkások* földhözragadt szegénységével csak az *irek* véghetetlen nyomorúsága versenyezhetett. »Bizony mondom neked — írta Szemere Dublinból még tizenkét év mulva is, — ez a nép, mint a bélpoklos, megváltóra vár.« Borzasztónak találta nyomorát; olyannak, amelyet soha és sehol sem látott; Dublint a koldusok városának, Irországot magát beteg országnak nevezte. »A három testvérországnak három gráciaként kellene egymásba fonódnia; de most Anglia és Skócia viruló természetéhez Irlandia sápadt alakja nem illik.« A másik kettővel Irország 1801. januárius elsején egyesült, s mindjárt magával sodorta az ifjabb *Pittet*, ki, III. Györggyel szemben, hiába törekedett az ir katolikusok emancipációjára, a politikai szabadságaikat kórlátoló kivételes törvények eltörlésére. Az irek ezt 1813. óta újra sürgették. A billt az alsóház 1821-ben el is fogadta, a felsőház azonban elvetette, a király pedig kijelentette, hogy ellenkezik esküjével. *O'Connel* Dániel tehát (1774—1847.) a nyílt izgatás terére lépett s 1823-ban megalakította az első katolikus egyesületet. A parlament azonban 1825-ben kórlátolta az egyesületi szabadságot, mivel az ir meetingek mind szenvedélyesebbek lettek s már a *repealt*, az Angliától való elszakadást, emlegették. Canning ily körülmények közt sürgette, korai halála után azonban *Wellington* új minisztériuma, s benne *Peel* Róbert, ellenezte az emancipációt. *O'Connel* katolikus létére bejutott az angol parlamentbe, az orosz-török háború pedig Anglia teljes egyetértését követelte; ekkor tehát *Peel* 1829. március 5-én maga indítványozta a *katolikusok emancipációját* s azt mindakét ház elfogadván, IV. György király április 13-án szentesítette. A katolikusok ennek következtében visszanyerték teljes polgári jogaikat, melyeket másfél százada, 1674-ben, a Test Actban vesztek el. Csak az angol és ir lordkancellár s az ir alkirály nem lehetett katolikus; a katolikus egyesületeket azonban föloszlatták s *O'Connelnek* új választás alá kellett vetnie magát. A békés forradalom győzelmét az angol szabadelvűek örömmel üdvözölték, de üdvözölte Metternich is, mert a forradalmi hangulat a katolikusoknak adott diadalt.

1830. június 26-án meghalt IV. György s *IV. Vilmos* (1830—37.), a »matróz király« uralkodása alatt azonnal szóba került a *parlament reformja*. *Wellington* herceg azt találta mondani a felsőházban, hogy »ha parlamentet kellene adni valamely ország számára, éppen olyat adna mint ez a mostani«, s mikor szomszédjától az erre támadt mozgás okát kérdezte, az nyugodtan jegyezte meg: »Semmi, ön csak kormánya bukását jelentette be«. A tory-minisztérium nov. 16-án meg is bukott s teljes hetvenévi szünet után *Grey* ismét whig kormányt alakít-

hatott. Ennek egyik tagja lett *Russel*, aki 1831. március 1-én benyújtotta a *parlament reformjáról* szóló törvényjavaslatát, melyet képviselő korában másoktól hiába várt. Eszerint 62 csekély népességű várostól megvonják a külön képviselőküldés jogát s így az alsóház tagjainak számát 658-ról 596-ra szállítják le; 47 község, melynek csak 2000—4000 lakosa van, kettő helyett ezentúl csak egy, London azonban 8, hét nagyváros 2—2, húsz más város 1—1 követet küld, a többit pedig a grófságok közt osztják szét. A testületek választójogát elveszik, de megadják minden egyes polgárnak, akinek legalább 240 korona évi jövedelme van, minek következtében a választók száma egyszerre félmillióval növekedik. Végre rövidíteni kell a szavazás idejét s vele a korteskedés, etetés, itatás, megvesztegetés lehetőségét.

A toryk szerint ez már nem egyszerű reform, hanem *demokrata forradalom*, mely csakhamar a felsőház átalakítását követelné; valóságos obstrukciót intéztek ellene s a második olvasásnál Russelt csak egy szóval engedték győzni, a harmadik olvasásnál pedig leszavazták. A király megengedte a népre való hivatkozást s az új parlament 1832. szept. 21-én nagy többséggel elfogadta, a felsőház ellenben, mint az alkotmány végső veszedelmét, elvetette a javaslatot s, polgárháborútól tartva, a harmadik előterjesztésnél is csak nagyon lényeges módosításokkal szavazta meg. Egy birminghami népgyűlésen ekkor százötvenezer ember fogadta meg, hogy él-hal a hazáért. Mivel az alsóházat sem lehetett megnyerni Wellington

262. ábra. Sir Robert Peel (1788—1850).

új minisztériumának, a király visszahitta Greyt, ki bukott javaslatát módosítva nyújtotta be. A felsőházban (mint nálunk az alsóban Deák 1861. évi fölrirati javaslatának szavazás alá bocsátásakor) az ellenzék néhány tagja távol maradt s így végre keresztülment a bill, melyet a király 1832. június 7-én szentesített. A birtokos nemesség tehát az eddiginél sokkal erősebb arányban osztotta meg politikai befolyását a városi elemmel. A 114 megye 14 ½ millió lakosa ugyanis ettől fogva 253, és a 309 város 6,656.000 lakosa 405 tagot küldött az alsóházba, hol ekként a középosztály vezetett. A megyékben minden 37, a városokban minden 18 lakosra jutott egy választó; de a *városok*, melyek az értelmiséget, ipart és kereskedelmet s a *megyék*, melyek az erkölcsiséget és földművelési érdekeket képviselték, egyaránt méltóan jelentek meg az országgyűlésen. Az akkori Angliának aránylag így is kevesebb (24 millió lakos után 813.000) választója volt mint a század végén Magyarországnak. A census

országoként nagy különbséget tett, mert Angliában 21, Skóciában 36, Írországban 84, átlag tehát 29 lakosra esett egy választó. A történelmi jogoknak ez a felülvizsgálata mégis »máról-holnapra megötszörözte a választók számát s a britt világalalom kápráztató föllendülése a választók számának ötszörösre emelkedésével kezdődik«. 1834. október 16-án leégett a parlament régi épülete s hamvaiból a *népképviselőt* főnix gyanánt kelt új életre.

A katolikusok és — mondhatni — a választók emancipációját a *négek rabszolgaságának eltörlése* követte. 1713-ban az assiento-szerződés értelmében Anglia ragadta magához azt a szégyenletes jogot, hogy Amerikába rabszolgákat szállítson. A hatalmaknak csak száz esztendő múlva, a bécsi kongresszuson jutott eszükbe, hogy ez ellen tiltakozzanak. Azonban az angol parlament hamarabb hozott törvényt az állatok, mint a négek kínzása ellen. Attól félt, hogy a rabszolgaság eltörlése gazdaságilag tönkreteszi az ültetvényes gyarmatokat. 1823-ban még csak egyben-másban könnyített helyzetükön; pl. eltörlte a legkeményebb testi büntetéseket, emberiesebb módon szabályozta házasságukat, rájuk hagyta, milyen vallásban neveljék gyermekeiket s megengedte, hogy a bíróság előtt tanuskodhassanak. Nagy, szinte váratlan, haladást jelentett, hogy 1831-ben a parlament a kincstári jószágokon kárpótlás nélkül eltörlte a rabszolgaságot, 1833-ban (280 millió korona kárpótlás mellett) fölszabadította a gyarmatok valamennyi négerét, aki még csak hat éves vagy ezután születik,

263. ábra. Ülés az angol parlamentben.

264. ábra. Viktória angol királyné megkoronáztatása a londoni Westminsterben 1838 június 28-án.

és személyesen szabadoknak nyilvánította, de hét esztendeig még robotra kötelezte a fölntteket; végre pedig 1838. aug. elsején teljesen *emancipálta a négeket*. A gazdák aggodalma teljesült. Az átmeneti időkben az angol ültetvényesek tönkrementek, míg a rabszolgatartó spanyolok gyarmatai virágzásnak indultak; de Anglia jóvá tette azt a nagy hibáját, melyet az ember és a polgár jogai ellen oly hosszú időn át elkövetett s olyan példát adott, melyet előbb-utóbb az egész világnak követnie kellett. Az állam nehezebben szánta el magát a *fehér rabszolgák* helyzetének javítására. Csak most iktatta törvénybe, hogy 1834. januárius elsejétől fogva, a selyemszövőgyárak kivételével, a gyárakban nem szabad kilenc éven alul lévő gyermekeket dolgoztatni. Korlátozta a nagyobb gyermekek munkaidejét is, gondoskodott tanításukról és rendeleteinek végrehajtását a gyárakba küldött állami felügyelők ellenőrizték.

Legnehezebb volt a kormány helyzete az *irekkel* szemben. Őket a katolikusok emancipációjával egymagával nem lehetett megnyugtani, mert az elégtelenségnek száz egyéb oka is volt. Pl. a két faj, két nemzet, két vallás híveinek folytonos gyűlölködése, a politikai szolgaság, az anglikánus papság kiváltságai az óriási katolikus többséggel szemben, az ország aránytalan népessége (már akkor $7\frac{1}{2}$ millió ember, akkora területen mint hazánk negyedrésze), az a körülmény, hogy a protestáns nagybirtokosok az országon kívül, Angliában laktak, mégis tőlük függött a követválasztás; az óriási uradalmak mellett a tulságosan

kis birtokok, melyeken jóformán csak burgonyát termesztettek; az urasági földek apró parcelláinak könyörtelen haszonbérleti rendszere; a nagyon olcsó napszám, a kevés és bizonytalan munka s a földéhség, melynél fogva azt hitték, hogy akinek földje nincs, kénytelen koldulni, lopni vagy éhenhalni. Irországban 1832-ben 9002 büntényt követtek el, és pedig $\frac{9}{10}$ részben a bérletből kitett szegény emberek az új bérlők és gazdatisztjeik ellen. A nép a bosszúállók pártján volt s a bíróság sem mert szigorúan ítélni, mert ez csak újabb bűnökre adna alkalmat. Legsúlyosabb volt az *egyházi* szolgaság. Hét millió katolikussal szemben ugyan csak félmillió anglikánus állt, az államegyház mégis az anglikánus volt. A 4 érsek és 18 püspök, valamint 22 káptalan 192 millió korona évi jövedelméhez a katolikusok tizedben (dézsmában) 156 millióval járultak. Ezzel szemben a katolikusok 1831 óta csöndes ellenállásra (*passiva resistentiára*) szánták el magukat: nem fizettek tizedet, s ha emiatt megzálogolták őket, a zálogot senki sem merte megvenni; az anglikánus papok tehát éheztek. Nem használt, hogy a protestánsok új erővel szervezték az Orange- (vagyis egykor a kath. Stuartokkal szemben a protestáns Orániaiak trónöröklését sürgető) páholyokat s vele a protestáns kisebbséget a nagy katolikus többség ellen. A parlamentet arra kérték, hogy az ir katolikusoknak ne adjon újabb jogokat, a jezsuiták intézeteit helyezze állami fölügyelet alá, az ir kisbirtokosok szavazatjogát nagyobb cenzushoz kösse, egyesületeiket pedig zárja be. A parlament 1833-ban Irlandban csakugyan fölfüggesztette a Habeas Corpust, korlátozta az egyesületi jogot s esküdtszékek helyett katonai törvényszékekre bízta az ítélezést. Egyúttal azonban elfogadta az ir egyházi billt, melynek értelmében leszállította az ir protestáns érsekségek s püspökségek számát. Egyházi jövedelmeik egy részét parlamenti ellenőrzés alá helyezte, a tized helyébe jövedelmi adót léptetett, amelyet a földesuraktól az állam közegei hajtottak be, a fölösleges állásokat megszüntette s nemsokára behozta az állami anyakönyveket. *Normanby* ir alkirály (1835—9.) a katolikusok emancipációját s mindezen intézkedéseket lelkiismeretesen foganatosította s a nép fölvilágosítása végett az *iskolák* számát 789-ről 2337-re növelte. — 1834-ben történt először, hogy a Föld leggazdagabb állama félmillió koronát adott *állami népoktatásra*, mert »az egyház féltékenysége következtében többet tenni nem lehetett«. Pár év múlva a nemzeti iskolák száma 3861-re, a vasárnapi iskolaké 16.828-ra gyarapodott; de az állam inkább a társadalomra hagyta a Lancaster vagy Ball szellemében működő népoktatás fenntartását s még nem gondolt a *kötelező népoktatás* behozatalára. Ez a dicsőség, sok egyébvel együtt, nem lehetett része IV. Vilmosnak, aki jó ember volt, de nem nagy király. Ezt mondogatták, mikor 1837. június 20-án meghalt s az öt földrészre kiterjedő világbirodalom kormányát leánya, *Viktória* vette át. A tizennyolc éves leányka kezébe jobban illett volna virágszál mint kormánypálca; több mint félszázados uralma alatt (1837—1901.) mégis megmutatta, hogy nem csalódtak, akik trónraléptekor Erzsébet uralkodásának dicsőségére gondoltak.